

83.3(2=632.1)-3
К 948

КЫЧЫРАР БИЧИК

БАШТАМЫ ШКОЛДЫН
IV КЛАССЫНА КЕРЕКТӰ

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ КНИЖНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО * 1956

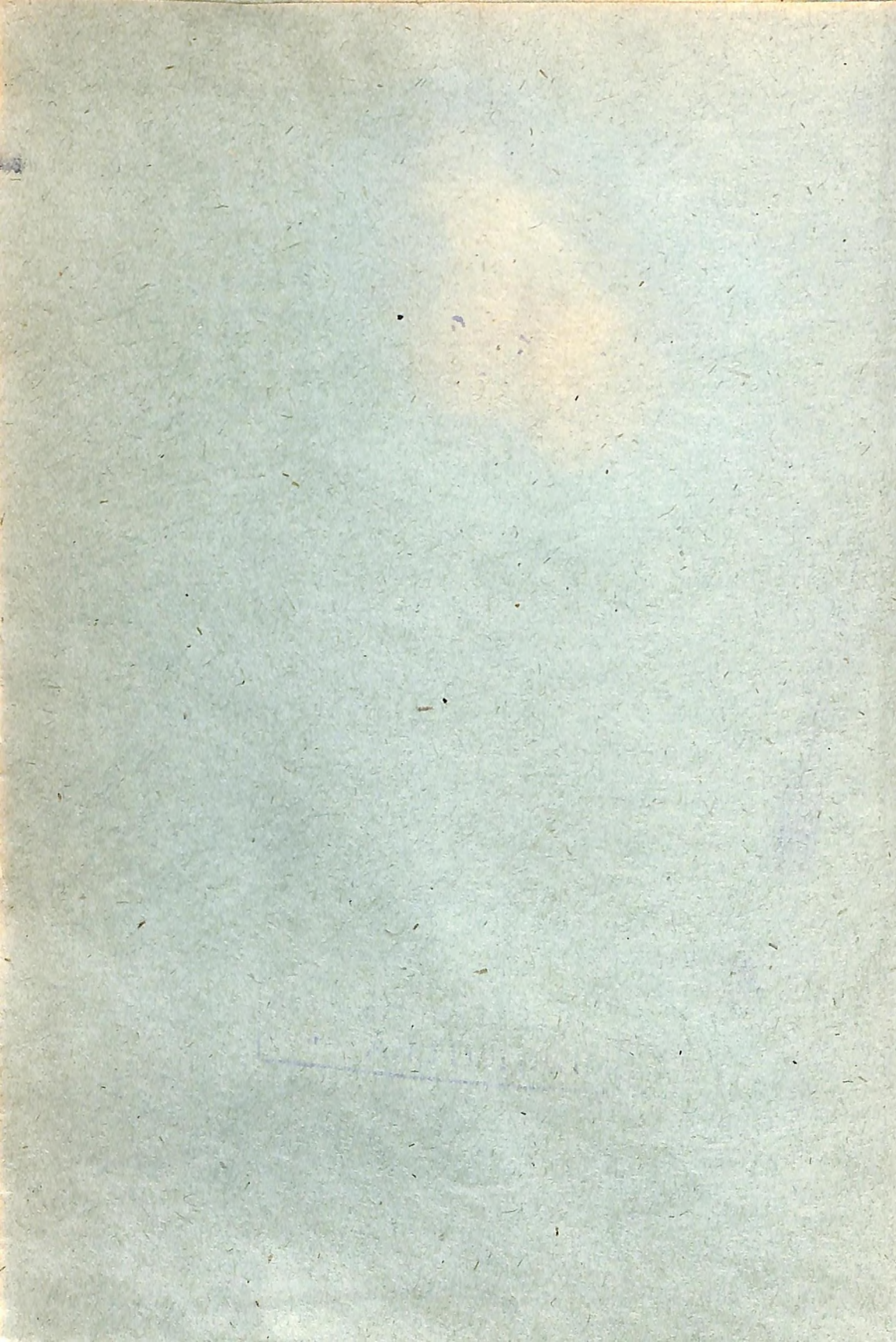
69616

xp.

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. предыд. выдач _____

Экз. 1770

47с
П 38
Е. Н. ПЛЕХАНОВА

КЫЧЫРАР БИЧИК

БАШТАМЫ ШКОЛДЫНГ
IV КЛАССЫНА КЕРЕКТҮ

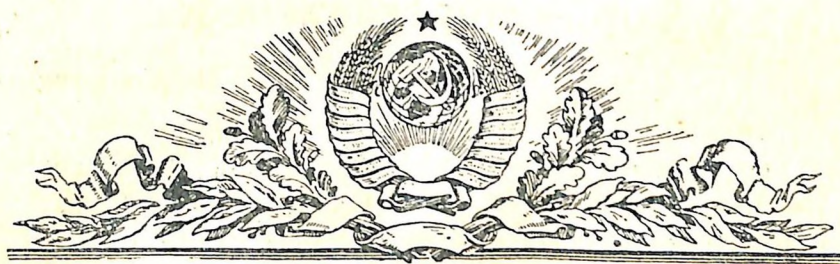
Горно-Алтайский ОблОНО
jбптдгөн

696/6 Кр
2 ✓
Горно-Алтайская Областная
* БИБЛИОТЕКА *

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ КНИЖНЫЙ
ИЗДАТЕЛЬСТВО * 1956

83.3 (2=632.1)-3 A71
K 978

5-ПЕН-КБ-56

Бистин төрөлис.

М. Ильин.

Бис төрөлисти сүүп жадыс.

Бис онын учы көрүнбес жалаңдарын, онын улу-кеен агаштарын, бийик тууларын, жарадына толо сууларын, онын городторын ла колхозторын сүүп турубыс.

Онын кажы ла толыгы, ол бистенг канча да кире ыраак болзо, биске жуук ла баалу.

Бистин төрөлис—ол советский албатылардын жаңы, жарык жүрүмди төзөп турган улу билези.

Миллиондор тоолу советский улус күнүн сайын жердин үстинде ле жердин алдында, талайларда ла сууларда, суунын алдында ла кейде, түштүк ээн чөлдөрдө лө түндүк тундра-ларда эрчимдү иштенгилеп жат.

Бу черүнинг баштапкы рядтарында бис революциянын качан да, кайда да болзо озочыл жерлерде болотон энг чын-дык жуучылдарын—коммунисттерди көрүп жадыбыс.

Ишмекчи класстын озочыл отряды—Коммунистический партия—жуучыл жерде ончозынын ичкери алдында туру.

Орооныбыста бирлик план аайынча мундар тоолу завод-тор төзөлгөн лө төзөлөт, төрөл жеристин картазы кубулат, суулар жаңы жерлерле агат, талайлар биригет; крестьяндар-дын миллиондор тоолу оок-теек кыралары колхозтордын тел-кем кыраларына бирикти.

Бу мынын бастыразына Коммунистический партиянын шүүлтези ле кичеемели салынган.

Төрөл керегинде сөс.

М. Исаковский.

Советский Төрөлис,
Бистин кару энебис!
Сенин жуучыл жолунды
Кандый сөслө адаайын?
Сенин улу ижинди
Кандый сөслө чүмдейин?
Сенин көргөн шыраны
Кандый кемжүлө кемжийин?..
Калжу-казыр өштүлө
Сен турумкай тартышкан,
Телекейдин албатызын
Өлүмнөн сен айрыган.
Уулдарын жалтанбай
Калапту жууда турушкан,
Өлүмнөн де коркубай
Танктарла тартышкан;
Күйүп жаткан самолётло
Буруттардын ортозынан
Тозындалган жолдорго,
Өштүлөргө табарган;
Өштүлөрдүн пулемёдын
Төжиле жаба базатан,
Суулар, төндөр жанында
Өлүм дебей туратан...
Жалаңда, цехте, забойдо,
Доменный печке жанында
Канча түнге уйку жок
Иштегенин куучында.
Сенин айткан сөзинге
Жаандар, жаштар иштеген,—
Металлды сен кайылткан,
Кыра салган, аш кескен.
Жер алдынан көмүр каскан,

Агаштарды жерге жыккан,
Заводторды тургускан,
Тууларды жылдырган...
Фронтко керектү иштерди
Ўзүк жокко бүдүргөн,
Өштүлөрдүн бажына
Өлүмдү согулта сен эткен.
Баатыр күчтү уулдарыңды
Жууга ийип, алкыш берген,
Бис жөнүни аларыс деп,
Ажындыра сен билген.
Сенин улу иштеринди
Кандый сөслө чүмдейин?
Сенин баскан жолунды
Кандый кемжүлө кемжийин?
Сендий улу ороон
Чактын чакка болбогон!
Сени мактаарга сөс табылбас,
Сени чүмдеерге сөстөр ас.
Тартышта кожо турушкан
Жер үстинде ончо албатылар
Сеге күндүзүн жетирип,
Быйанду сөзүн айдыжар;
Сенин улу керектерин учун,
Жалтанбас тартыжун учун,
Сенин көргөн шыран учун,
Чынды, жүрүмди корыган
учун,
Албатылар күндүзүн жетирер,
Акту жүректен сени күндү-
леер,
Советский Төрөлис,
Бистин кару энебис!

Жиит жорыкчылар, слерди уткуп турум!

Бистинг улу орооныбыста ума жок байлыктар бар. Онын јеринин алдында казып алар сүреен көп тузалу немелер јадат. Советский улустын задачазы—олорды таап алары. Бистинг төрөлистин ар-бүткенинде—онын тууларында, сууларында, капчалдарында ла көлдөринде—кижи эмдиге јетире тапкалак көп немелер бар. Бис олорды таап алар учурлу. Бистинг ороондо тындулардын ла өзүмдердин телекейи элбек ле јүзүн-башка.

Каспийский талайда кандый балыктар барын, Сибирьде кандый агаштар өзүп турганын, Урал казып алар кандый тузалу немелерге бай болгонын слер үредүчилерден укканыгар, бичиктерден де кычырганыгар. Је слер бойыгардын јуртап јаткан јеригерди билеригер бе? Слердинг јерде кандый агаштар өзүп турганын, ондо кандый аңдар ла куштар барын, сууларында ла көлдөринде кандый балыктар барын, суулары кайдаар агып турганын билеригер бе? Слердинг јаткан јеригердинг өзүмдерин, олордын кандыйлары кижиге тузалу, кандыйлары каршулу болуп турганын билеригер бе?

Телекейди јангыс ла бичиктер ажыра билип турган балдарга мынайда айдар күүним бар: бойыгарды эбиреде јаткан ар-бүткенди ајыктагар, үренигер. Слердинг ајыктап билип алганыгар учёныйларга, јангы стройкаларга ла колхозторго, фабрикаларга ла совхозторго, краеведческий музейлерге јаан туза јетирер.

Бойыгардын јеригерди үренигер, шиндегер!

Өй келер—слер бойыгардын билип алганыгарды ла тапкан байлыктарды төрөлигердинг ырызына тузаланарыгар.

Академик С. И. Вавилов.

Терёшканын таадазы.

(К у ч ы н.)

С. Косов.

I.

Терёшка школго јүре берди, таадазы дезе тышкары јадыктын үстине отурып алала, оны сакыйт. Терёшканын таада-

зы сўрекей карыган кижн. Онын кўрен колдорынын эди-каны агып, тамырлары кырлайып калган, бажында суйук апаган чачтар ла суйук сагал. Ыббгн тайагынын учыла оогош таптарды ары-бери тоголодып отурды.

Терешка удай берди. Таадакка школдон бирде балдардын кожонгн, бирде горн ойногонгн, бирде барабаннын тўнгўлдеген табыжы угулып турды. Таадак угуп-угуп отурала, кўннинг жылузына мылырап, ўргўлей берди. Таадактын бажы салактайла, ол кемге де улам сайын бажырып турган чылап, жайкана берди. Терешканын жўгўрип келгенин бббгн укпай да калды.

Терешка таадазынын кулагына жууктада энчейеле, кыйгырды:

— Таада! Мени пионерге алган! Кўрзббр!

Терешканын мойынында жангн пионерский галстук болгон.

Уулчак сўўнгенине жангс жерге токтоп болбой турган. Ол таадазын кучактап, ўзўк жок куучындап турды.

— Таада, мен пионерге кирерде айдатан акту сўзимди ажындыра ўренип алгам. Бир де туктурылбай айттым. Менле кожо кбб балдар болгон—Серёгин Павлик те, Тиховидов Саша да, Говорков Митя да.

Тўп-тўс туруп алала, колын бажынын ўстине кбдўрип, Терешка салютты канайда беретенин таадазына кўргўсти.

Таадазы база колын брб кбдўрди, же пионер чилеп эмес, сабарларын тарбайтып, алаканын ичкери коркойтып алган.

Терешка айтты:

— Ээ, таада, слер салют берерге билбейтен болтырыгар, пионерский галстукты качан да кийбегенигер ошкош.

II.

Таадак тайагын эки будынын ортозына тургузып, ого эки колыла тайанып алды.

— Чын, балам, мен галстукты качан да кийбегем. Мен сырагай кичинек, сенен де кичў болорымда, менин мойыныма галстуктын ордына узунгн эки кулаш кире камчы илип бергендер.

— Камчы? Оны не керек?—деп, Терешка кайкады.

— Бозулар кабырарга.

— А школдо качан ўренетен?

— Мен үренбегем. Ол тупта меге үредү керегинде сана-
нарга да бош жок болгон. Каан жангы тужында жангыс ла бай-
лар школдо үренип туратан. Адамда алты бала болгон. Би-
рүзи бирүзинен кичү. Бир катап эртен тура адам мени:
„Никишка, тур!“—деп ойгосты. Мен тура жүгүрдим. Адам ме-
ге тарыска өдүктеримди ле чапанымды¹ кийдиртеле, колыма
узун камчы туттырып берди. Мен керектинг аайын сезип ийе-
ле, ыйлай бердим. Адам десе камчыла мойнымды беш ка-
тап орой тартала, мени турадан чыгара ийдип турат: „Кыл-
чыр Северьянла кожо бозулар кабырарга бар. Ойынын жет-
кен, эмди иштеп, биленге болуш жетирер керек!“ Канайдар
база! Баргам. Мен ол камчыны бир он жыл тудунгам. Түште
оныла бозуларды сабап туратам, эгирде десе ол камчы бо-
йыма да тийип туратан.

— Таада... слерди... камчыла соккондор бо?—деп, Терёшка
сурады.

— Меге камчы канча кире тийгенин билген болзон!.. Бир
катап бис Северьянла эгү бозуларды помещиктинг кыралары-
нын жанынча айдап баратканыс. Ол күн десе кере тужине ле
жанмыр жаган. Менин жаман чапаным жаашка өткөн, тарыска
өдүктериме бир пуд кирези балкаш жапшырган, ондый да
болзо, жүгүрип, бозуларды бариннин сулазына кийдирбей,
чеберлеер керек болгон. Мен арыдым—торт чыдал жок! Тур-
ган ла жериме жыгылала, балкашка көмүлө бергедий болгом.
Эгиргери күн айазып, жылый берди. Мен төнгөзөктин жаны-
на жадала, уйуктай бергенимди торт сеспей де калгам. Ой-
гонып келзем—о кудаймай!—алдымда бариннин каруулчыгы
Федькай. Сагалын сарбайтып алган, кызыл көстөриле мени
аыктап туру. Онын жанында Северьян, бөрүгин тудунып
алып, ыйлап туру. „Эй, шилемирлер! Бозулар кайда? Су-
ланы ненин учун тепсеттигер?“—деп, Федькай биске кый-
гырып турды. Северьян бөрүгиле мен жаар уулайт: „Уул-
чак уйуктап калган, мен жангыска ончозын көрүп болбо-
дым“. „Ондый болзо, камчыны алала, болушчынды он катап
кире изиде сой!“—деп, Федькай Северьянга айтты. Северьян
менин камчымды алды, өрө талайып келеле, мени согуп бол-
боды. „Жок, мен уулчакты килеп турум. Ол сүреен арыган“—
деди. Федькай кыйгырып чыкты: „Килеп турун ба? Кам-

¹ Чапан—крестьян кижинин тыш кийими.

чынды бер!" Ол камчыны үч кат эдип тудала, ат үстинен озо баштап Северьянды бир үч катап сокты. Онын кийининде мени сокты. Бөрүгим бажымнан тургуза ла чачыла берди, чапанымнын эдегине базып ийеле, жыгылдым. Колы-бүдүмдү чапаннын алды жаар тартынып алгам. Федькай десе мени адынын төрт таманынын алдынча тоголодып сабаган. Ол токтой берерде, мен тон-өдүгимди чечип таштайла, качып жүгүргөм. Айылыма келеле, адама бу керекти айтпадым: мени ижимнен чыгаргылап ийерденг маат жок деп коркугам. Меге карындаштарымды азыраарга адама болужар керек.

III.

Оны уккан Терёшка кыйгырды:

— Эх! Ол Федькай меге учураган болзо, мен оны жакына мени ундубай жүрөр эдип токтоктоор эдим!

Ол эмеш унчукпай турала, сурады:

— Таада, слерге балдарла да ойноорго келишпеди бе?

— Жок. Мен бала тужымда ойын-жыргал көрбөгөм.

Терёшка таадазына кымынып, онын ийинин сыймап ийди:

— Таада, бис удабас жорыкка, экскурсияга, барарыс. Эртең десе школдын жанында сад отургузарыс. Көрсөгөр, яблонялар отургузатан оролорды казып койгонус. Пионерлер ончозы келер—Павлик, Саша, Митя... Слер, таада, бисле кожо жангы сад отургузарга барараар ба?

Сурактар ла жакылталар.

1. Терёшка неге сүүнгөн?
2. Ол кандый сөс айдарга үренип алган?
3. Таадак бойынын бала тужы керегинде нени куучындады?

4. Терёшка таадазын токунадарга канайып ченешти?

Куучыннын кажы ла бөлүгине сурак кеберлү бажалык сананып алыгар.

Таадактын бала тужындагы уур жүрүми керегинде ончозын куучындап беригер. Терёшканын ла таадактын бала тужын түндөштүрүп, Терёшканын бала тужы таадазыныннын ненин учун башка болуп турганын жартап беригер.

Барабан, горн, пионер, галстук, салют, экскурсия деп сөстөрдү бичип алыгар.

Пионерлердин одузы.

В. Куцияк.

Жажыл өлөңди салкын тыныжы
Жалап тургандый араай жайкайт.
Жаланда күйгөн оттың ыжы
Жалбыштан айрылып, кейде таркайт.

Чырайы сүйүнчилү, ырысту
Чыйрак пионерлер мында келген.
Орус, алтай—ончолоры эптү,
Одузын жараштыра чүмдеген.

Жалбыжы кызыл бу одуда
Жаш үйениң жыргалы көрүнөт,
Олордың жүрүмү сүйүнчи-каткыда—
Ондый жадынды Төрөлис берет.

Каткылу, жыргалду олордың жүрүмү
Кайкамчылу кожондый чүмделет.
Качан олор жаанап келгежин,
Коммунизмге бедери билдирет.

Сурактар ла жакылта.

1. Пионерский лагерьде балдардың жүрүмү кандый?
2. Жыргалду жүрүмди балдарга кем берген?
3. *Жайкайт, келген, чүмделет* деп сөстөргө угаш угулып турган сөстөрдү таап алыгар.

Түн.

И. Никитин.

Көк тегериде жылдыстар
Жараш мызылдайт;
Айдың жаркыны
Агашка жайылат.

Агаштар үргүлөп,
Суу жакалап тургулайт.

Жыш агаштын ортозында
Караңгуй койылат.

Жыраалардың жанында
Куучын, каткы угулат;
Өлөң чабачылардың оды,
Изү күйүп, жалбырайт.

Тужакту боро ат
Өлөндө жүрөт,
Карагуй түндө
Кажайып көрүнөт.

Омок кожончы
Кожонгын баштады;
Жиит уул улустаң
Туура басты.

Бөрүгин таштайла,
Тудуп алат;
Отура түжүп бијелеп,
Торчык чылап, сыгырат.

Кожонды угуп,
Талтар таркырайт,
Ыраак жаланга
Кожон жаңыланат...

Алтын ап жайканат,
Көлдөр суркурайт,
Булундар көрүнөт,
Учы жок чөл жадат.

Жылдыстар койылат,
Кулузын шылырайт,
Кижинин жүреги
Ээрип жымжайт.

Сурактар ла жакылта.

1. Жаланда кандый улус конгон?
2. Олор түнди канайда өткүргөн?
3. Ар-бүткен керегинде айдылган жерлерди стихотворениенен кычырыгар.
4. Поэтке түндө кандый табыштар угулат?
5. Учы угаш угулып турган беш эжер сөстөр бичип алыгар.

Темей коркуйтаны канайып өдүп калат.

А. Герцен.

Мен он эки жашту болгом; бис жайгыда деревнеде жатканым. Бистин айылдын ары жанында койу карагайларла, чибилерле туй өзүп калган жуука бар болгон; ол жуука кырларды эбирип база жаан агашла бүркөлип калган эки-үч төң жаар чөйилип барган. Ол төңдөр жебрен өйдө өлгөн жуучылдардын сөөгүн жууган жерлер болгодый.

Оноң бир эки катап торт татка жидирип койгон жуу-жепселдер казып тапкылаган; крестьяндар озогы өйдө мында кандый да жуу-согуш болгон деп айдыжатан. Ол төңдөрдү

крестьяндар „каргышту“ тӧндӧр деп адайтандар. Эр улус оноор тӱнде кӱӱн-кӱч жок баргылайтан; ӱй улус керегинде айдып та жок: бозом кирген кийининде оlorдын бирӱзи де, не де болзо, оноор барбас эди. Оlor бӧрӱден коркуп турган болзо, база да кем жок болор эди, же оlor кандый да кӧрмӧс-тӧрдӧн коркуп туратандар.

Бистин айылда жӱрген жалчылар тӧндӧрдӧн база коркуп туратандар. Мен оlorло блаажып, оlorды коркунчагы учун электеп туратам.

Бир катап оlorдын бирӱзи айтты:

— Слер бисти электебей, ол тӧндӧр жаар тӱнде бойыгар барып келген болзогор.

— Барарым—дедим.

— Качан?

— Бӱгӱн, бистин улус ончозы уйуктай берзе...

— Слер кажыга жетире барганаарды бис канайып билерис?

— Баштапкы төгнниг јанында јаап карагайдын төзинде аттын куу бажы јадыры.

— Билерим.

— Је, мен оны барып экелерим.

Менин баратап јериме јетире јүк ле бүдүн жарым эмезе эки беристе болгон, онын да талортозы ак јаланг јер. Бистинг айылдын көзнөктөринен от јалтырап турганча, орык јол јылыйгалакта, мен јалтанбаска кожондоп, амыр бараткам, је агаш ортозына киреримде, мен база сүреен коркуй бердим. Мен та неден коркуп тургам, бойым да билбейдим, је јүрегим тыг согулып турды, будактар кийимиме кадала бергенде, буттарымды арайдан ла көдүрип, эмди ле бурулала, јапа јүгүргедий болдым. Ондый да болзо, мен бек тудунып, коркубайын деп албаданып, аттын бажына једеле, оны агашка илип алып, айылыма јүгүрдим.

Экинчи, үчинчи түнде мен ол төгдөр јаар бир де шылтак јогынанг, тегин ле барын јүргөм. Менин јүрегим тыг согулбай барган, кийимим будакка, јыраага илинин те турза, бир де эмеш коркубас болгом. Кижининг темей коркуйтаны онойып өдүп калат.

Сурактар.

1. Крестьяндар ла јалчылар „каргышту“ төгдөрдин јаныла түнде өдөргө ненинг учун коркуп туратандар?
2. Ол коркуганы темей неме деп, он эки јашту уулчак канайып кереледи?
3. Бу куучын ненинг учун „Темей коркуйтаны канайып өдүп калат“ деп адалган?

Крестьян балдар.

Н. Некрасов.

Мен база ла деревнеде. Андап јүредим,
Јүрүмим јакшы—стихтер бичийдим.
Кече сасла јүрүп, сүреен чылагам,
Сарайга киреле, терен уйуктагам.
Ойгонып келдим. Сарайдынг тежигинен

Күннинг чогы сўюнчилу карайт.
Кўўле кўлуреит; таскактын ўстиле учуп,
Грачтын балдары чыйкылдайт;
Ўскө кандый да куш учат—
Кўлөткөзиненг көрзём, каргаа эмтир.
И-и! Кандый да шымыраныш угулат... Көрзём,
Көп улустын көстөри тежиктен карайт.
Балдардын боро, кара, көк көстөри
Жаланда өскөн чечектердий көрүнөт.
Олордын көстөринде амыр, жайым шўўлте,
Бойлоры жалакай, жакшы болгону билдирет.
Мен балдардын көрүжин сўййдим,
Олордын көрүжин качан да танийдым.
Мен сўўнип, кыймыктанбай бардым...
База ла шымыраныш угуп ийдим:

Б а ш т а п к ы ў н
Сагалду эмтир!

Э к и н ч и ў н
Айла барин дешкен!..

Ў ч и н ч и з и

Слер араай, көрмөстөр!

Э к и н ч и з и

Баринде ээк сагал жок—азу сагал болотон.

Б а ш т а п к ы з ы

Буттарынын узунун көрзөгөр.

Т ö р т и н ч и з и

Көрзөг, бөрүктинг ўстинде час жадыры!

Б е ж и н ч и з и

Ой, кандый сўреен неме!

А л т ы н ч ы з ы

Илжирмези де алтын...

Ж е т и н ч и з и

Баазы, байла, сўреен?

С е г и з и н ч и з и

Кўп чилеп, жалтырайт!

Т о г у з ы н ч ы з ы

Кандый жаан ийт жадыры!

Онын тилинен суу тамчылайт.

Б е ж и н ч и з и

Мылтыгын көрзөг, эки оосту,

Чактырмазы чертиктў...

Ў ч и н ч и з и (чочук)
Ол көрўп жат!

Т ö р т и н ч и з и

Алдырбас, унчукпа! База эмеш туралы.

Ў ч и н ч и з и

Ол бисти сабаар. Качалы!

Мени аыктаган балдар коркуйла,

Уркўген куштардый—бурт эттилер.

Мен тым жадып, көстөримди жумдым,

Олор база ла ойто келдилер,

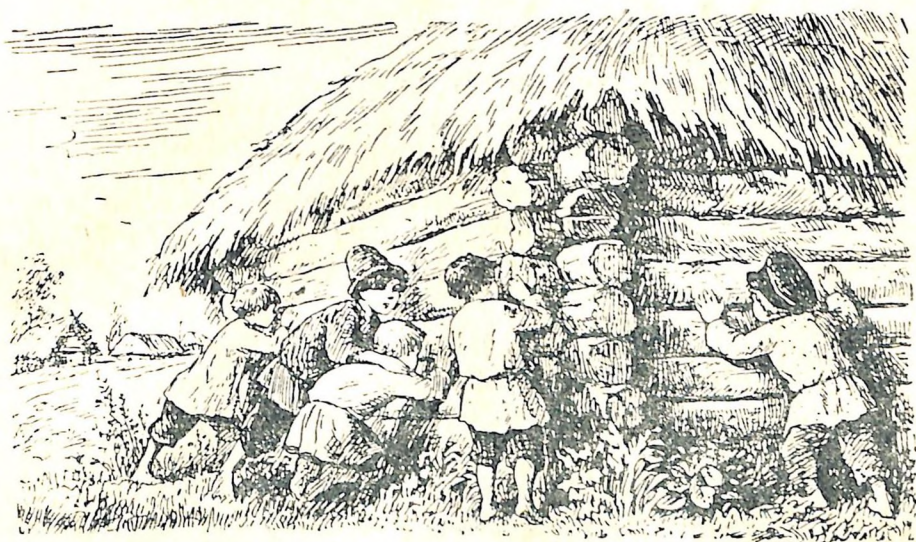
Тежиктенг база ла карап көрдилер.

Немелеримди ончозын кайкашты,

Мен керегинде мынайда айдышты:

— Мындый кижиге андайт не?

Печкеде ле жаткан болзо!—дешти.

- Гаврилала коштой жүргенде, барин эмес
болгодый.
— Угуп ийер, унчукпа!—деп шымырт угулды.
-

Крестьяндардын балдарын мен жакшы билетем,
Олорды мен сүреен сүйөтөм.

.....

Мен олорло мешкелеп жүрөтөм:
Жалбырактарды эжип, төгөштөр жоктойтом.
Мешкелүү жерлерди темдектеп алала,
Эртенгизинде оны таппай туратам.
Савосыла экүү мешкелеп барганыс.
„Савося, көрзөн дө, кандый жүстүк!“
Экилебис жер жаар энчейдис,
Кызыл колло жыланды туттыс.
Мен секирип ийдим: жылан чакты.
„Ажарынып жүр“—деп, уулчак каткырды.
Же кийининде жыландарды көп өлтүргенис,
Күрдин чеденине жергелей илгенис.
Бистин деревнеде жол жаан болгон:
Ишмекчи улус көп жүрөтөн.

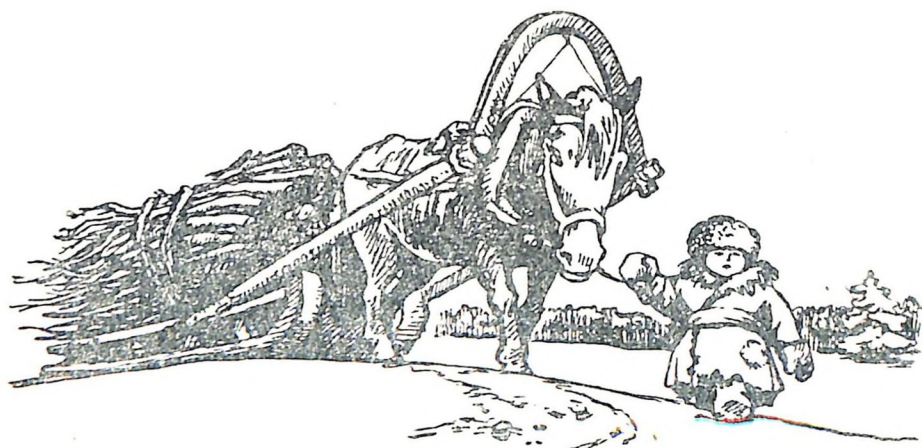
Кийим көктөөчилер, жер казачылар,
Калайчылар, тўк согочылар,
Оскө дө улус көп жүрүжетен.
Эмезе городтын улузы барат,
Мүргүүрге монастырьга ууланат.
Карыган, байбак вязьтар алдында
Чылаган улус амырап отурат.
Балдар жуулып, Киев керегинде,
Андар керегинде куучындар угат.

.....
Ишмекчи киж иштеер немелерин,
Эгүзин, долотозын, бычагын жайа салат:
„Көрүгөр, көрмөзөктөр!“ Балдар сүйүнөт,
Иштеп турганаарды көргүзөөр деп сурайт.
Жорыкчы киж и уйуктай бергенде,
Балдар кезип, жонуп тургулайт.
Киреезин мокодып, өрүмди сындырала,
Коркуган бойынча, жолдон качкылайт.
Келген ле киж и жаны куучын баштайт,
Кезикте куучындар тўжине улалат...
Ух, изүзин!.. Жарым тўшке мешке жууйла,
Агап аразынанг чыктылар.
Койрыйып аккан сууга учурап,
Ўўрлежип ого кийдире калыдылар.
Суунын үстинде балдардын баштары
Акта мешкелердий көрүнип келди.
Мында согуш та эмес, ойын да эмес...
Каткы, табыш жангылана берди.
Тўшки күн тыгыда изитти.
Жаныгар, балдар! Ажанар өй жетти.
Жанып келдилер. Көнөктөри толо.
Койонго учураганын, ёж экелгенин,
Эмеш азып та жүргүлегенин,
Бөрүни көрөлө, онон коркуганын,
Жанып келеле, балдар куучындады.
Ёжко чымылдар, конгыстар бергилейт,
Сўт уруп бергенде, ёж ичпейт...
Энезинин кийим чайбаган жеринен
Кезик балдар шүлүк туткулайт,

Кичинек карындаш-сыйындарын соододып,
 Энелерине кезиктери болушкылайт.
 Кырага суузын апарып жүргүлөйт,
 Кезиктери кумакка нени де бичигилейт;
 Бир кызычак суучакта отуры,
 Бирүзи чечектер жууп жүрөт,
 Ак, сары, кызыл чечектерди
 Жараштыра бириктирип, өрүп чүмдейт.
 Кезик балдар уйуктап жаткылайт,
 Кезиктери бијелеп жыргайт.
 Кызычак атты тудуп алала,
 Ого минеле, айылы жаар мантадат.

Мешкенин өйи өткөлдөктө,
 Ончо балдардын эриндери карарды.
 Бышкан карагатка тиш кабыкты,
 Малина, тийингат, кузук бышты!
 Балдар жайгыда жилектеп баргылайт,
 Олордын табыжы кере тўжине угулат.
 Кожонды, кыйгыны, каткыны угала,
 Күртүк чочуп, учуп чыгат,
 Койоннын балазы чыга конгондо,
 Кыйгы, шакпырт, каткы башталат.
 Жыраанын алдында карыган чай отуры,
 Балдар оны тудуп алды...
 Крестьяндардын балдары узак жыргабайт,
 Ада-энелери олорго айдыжат:
 — Сен, балам, эмди жаанадыг,
 Ойынды токтот, ишке барарын!
 Же балага баштап тарыйын
 Иш те ойынды билдирет:
 Адазы жерди жарандырып,
 Чыкту жерди апла үрендейт,
 Аш чыгат, кыра жажарат,
 Мажак өзүп, саргара быжат;
 Бышкан апты серпле кескилейт,
 Сноптор эдип, тартып экелгилейт.
 Кургадып алала, топпоктоп ооткылайт,
 Теермендеп алала, калап быжыргылайт,
 Бала жангы аштын калажын амзайт,

Жалаңда иштеерге кўўнзеп барат.
Абрага салган өлөннинг ўстине
Уулчак чыгып, отурып алат.
Деревнеге једин келгенде,
Бойын тынзынып, сўўнип турат...
Је крестьян балдардын јўрўмине
Дворяндардын балдары кўйўнбезин,
Крестьяндардын јўрўми кату болгонын
Олор ончозы јарт билгилезин.
Крестьян бала јайым өзўп,
Ўренбей де чыдап калардан маат јок.
Је оны өлўмнен аргадап, чыдадып алгадый
Кўп сабазында арга чек јок.
Агаш аразында јолдорды ол билет,
Атка минип, суудан коркубайт,
Је јайгыда ол томонок-чымылга јидирет,
Уур ишти эдерин эрте баштайт...

Бир катап кышкы соок кўнде
Агаш ортозынан чыгып келдим.
Тўнди өрў бир чанап будак тарткан
Ат баратканын мен кўрдим.
Јаан кижидий токуналу базып,
Атты бир уулчак јединет.
Јаан өдўктў, кой терези тонду,

Жаан меелейлү... бойы эргекче!
— Эзен, уул!— „Бойыннын жолунга бар!“
— Сүреен чугулчы уул болгодыйын!
Одунды кайдан алдын?— „Агаш ортозынан:
Адам кезип жат, мен тартып турум“.
— Аданнын билези жаан ба?—
„Жааны жаан ла, эр улус ас:
Эр улус экү: адам ла мен...“
— Адын сенин кем?— „Влас“.
— Канча жашту болдың?— „Алты толгон...
Же, бас, өлүмтик!“—деп жоон үнле кыйгырып,
Аттын чылбырын тартып, ары болгон.

.
Баштап айткан куучынды божодойын.
Балдар коркубай барганын билип алдым.
—Эй! Уурчылар келди! Немелерди жажыр!—деп,
Мен Фингал деп ийдиме кыйгырдым.
Фингал менин сөзимди угуп,
Немелерди өлөңгө жажырды,
Аткан куштарды чеберлеп жажырала,
Менин жанымда ыркыранып жатты.
Фингал нени ле эдерге билетен,
Бу да тушта обузынын баштады.
Турган балдар оны кайкап,
Коркуурын ундуп, сүреен каткырышты.
„Фингалка, өл!“—деп, бойлоры жакаргылайт.
„Көрзөн—өлүп жат—көрзөн!“—деп кыйгырыжат.
„Сергей, ары тур! Кузяка, акыр!
Мен база көрөйүн, ийде салба!“
Олордын сүйүнчүлү табыжын угуп,
Мен бойым да сүйүнип жаттым.
Онойып чуркурап, ойноп турганча,
Кенетийин караңуулай берди.
Күкүрт күркүреди, жалкын жалт этти.
Ургун жаңмыр урулып түшти.
Ойын көргүскөн Фингалка ийдим
Дайы-бажы жок үрүп чыкты.
Көрүп турган балдар десе
Айыларды жаар жүгүрүшти...

Сурактар ла жакылталар.

1. Андап жүрген кийининде амыраар тушта Некрасов крестьян балдарга јолукканы керегинде куучындап беригер.

2. Некрасов крестьян балдардын жүрүминде не јакшы, јыргалду барын көрөт?

3. Олордын жүрүминде не уур, шыралу болгон?

4. Крестьян балдар неге, кайда үренип турган?

5. Олор ајыкчыл, јалтанбас, төгүндөбөс, тапкыр, иштем-кей балдар болгоны кайдан билдирет?

6. Одун тартып келеткен алты јашту уулчакты поэт сүйүп, ого килеп турганы кайдан билдирет?

Стихотворениеге јурук план тургузыгар.

„Эргекче эр кизи“ деп үзүктү наизусть үренип алыгар.

Некрасовтын бала тужы.

К. Чуковский.

Улу орус поэт Николай Алексеевич Некрасов бала тужында Волганын јанында деревнеде јуртаган. Онын адазы казыр помещик болгон, крестьяндарды кату кыйында туткан.

Поэттин энези јымжак жүректү, јалакай үй кизи болгон, калју помещик болор-болбос керек учун крестьяндарды бурулаарга јазанганда, үйи јалтаныш јоктон крестьяндардын адаанын алатан. Ол бойынын да балдарын адазынын согуш-арбыжынан коруп туратан. Үйине чугулданган помещик оны согорго до чурап келетен. Үйи калју-казыр өбөгөннинең качып, туранын ыраак кыбына јажынып барганда, бойынын сүйүген уулчагың кожо апаратан. Уулчак энезинин көзинин јажын көрүп, оныла кожо санааркан, кунугып отуратан.

Олордын айылынан ыраак јокто крестьяндардын эски туралары турган. Адазы уулчагына ол кара тураларга кир-безин деп јакарып койгон: ол тушта помещиктердин балдарына крестьяндардын балдарыла кожо ойноорго ујатту дежетен. Је уулчак адазынын садынын чеденинде тежик јазап ала-ла, келишкен өйдө оноң чыгып, деревнедеги најыларына жүре беретен. Ол крестьяндардын балдарыла кожо Самарка деп сууда эжинип, олорло кожо малина, карагат, мешке терип

јүретен, кып келгенде десе, ол ок балдарла кожо Волганын кадалгак жараттарынан чанакту жыгылайтан.

Некрасов бала тужында бөкө, жалтанбас уул болгон, эжини те, кайыкла да күрөп билетен, мылтыктан чечен адатан, кандый ла атка минеринен коркубайтан. Ол јети-сегис ле јашту болордо, няязы оны казыр көрмөстөрлө коркуткан. Ак-жарыкта көрмөстөр, јелбистер, үзүттер барына ол бйдө деревне јерлерде улус бүдүп туратан.

Бойынын стихотворениелеринин бирүзинде Некрасов мында айдат:

Бир катап няням меге айтты:
„Түнде жүгүрбе—бөрү жүрүп јат.
Идиргеннин ары јанында садта
Көрмөстөр буунтыда ойногылайт!“
Мен оны угуп, бир шүүлте алындым:
Ол ло түнде садка бардым.
Көрмөстөргө сүйүнген эмезим—
Бойым оморды көрөргө күңизедим...

Јаан улустын коркудун турган јеткерлерин көрөргө, учураган ла јети јашту бала карагуй түнде жалтанып јоктон јагыскан чыкпас ине!

Некрасов байлардын јажу балдарынын ортозында өскөн болзо, ондый жалтанбас, омок болбос эди. Онын нөкөрлөри крестьяндардын балдары болгон, жалтанбас болуп ол омордон үренген.

Некрасовтын јаткан деревнези көс јетпес кыралардын ла јалангдардын ортозында турган. Төрөл јеринин јалангдарын, кырларын, сууларын, көлдөрүн Некрасов јаштап ала сүйүген. Чыдайла, улу поэт болгон кийининде ол төрөл јеринин арбүткени керегинде јакшынак стихотворениелер бичиген. Онын стихотворениелерин кычырып, бис төрөл орооныбысты там тыгыда сүйүп, онын јаражын, онын телкемин там тыгыда баалап туруна үренип јадыбыс.

Некрасов бала тужындагы бойынын кунукчыл жүрүмин качан да ундубайтан. Онын адазына кыйнаткан крестьяндардын уур јадын-јүрүмин ол јажына эске алынган.

Революционный тартыжуда туружып, төрөл албатызын

жайымдаар болуп ол жаш тузунда бойына улу черт берген. Ол бойынын чертин ак-чек бүдүргөн деп, онын стихотворениелери керелеп туру.

Сурактар.

1. Некрасов бала тузунда кайда журтаган?
2. Некрасовтын бала тузун ырысту болгон деп айдарга ненинг учун келишпес?
3. Ого кем болужып, онын кату жүрүмүндө кем жеңилте эткен?
4. Онын набылары кем болгон?
5. Кичинек Некрасовты жалтанбас, коркубас деп ненинг учун айдарга келижер? Некрасов он эки жашту Герценге түйгөй болгон деп ненинг учун айдарга келижер?
6. Ол жаш тузунда бойына кандый черт берген?
7. Некрасов бойынын чертин бүдүргөн деп, кандый стихотворениелер керелейт?

Волгада.

Н. Некрасов.

О Волга!.. менин кабайым!
Мен сени сүреен сүйүйдим.
Таң жаңы ла жарыганда,
Не ле неме уйуктап жатканда,
Төрөл сууга мен барып,
Балыкчыларга болужып туратам.
Ортолыктарла мылтыкту базып,
Кемеге отуруп, балык тудатам.
Ойноп турган ан чылап,
Кумакту жараткан жыгылап тўжетем.
Эмезе таштар мергедеп,
Сууны жараттай жүгүрөтөм.
Жайдын жыргалын көрүп,
Жаш жүрегим көкүп туратан.
Жалаңдарда кожондоп,
Акту бойым сананып туратам:
Бу кумакту жараттардан
Ырап, кайдаар да барбазым,

Төрөл суумнын јанынан
Мен качан да айрылбазым.
Је, Волга, сенин јанында
Онту-калак үзүк јок угулат.
Јерге јетире бөкөйип калган,
Тарыска өдүктөр кийип алган
Бурлактар¹ јойу баргылайт,
Сууны өрө баржалар тарткылайт.
Олордын онту-кыйгызы
Суу үстиле јаныланып,
Коркушту өткүн угулат.

Мен Волганын јанында тургам,
Өксөп, өксөп ыйлагам,
Кулданыштын, кунукчыл жүрүмнүн
Суузы деп оны адагам.

Сурактар.

1. Поэт Волганы канайып адаган?
2. Поэт бала тужында канайып соодоп туратан?
3. Төрөл сууда ол кемнин уур жүрүмнүн көргөн?
4. Ондый жүрүмди көргөн Некрасов нени сананган?

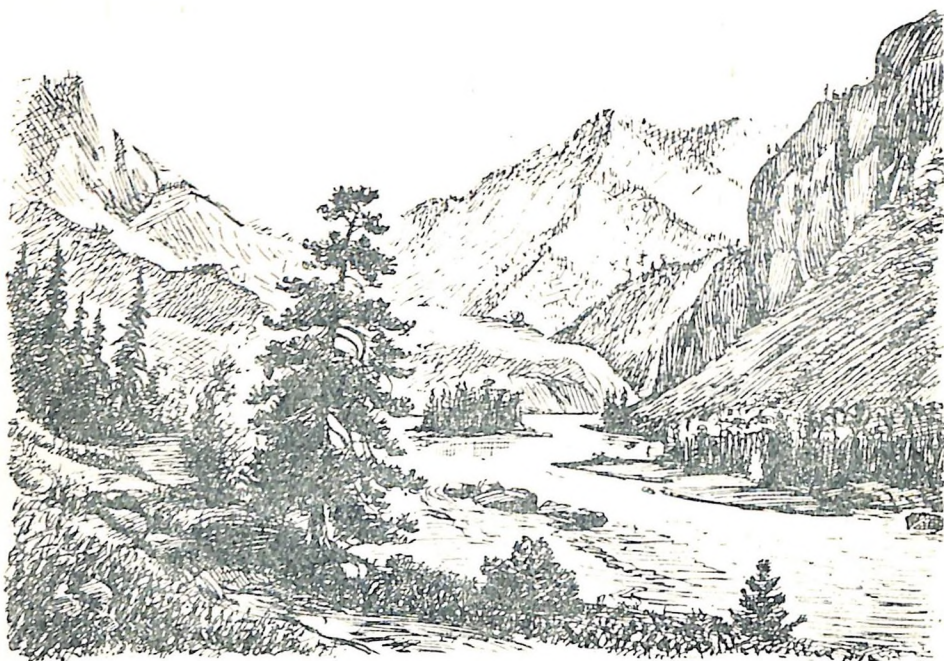
Кадын.

II. Кучияк.

Јарадына келип көргөжин,
Шилидий сууннын јаражын!
Терен түбинде таштарды
Тоолоп алгадый ончозын!

Алтайдын сууларынын јаражы—сен;
Аткан октонг түрген агадын,
Көк таштарды јалап јадын,
Көк кумакты эчеп турун!

¹ Бурлактар—кошту јаан кемени суу өрө сүүртеп тартып туратан улус.

Чакпындарынды көргөндө—
Мөңгүн суудый мызылдайды,
Артуларын ангданыжып,
Корголжынды бүктеледин.

Түбинде таштарла балырашкан үнин
Түнге-түшке жаңыланып турат.
Эңчейишкен Алтайдын туулары
Ээчий оны такып айдыжат.

Канча үйе өткөнчө—
Калыктын жүрегин туткан сен,
Алтайдын камдарын жайнадып,
Көп берүни алган сен...

Жаныс ла бу өйдө жобожыдын,
Бистерле тил билиштин,
Белинди кечире күр саларда,
Күлүмзиренип каткырдын!
„Социализм керегине беретен
Туза менде көп!“—дединг.

Сурактар ла жакылталар.

1. Поэт Кадынды кандый суу деп адайт? (Стихотворениениң сөстөриле айдып беригер.)

2. „Калыктын жүрегин туткан сен“ деп сөстөрдн жартап беригер.

3. Волга ла Кадын суулардын салымында озогы тушта кандый текши темдектер болгон? Эмди кандый текши темдектер бар?

4. Суу кижиге кандый туза јетирип турганын куучындап беригер.

Күс.

А. Пушкин.

Тенгериле булуттар жылыжат,
Күннинг чогы там астайт,
Түш улам ла кыскарат,
Агаштар бүрин кунукчыл шылырадып,
Бир эмештен түжүрип тургулайт.
Јаландарга туман јайылат,
Кастар чуркурап, үөрлежип,
Түштүк јаар ууланып учкулайт.
Кунукчыл ой жууктады,
Ноябрь ай башталды.

Эртен тура соок турат,
Кырада иштер токтоды.
Ач бөрү јем бедиреп,
Эне бөрүле јолго чыкты;
Бөрүни сескен ат шоокырат,
Јорукчы кижн адын камчылайт.
Эртен тура күдүчи
Малды јаланга чыгарбайт,
Тал түште уйларды јадынга
Онын шооры кычырбайт.

Жакылталар.

Кўстинг башталган темдектери керегинде: кўннинг аайы, улустын ижи, куштардын, андардын жүрүми кубулып турганы керегинде стихотворенинде айдылган строчкаларды таап кычырыгар.

Стихотворениени наизусть үренип алыгар.

Агаш ортозында кўски кўн.

И. Тургеневтин бичигени аайынча.

... Мен койу агаш ортозына бардым. Кўн сўрекей жакшы болгон. Айландыра бир де табыш жск, тым. Тийинг агаштардын бир будагынан база бир будагына калып жүргени, сынган будагаш өскө будактарга араай табарып, жымжак өлөңнинг үстине түшкени жүс алтамнын бажында да угулып турган.

Кей тыг жылу да эмес, соок то эмес, кандый да ачкыл-тым жытту, кижининг көстөрүн ле жаактарын эмеш ачыдып турат; жөргөмөштинг торко учуктый чичкечек, ортозында ак болчокту узун учугу араай учуп келеле, мылтыкка жапышып, кейге чөйиле берди—онызы кўн жылу болорынын темдеги!..

Турналар учкулайт.

И. Тургеневтин бичигени аайынча.

... Кенетийин бистинг үстисте ийделү, үнгүр кыйгы угулды, ол ло тарыйын эмеш алдыбыста база такып угулды.

Јаан, јарапш куштар, барбак канаттарыла каа-јаа ла тын талбып, үч толукталып, ээчий-деечий учуп бараткандар. Олор баштарын ла буттарын чөйип, төштөрүн күрдейтип алып, токтоду јоктон учкулайт. Олордын түрген учужынан кей торт сыгырып турат. Ондый бийикте, тындулардан ыраак јерде ондый јаан ийдени, ондый түрген жүрүмди көрөргө дө кайкамчылу болгон...

Јакылталар.

1. Күс керегинде стихотворениелерди ле куучындарды ба-за катап кычырыгар; күннин аайы кубулганы керегинде (те-нери, күн, кей), агаштардын бүри түжүп турганы керегин-де, куштар јанып турганы керегинде, тындулар керегинде, улустын күүн-санаазы керегинде айдылган эрмектерди чы-гара бичип алыгар.

2. „Алтын күс“, „Орой күс“ деп темалардын бирүзине сочинение бичигер.

С о ч и н е н и е н и н г п л а н ы:

1. Күски тенери.	4. Куштар јанып турганы.
2. Агаш ла суу.	5. Тындулардын жүрүм.
3. Бүктер ле јаландар.	6. Улустын жүрүм.

Стихотворениелерден ле художественный куучындардан кееркедип айткан сөстөрдү алып, сочинение бичиир тушта тузаланыгар.

Јорукчы бака.

В. Гаршин.

I.

Ак-јарыкта бир бапылдууш бака јуртаган. Ол саста оту-рып, бөкөнөктөр лө томоноктор тудатан, јаскыда бойынын үүрелериле кожо бапылдап отуратан. Оны кара-чиле јудуп

койбозо, ол бака бойынын жүрүмин эзен-амыр өткүрер эди. Же бир солун керек болды.

Бир катап бака суудан соксойп келген жадыктын будагына чыгып алып, оок жаңмырды жакшызынып отурды.

„Бүгүн кандый жакшы үлүш күн, ак-жарыкта жүрөргө кандый жакшы!“—деп, ол сананып отурды.

Жаңмырдын тамчызы онын калайлап койгондой чокур сыртына түжүп, өйөгинин ле табаштарынын алдыла агып, ичине тийип турарда, бака оны сүрекей жакшызынып отурды, оны жакшызынган бойынча арай ла бапылдап ийбеди, же эмди күс болуп калган, күскиде бака бапылдабайтан, онойып жаскыда үндөнөтөн деп санапала, унчукпай, жажып отурды.

II.

Кенетийин, кем де сыгырып ийгендий, үзүктөлгөн табыш кейде угулды. Учуп жүргенде, канаттары кейди кезе согуп, кожондоп эмезе сыгырып тургандый угулатан суукуштар бар, ондый суукуштар учуп баратканда, фью-фью-фью-фью деген табыш угулып турар, озор бойлоры дезе торт көрүнгилебес: сүреен бийик учкулайтан. Же ол күн суукуштар айланыжып учала, баканын журтап жаткан сазына отургылады.

— Кря, кря!—деп, суукуштардын бирүзи айтты.—Учуп жедетен жер эмди де ыраак: ажанып алар керек.

Бака тургуза ла жажына берди. Суукуштар оны, жаан, жоон баканы, жибес деп билзе де, учы сууга чонуп калган агаштын алды жаар сурт эде берди. Эмеш сананып жадала, суукуштардын кайдаар учуп баратканын угарга жилбиркеп, бойынын тосток көстү бажын суудан чыгарып ийди.

— Кря! Кря! Соок болуп барадыры! Түштүк жаар түргөн баралы! Түштүк жаар түргөн баралы!—деп, база бир суукуш айтты.

Онын айтканын жарадып, суукуштар ончозы чуркуража берди.

— Же, слерге амыр бербеди деп, чугулданбагар, өрөкөндөр-суукуштар. Слердин учуп једерге бараткан түштүк дегени не ол?—деп, бака жалтанбай сурады.

Суукуштар баканы курчай тургулап алды. Озор баштап тарыйын баканы јип салар күүндү болгондор, же бака сүрекей жаан, ол бүдүнге ашпас деп, кажы ла суукуш санан-

ды. Онын кийининде озор, канаттарын талбандадып, мынай-да кыйгырышты:

— Түштүкте сүрекей жакшы! Ондо эмди жылу! Ондо жакшынак, жылу састар бар! Ондо курттар кандый! Түштүкте жакшы!

Озор баканын кулагы тунганча кыйгыргылады. Бака озорды жүк ле арайдан токтодоло, озордын ончозынан жооп ло ончозынан санаалу деп көрүнип турганынан сурады:

— Түштүк дегени не, оны жартап айдып беригер.

Түштүк керегинде жартап айдып берерде, бака сүрекей сонуркады, онын кийининде чебер мынайда сурады:

— Ондо томоноктор ло бөкөнөктөр көп пө?

— Сүреен көп! Торт булут ошкоч!—деп, суукуш айтты.

— Квак!—деп, бака айдала, түрген кайра көрди, жанында бойынын үүрелери бакалар турган болбозын, күскиде „квак“ деп айткан учун бурулабазын деп, кемзине берди. Ле токтодынып болбой, база бир катап „квак“ деп айдып ийди.

— Мени кожо апарыгар!—деп сурады.

— Кандый кайкамчылу неме айдадың? Сенде канат бар эмес, бис сени канайып кожо апарарыс?—деп, суукуш кыйгырды.

— Слер качан учуп барарыгар?—деп, бака сурады.

— Удабас, удабас! Кря, кря! Кря, кря! Мында соок! Түштүк жаар! Түштүк жаар!—деп, суукуштар ончозы кыйгырышты.

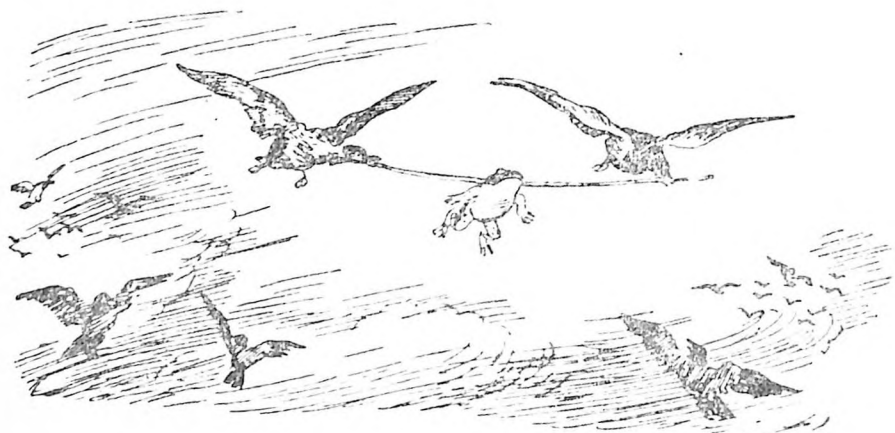
— Жүк ле беш минут сананарга жөп беригер, мен кандый бир жакшы арга сананып алала, эмди ле ойто келерим—деп, бака айтты.

III.

Бака отурган будагынан сууга мач эдиپ түшти, сананарга бир де неме чаптык этпезин деп, суунын түбине чек чөгө берди. Беш минут өткөн кийининде суукуштар учарга белетенип ле аларда, суудан баканын конжооры көрүнип келди. Бака сүреен сүүнип турганы онын бастыра бүдүжинен көрүнип турды.

Бака мынайда айтты:

— Мен сананып алдым! Мен таптым! Слердин экүгер чырбагалдын эки учунан тиштенип алзын, мен десе ол чырбагалдын ортозынан тиштенип алайын. Слер учуп барарыгар,

мен десе селбектенип алала, кожо барарым. Же элер „кряк“ деп кыйгырышпагар, мен „квак“ деп айтпайын, ол тушта керек жакшы болор.

Ўч мун беристе унчукпай баратаны ла баканы апаратаны ойын эмес, же суукуштар баканын санаа-сүмезин сүрекей кайкап, баканы апарарга ончозы бир санаалу жөпсиндилер. Кажы ла эки частын бажында селижип барар деп жөптөштилер. Көп суукуштарга жангыс баканы апарарга сүрекей де күч эмес болгон.

Жакшы, бек чырбагал тапкылап алдылар, эки суукуш чырбагалдын эки учунан тиштенгиледи, бака чырбагалдын талортозынан тиштенди, үүрлү суукуштар жердег өрө учуп чыккылады. Баканы коркушту бийик көдүрүп апарарда, онын тыныжы да чыкпай барды, суукуштар десе бир кеминде учпай, чырбагалды серпилтип тургулаарда, бака бараксан, чаазыннан эткен неме чилеи, кейде калбагдан, мчкынбаска ла жерге мач эдип түшпеске чырмайып, чырбагалды тыг тиштешип алды. Же бака бойынын айалгазына удабай ла темиге берди, керек десе ајыктанып та барадар болды. Жаландардын, кобылардын, суулардын ла туулардын үстине элес эдип учуп баратты, же олорды ајыктаарга бакага күч болды, ненин учун десе селбектенип алып барадала, ол жангыс ла өрө көрөр аргалу болгон. Же ондый да болзо, нени-нени көрүп ийеле, сүүнип, оморкоп бараткан.

„Мен кандый сўрекей эп-сўме сананып тапкам“—деп, ол бойында сананып баратты.

Баканы апараткан эки суукуштын кийининен өскөлөрү учуп, баканы мактап турдылар:

— Бистин бакабыс сўрекей кереў бака, мындый кереў суукуш та табылбас!

Бака омордын мактаганына каруу эди, бийанду сөзүн айдарга сананала, жүк арайдан токтодынды: ол оозун ачып ийзе, чырбагалды ыккынып, коркушту бийиктен жерге келип тўжери билеле, чырбагалды там тыгыда тиштеди. Бака онойун кере тўжине селбектенип калган калбаган барды; суукуштар дезе селижип баратты, омор учуп барадала, сели-жерде, бирүзү бирүзинен чырбагалды аларда, сўрекей коркушту болгон. Бака коркуган бойынча, канча ла катап „квак“ деп арай ла айтпады. Энгирде омор ончозы кандый да бир саска токтогылады, таг жарыырда ла, суукуштар бакала кожо база ла жорукка атандылар, эбиреде не болуп турганын ончозун көрөргө, бака сыртын ла бажын озолодып алала, ичин кийин жаны жаар эделе, кайра көрүп, селбектенип алды. Суукуштар ажын кезип койгон кыралардын үстиле, саргарып калган агаштардын үстиле, клатап койгон ашту деревнелердин үстиле учкулады, улустардын эрмектешкени ле арын согуп турган токтоктордын табыжы бакага угулып турат. Улус жүрлү суукуштарды көрүп, ондо кандый да кайкамчылу неме барын темдектеп, колдорун уулап тургулады. Улуска бойун көргүзөргө, улус ол керегинде нени айтканын угарга бака сўрекей күүнзеди.

IV.

База бир катап амыраган жерде бака айтты:

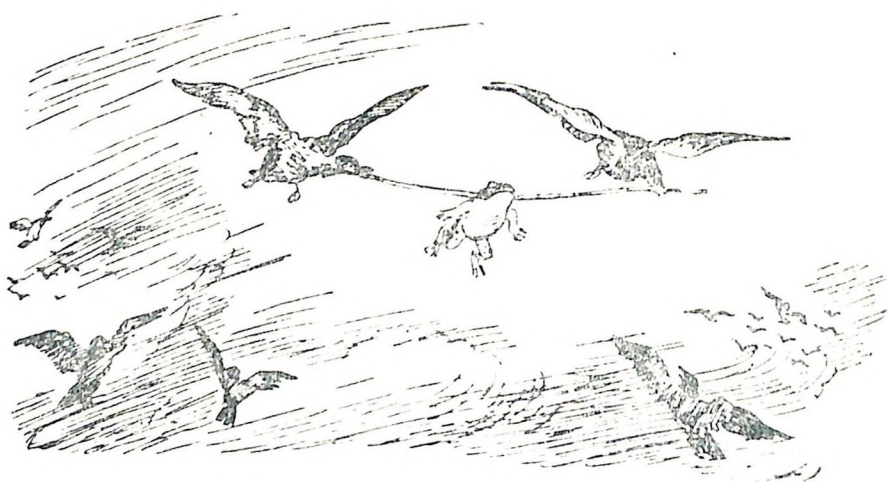
— Биске эмеш жабыс учарга жарабас па? Бийик учарда, менин бажым айланат, антарылар болорым деп коркуйдым.

Килемкей суукуштар жабыс учар болдылар. Эртенгизинде омор сўрекей жабыс учкулады, улустын үндери де угулып турды.

— Көрзөгөр, көрзөгөр! Суукуштар баканы апарадыры!—деп, бир деревненин балдары кыйгырышты.

Оны уккан баканын жүреги тыг согула берди.

— Көрзөгөр, көрзөгөр! Кандый кайкамчылу неме!—деп, бир деревнеде жаан улус кыйгырышты.

мен десе селбектенип алала, кожо барарым. Же слер „кряк“ деп кыйгырышпагар, мен „квак“ деп айтпайын, ол тушта керек жакшы болор.

Ўч мун беристе уччукпай баратаны ла баканы апаратаны ойын эмес, же суукуштар баканын санаа-сўмезин сўрекей кайкап, баканы апарарга ончозы бир санаалу жўпсиндилер. Кажы ла эки частын бажында селижики барар деп жўптўштилер. Кўп суукуштарга жагыс баканы апарарга сўрекей де кўч эмес болгон.

Жакшы, бек чырбагал тапкылап алдылар, эки суукуш чырбагалдын эки учынан тиштеңгиледи, бака чырбагалдын талортозынан тиштеңди, ўўрлў суукуштар жерден ўрў учуп чыккылады. Баканы коркушту бийик кўдўрин апарарда, онын тыныжы да чыкпай барды, суукуштар десе бир кеминде учпай, чырбагалды серпилтти тургулаарда, бака бараксан, чаазыннан эткен неме чилеп, кейде калбанчан, чыкынбаска ла жерге мач эдиң тўшнеске чырмайып, чырбагалды тыг тиштеңип алды. Же бака бойынын айалгазына удабай ла темиге берди, керек десе ажыктанып та барадар болды. Жалаңдардын, кобылардын, суулардын ла туулардын ўстиле элес эдиң учуп баратты, же оморды ажыктаарга бакага кўч болды, ненин учун десе селбектенип алып барадала, ол жагыс ла ўрў кўрўр аргалу болгон. Же ондый да болзо, нени-нени кўрўп ийеле, сўўнип, оморкон бараткан.

„Мен кандый сүрекей эп-сүме сананып тапкам“—деп, ол бойында сананып баратты.

Баканы апараткан эки суукуштын кийининенг өскөлөрү учуп, баканы мактап турдылар:

— Бистинг бакабыс сүрекей кереү бака, мындый кереү суукуш та табылбас!

Бака олордын мактаганына каруу эдип, быйанду сөзүн айдарга сананала, жүк арайдан токтодынды: ол оозун ачып ийзе, чырбагалды ычкынып, коркушту бийиктег жерге келип түжөрүн билеле, чырбагалды там тыгыда тиштенди. Бака онойып кере түжине селбектенип калган калбаганда барды; суукуштар дезе селижип баратты, олор учуп барадала, селижерде, бирүзү бирүзинен чырбагалды аларда, сүрекей коркушту болгон. Бака коркуган бойынча, канча ла катап „квак“ деп арай ла айтпады. Эгирде олор ончозы кандый да бир саска токтогылады, таг жарыырда ла, суукуштар бакала кожо база ла жорукка атандылар, эбиреде не болуп турганын ончозун көрөргө, бака сыртын ла бажын озолодып алала, ичин кийин жаны жаар эделе, кайра көрүп, селбектенип алды. Суукуштар ажын кезип койгон кыралардын үстиле, саргарып калган агаштардын үстиле, клатап койгон ашту деревнелердинг үстиле учкулады, улустардын эрмектешкени ле арын согуп турган токтоктордын табыжы бакага угулып турат. Улус жүрүлү суукуштарды көрүп, ондо кандый да кайкамчылу неме барын темдектеп, колдорун уулап тургулады. Улуска бойун көргүзөргө, улус ол керегинде нени айтканын угарга бака сүрекей күйүзеди.

IV.

База бир катап амыраган жерде бака айтты:

— Биске эмеш жабыс учарга жарабас па? Бийик учарда, менин бажым айланат, антарылар болорым деп коркуйдым.

Килемкей суукуштар жабыс учар болдылар. Эртенгизинде олор сүрекей жабыс учкулады, улустын үндери де угулып турды.

— Көрсөгөр, көрсөгөр! Суукуштар баканы апарадыры!—деп, бир деревненин балдары кыйгырышты.

Оны уккан баканын жүреги тыг согула берди.

— Көрсөгөр, көрсөгөр! Кандый кайкамчылу неме!—деп, бир деревнеде жаан улус кыйгырышты.

„Мындый сүмени суукуштар тапкан эмес, мен тапкам деп, улус билет не?“—деп, бака сананды.

— Көрзөгөр, көрзөгөр! Кандый кайкамчылу неме! Мындый сүмени кем сананып тапты не?—деп, үчүнчи деревнеде кыйгырышты.

Оны уккан бака токтодынып болбой, чеберленетенин ундуп ийеле, бастыра күчиле кыйгырды:

— Мен! Мен! Мен сананып тапкам!

Онойып кыйгырып ийеле, табаштары өрө болуп жер төмөн учуп түшти. Суукуштар тыг кыйгырышты, олардын бирүзи бака бараксанды тударга учуп келеле, жастыра тутты. Бака төрт табаштарын сарбандадып, жерге түргөн жууктап келетти, же суукуштар сүрекей түргөн учкан учун, бака кыйгырган жерине, кату жолду жерге жыгылбай, ырада барып, деревненин жакасында балкашту көблмөк сууга мач эдиң түшти.

V.

Бака удабай ла суунын үстине эжинип чыгала, бастыра бар үниле кыйгырды:

— Мен! Оны мен сананып тапкам!

Же оны эбиреде тынду немелер чек жок болгон. Ондо жүргөн бакалар кенетийин суунын чайбалганынан чочуйла, сууга жажына бергендер. Олор суудан чыгып келеле, жаңы баканы сонуркап көрдилер.

Жоруктаарга суукуштарды канайып тузаланар керегинде ол бастыра жүрүминде сананган деп, учында барып, ондый эп-арганы сананып тапкан, онын бойында бойынын энчилү суукуштары бар, кайдаар ла барайын дезе, олор оны апарар, ол жакшынак түштүк жерде болгон, ондо сүрекей жакшы, сүрекей жакшынак жылу састар бар, томоноктор ло жиирге керектү оного до өскө жүзүн-жүүр курттар сүрекей көп деп, жаңы келген бака куучындады.

— Мен слердин канайда жатканыгарды көрөргө келгем. Мында жаска жетире болорым, менин агыдып ийген суукуштарым келгенче, мен мында жүрерим—деп, ол куучындады.

Же суукуштар ойто качан да келгилебеди. Бака жерге түжеле, балбарылып калган болор деп бодойло, суукуштар оны килеп, санааркагандар.

Сурактар ла жакылталар.

1. Баканы ненинг учун јорукчы деп адаган?
 2. Бака тапкыр, коркубас, сүмелү ле мактапчык болгонун тексттин сөстөриле чокумдап беригер.
 3. Баканы не учун мактаар, не учун јамандаар керек?
 4. Бу бака кандый улуска тўней?
- Куучыннын кажы ла бөлүгине бажалык сананып табыгар.

Айылда бүдүрер таскаду.

Јурукты аяктап көрөлө, тексттин (III бажалык) сөстөриле мындый сурактарга каруу бичигер: а) Баканы апарарга, суукуштар нени таптылар? б) Суукуштар баканы өрө канайып көдүрдилер? в) Бака кейле канайып барды? г) Суукуштар канайып учтылар? д) Јерге тўшпеске, бака нени этти?

Талай јаказында јажыл дуб.

А. Пушкин.

Талай јаказында јажыл дуб;
Онон алтын кыңы салактайт;
Ўредүлү мый кыңыда
Тўни-тўжи айланат;
Он буруза—кожон салат,
Сол буруза—чөрчөк айдат.
Алмыс ондо баскындайт,
Русалка будакта отурат;
Улус јүрбеген орук јолдордо
Солун андардын изи јадат;
Такаа бутту кичинек тура
Көзнөги, эжиги јок турат;
Агаштарда, јаланг јерлерде
Көскө не ле көрүнөт;
Кумакту ээн јаратка
Толкулар тийип тўрүлет,
Одус јараш баатыр
Суудан чыгып келгилейт,

Талайда кожо жүрген таайы
 Мында да кожо ол жүрет;
 Ондо корольдын уулы жолугып,
 Казыр каанды жымжадат;
 Агаш-таштын үстинче,
 Албатынын көзинче
 Баатырды тармачы апарат;
 Кааннын балазы карангуй жерде,
 Карыгып күндерин өткүрет,
 Онын айбызын көк бөрү
 Уккур жакшы бүдүрөт;
 Агаш сокы Алмыс-Эмегенге
 Алдынан бойы баскындайт.
 Алтынга ачап Кащей каан
 Арып, там ла кугарат;
 Ондо орус жүрүм билдирет...
 Ондо Русьтын ийдези көрүнөт!

Сурак ла жакылта.

1. Пушкиннинг бу стихотворениесинде айдылган кайкамчылу немелер керегинде слер кандый чөрчөктөрдөн билеригер?
2. Стихотворениени наизусть үренип алыгар.

Пушкиннинг жүрүминен.

Улу орус поэт Александр Сергеевич Пушкин жоксырап калган дворяннын билезинде 1799 жылда чыккан.

Ол Москвада жаанызынын Мария Алексеевнанын ла крепостной нянзынын колында өскөн.

Пушкиннинг ада-энеси айылында көп отурбайтан — оло айылдап, ойын-жыргалга ла театрга барып жүрөргө сүйүтөн.

Уулчак айылында артып, жаанызынан айрылбай, чөрчөктөр угуп отуратан.

Же Пушкиннинг нянзы — Арина Родионовна, орус албатынын кожондорын кожондоорго, чөрчөктөр айдарга онон артык ус болгон. Ол кичинек Пушкинди сүрөөн сүйүгөн.

Жалакай карыган эмеген эгирде онын орунынын жапына отурала, кожондоп туратанын Пушкин жажына ундубаган. „Сен, менин кабайымды жайкап, кожонгыгла мени сүүндирип туратан“—деп, Пушкин сонгында няязына бичиген.

Ол няязынын „айылдын ээзи“ керегинде куучындарын, чөрчөктөрин угуп туратан. Арина Родионовна мынайда куучындайтан: „Трубада айыл ээзи чичкерте кожондоп туру, уйуктагар, өрөкөн, Александр Сергеевич! Жаанагардын, менин, Михайловский округтагы айылдын ээзинин де чыдалын чыгардыгар. Капшай уйуктагар“. Жылдар өдүп турган, чөрчөктөрдү бичиктер солуган.

Сергей Львович Пушкиннин айылында жаан библиотека бар болгон, Пушкин бала тужынан ала бичиктерди сүреен сүүген. Ада-энези уйуктап жатканда, адазынын кабинетине чамчачан барып, креслого отурала, бичиктерди ээчий-деечий кычырып туратан. Он эки жашту Пушкинди ада-энези Царскосельский лицейге үренерге ийген, ол тужында уулчак орус ла классический французский литератураны жакшы билетен, французский тилди сүреен жакшы билетен болгон.

Пушкин алты жылды лицейде нөкөрлөринин ле үредүчлеринин ортозында өткүргөн. Лицейде тапкан жакшынак на-

жылары онын бойынын билезиндий болгон, олорло ол жажы-
на нажылажып жүрген.

Пушкин мынайда бичиген:

„Биске бастыра телекей—туш ороон,
Бистинг ада-төрөлис—Царский Село“.

Орус албатыны кулдашып, базынчыктап, эш неме билбес
элип, карагуйда тудуп турган крепостной правоны жаман кө-
рөргө Пушкинди лицейдин бир кезек үредүчилери үреткен.
Каан бойы эң жаан помещик, онын учун ол албатынын өш-
түзи деп, Пушкин школдо үренер тушта билип алган. Жирме
жашту тужында ол мынайда бичиген:

„Кул жүрүмнөң айрылган албатыны көргөйүм не...“

Ада-төрөлимди жарыдып, жайымнын тандагы жарыгай не?“

Пушкиннин каан ла жаан байлар керегинде кезикте чугул-
дап, кезикте электеп бичиген стихотворениелери ологго же-
дерде, олог Пушкинди ссылгага ийгендер.

Ол өйдө Пушкин „Руслан ла Людмила“ деп жаан стихо-
творный произведениенин авторы болгон.

Ссылкада ол алты жылдын туркунына жүрген, же онын кал-
ганчы эки жылын энезинин Псковтын жанындагы Михайлов-
ское деп журтында сок жангыскан өткүрген.

Михайловскоеде Пушкиннин эрикчил жүрүмүн жангыс ла
карыган няязыз кожо өткүрген.

„Пушкин няязын сүрекей сүйгөн! Ары-бери барбаганда,
жаантайын Арина Родионовнала кожо отуратан. Эртең тура
уйкудан турза ла, няязын: „Энем су-кадык жүрү не?“—деп
көрөргө жүгүрип баратан. Ол няязын энем дейтен“—деп,
Пушкиннин кучери Пётр куучындаган.

Сонгында няязына ийген письмозында Пушкин мынайда
бичиген:

„Кату күндөр тужында
Карыган најым сен болдың!
Карагай ортодо журтта
Мени жангыскан узак сакыйдың.
Көзүңк алдына отурып,
Көбөркий бойын санаага алдырдың,
Чырышталган сабарларыңла
Араайын түүп отурадың.
Ундулып калган парата өткүрө
Ыраак жолды аяктайдың,

Эрикчил жүрүмди санап,
Кунугып калган турадын“.

Пушкин албатынын чүмдеген кожондорун ла чөрчөктөрүн анчадала бийик баалап туратан. Ол кожондорды ярмаркада тыленчи өбөгөндөрдөн лө ойноп турган кыстардан угуп, бичип туратан.

„Кыстар ойноор болзо, Пушкин кызыл чамча кийип ала-ла, олорло кожо ойноп, олордын кожондорун тыгдап угуп, бойы база бијелеп, кожондоп туратан—деп, крестьянин Павлов Иван куучындаган.—Ол ончо улусла жалакай, жакшынак куучындажатан. Жайгыда балдар жилектер жууйла, ого садарга апарганда, ол акчаны төлөйлө: „Жилекти бойыгар жигер, балдар,“—деп ойто беретен болгон“.

Је Пушкин бойынын няязынын чөрчөктөрүн ле кожондорун угарга анчадала тыг сүйүтөн.

Михайловскоеден ол бойынын керектери керегинде карындажына мынайла бичиген:

„Түштеги ажанышка јетире бичип отуралым, ажанып алала, таг атту јортуп јүредим, энирде дезе чөрчөктөр угуп турадым“. „Кандый сүрлү-јараш чөрчөктөр!“ — деп ол ок письмодо бичиген.

Пушкиннин Михайловскоеге ссылкага келгенинен экинчи жыл барадарда, Петербуртта восстание болгон, каан өлгөн деп табыш ого јеткен. Башкаруга өскө каан турган кийининде Пушкинди ссылкадан Петербург јаар јандыргандар.

Петербургка Пушкин јангы, эг артык произведениелерин әкелген. Улус оны сүйүнчилү уткуган. Је онын азыйгы, жакшынак најыларынан Петербуртта бир де кижі артнаган: кезиги өлгөн, кезиктери ссылкада болгон...

1831 жылдын јайын Пушкин јаш үйиле кожо јараш салтарлу Царский Селодо өткүрген. Олордын одожында Жуковский јаткан. Поэттер айылдажып, кожо жүрүп, куучындажып туратан. Олор әкилези сүрекей көп иштеген: Жуковский „Кааннын уйуктап јаткан балазы“ керегинде чөрчөк лө „Берендей керегинде чөрчөк“ бичиген, Пушкин дезе „Салтан каан керегинде чөрчөк“ бичиген.

Орус чөрчөктөрдүн чүми јогы, јилбүлүзи, кайкамчылу јараш тили Пушкинди кайкадып ла сүйүндирип туратан. Албатынын јайым керегинде күйүзеген санаазы, ар-бүткенди

кижиге уккур эдиц алары керегинде ле сўўнчилў јакшы иш керегинде сананган санаазы чўрчўктўрдў айдылганын Пушкин јакшы билген.

Пушкин орус албатынын чўрчўктўри керегинде мынайда айткан: „Ондо орус јўрўм билдирет... Ондо Русьтын ийдези кўрўнет“.

Салтан каан керегинде, онын јакшынак баатыр уулы Гвидон Салтанович керегинде ле сўреен јараш кыс-куу керегинде чўрчўк.

А. Пушкин.

I.

Бозом энирде кўзнўк алдында
Ўч кыс кўдели ирип отурды.
„Кааннын абакайы болгон

болзом—деп,

Олордын бирўзи айдынды, —
Курсак-аракы белетеер эдим,
Крестў албатыны јыргадар
эдим“.

„Кааннын абакайы болгон
болзом—деп,

Экинчи сыйыны

куучындады, —

Сўреен кўп бўс согор эдим,
Улусты ончозын кийиндирер
эдим“.

„Кааннын абакайы мен
болзом—деп,

Ўчўнчи сыйыны айдынды, —
Каанды мен сўўндирер эдим,
Баатыр уулды табар эдим“.
Калганчы сўсти айдарда ла,
Туранын эжиги чыкырт этти,
Кыстар отурган турага

Каан бойы кирип келди.
Куучын болгон тужында
Каан тышкары турган эмтир;
Ўчўнчи кыстын эрмеги
Ого сўреен јараган эмтир.
„Эзен, бойлу јараш кыс,
Менин абакайым болорын“,
Сентябрьдын учында
Баатыр уулчак табарын.
Слер, јакшынак эјелер,
Кожо барарга тергенеер,
Бу турадан чыгыгар,
Бисти ээчий барыгар:
Слердин бирўгер бўс согуп,
Ткачиха¹ болуп иштенер,
Экинчигер курсак азып,
Менин ўргўмдў јўрер“ — деп,
Каан кыстарга айтты,
Эжиктен чыгып басты.
Каан узак тергенбеди:
Ол ло кўнде той этти.
Јаш јараш ўйинин
Јанына коштой отурды...
Ончо улус тойлоды,

¹Ткачиха—бўс соготон киж.

И.Б.

Ойын-жыргал башталды.
Ткачиха бѳс согуп,
Ачынып, кородоп ыйлайт,
Повариха ¹ казан азып,
Атыйланып чугулдайт,

Салымына жарбынгылайт,
Сыйынына куйуйп,
арбангылайт.

II.

Ол тушта жуу башталды,
Каан жууга жазанды.

¹Повариха — казан азатан кижн.

Абакайыла эзендежип,
Жорго-жакшы адын минип,
„Мен келгенче чеберлен“ —

деди,

Бойы атанып жүре берди.
Журтаган жеринен ырады,
Калапту узак тартышты.
Абакайы онын бала тапты,
Аршин сынду уул чыгарды.
Чыгарып алган балазын
Мүркүт чилеп коруды.
Жууда жүрген каанга
Бичиктү элчи аткарды.
Ткачиха ла повариха,
Кудагай эмеген Бабариха
Абакайды базар дешти,
Онын элчизин тудар дешти;
Бойынын элчизин ийдилер,
Мындый бичик бичидилер:
„Абакайын өткөн түнде
Уулы-кызы жарты жок,
Балага түндөөр аайы жок,
Чычкан десе, чычкан эмес,
Бака десе, бака эмес,
Кандый да агнын балазын
Таап алган отуры“.

Элчинин жетирген бичигин
Каан лаптап кычырды,
Коркушту тын атыланып,
Элчини буурга саванды.
Катап санаа алынды,
Кату ого жакарды:
„Удабас бойым жанарым,
Керекти бойым аайлаарым“.
Кааннын бичигин элчи алды,
Айылы жаар атанды.
Ткачиха ла повариха,
Кудагай эмеген Бабариха
Элчини тыгыда эзиртер
дешти,

Онын бичигин солуур дешти.
Элчи көөркий эзирди,
Олор бичигин солуды.
Эзирик элчи жанып келди,
Мындый жакару экелди:
„Боярларым-бийлерим
Тегин-темей отурбазын,
Абакайды ла баланы
Терен сууга таштазын“.
Боярлар аргазын таппай

турды,

Кааннын абакайына килеп

турды.

Онын кийининде боярлар
Кааннын абакайына бардылар,
Кааннын берген жакарузын
Лаптап туруп кычырдылар.
Жаш уулду абакайды
Жаан бочкого суктылар,
Бочконы туй шыбайла,
Түби жок тенгиске салдылар,
Салтан кааннын жакарузын
Бүдүрдис деп айдыштылар.

III.

Тенгериде жылдыстар

мызылдайт,

Талай сүреен толкуланат:
Булуттар түргөн көчүп турды,
Талайда бочко агып жүрди.
Эри өлгөн эмеген чилеп,
Абакай өксөп ыйлап отурды,
Кожо отурган уулчагы
Час сайын жаанап турды.
Абакай там ла кунукты...
Уулы толкуны сурады:
„Сен, толкум, толкуланатың.
Амыр жок жайканадын,

Барайын ла деген жерге
Ууланып, түрүлүп барадын.
Талай таштарын эледип,
Суу жарадын ажыладың,
Кандый ла жаан керепти
Чөнгүрбей, үстинде

кайкалададың.

Бистинг тынысты кыйба сен,
Жаратка бисти чыгар сен!“
Каанның уулының сурагын
Толку түргөн бүдүрди,
Кайкалап жүргөн бочконы
Кадалгак жаратка чыгарды.
„Бочкодоң канайып чыккайыс

не?

Кудай биске болушкай не?“
Энези санааркап отурды,
Уулчак өңдөйүп турды,
Бочконунг түбин оодорго
Бар күчиле чырмайды:
„Мынын түбин ойодым,
Көзүңк эдип аладың.“
Бочконунг түби ойыла берди,
Уулчак оонг чыгып келди.

IV.

Энелү-уулду эки бойы
Ак-жарыкка чыккылады,
Келген жерин билерге
Айландыра аяктады.
Ак жерде төң турды,
Айландыра талай эмитир,
Төң үстинде сок жангыс
Жажыл дуб турган эмитир.
„Бис экүде курсак жок“—деп,
Уул отуруп сананды.
Дуб агаштын будагын
Толгой тудуп сындырды.
Крес буулаган торко буула
Жаа эдип буулады.

Бир будакты сындырды,
Учап, согон жазады.
Андар, куштар бедиреп,
Талай жаар ууланды.
Талай жаказына жедерде,
Табыш-онту угулды...
Талайда амыр эмес ошкон;
Жаан жеткер болгон ошкон:
Суунун үстинде ак куу
Кирер жерин таппай турды.
Канаттарын талбычып,
Сууны чачылта согуп турды...
Онын үстинде тейлеген,
Курч чокужын ачып алган,
Тырмактарын белетеп алган,
Кулугур учуп, айланат,
Кууны теберге умзанат...
Каанның уулының согоңы
Тейлегенге кадалды.
Тейлеген канга уймалып,
Сууга келип жыгылды.
Куу десе тейлегенди
Сууга капшай чөнгүрерге,
Канадыла согуп турат,
Чокужыла чокуп турат.
Оонг каанның уулына
Орус тилге ол айдат:
„Сен мени аргададың,
Өлүмнөң мени айрып алдың,
Менин учун үч күнге
Курсак жибезинге комудаба.
Согоңун талайга жылыды деп,
Темей жерге сананба.
Онын учун кийининде
Жакшымды сеге жетирерим,
Мен сени ундубай,
Жажына сананып жүрерим,
Канатту куу мен эмезим,
Каан кижининг балазы.
Тейлеген деп өлтүргениң

Тейлеген эмес, тармачы,
Эмди ойто бурулып бар,
Амыр жадып, уйуктап ал“.

Онойып айткан ак куу
Ары болуп уча берди.
Кааннын абакайы уулыла
Ач бойлоры уйуктай берди.
Кааннын уулы ойгонып,
Уйкузынан туруп келди.
Айландыра айкайла,
Алан кайкап тура берди.
Ээн болгон жерде
Эмди город турар болды.
Турган городты эбиреде
Тиштү-тиштү стене болды.
Ак стенин ары жанында
Монастырьлар тургулайт,
Алтын башту церквелер
Айландыра жалтыражат.
Уулчак энезин ойгосты,
Энези көрүп кайкады.
„Куунын эткен жакшызы
Бу эмитир“—деп, уул айтты.
Энелү-уулду мендегилеп,
Город жаар баргылады.
Эжигин ачып кирерде ле,
Шаңдар үнн жаңыланды,
Албаты-жон оморды
Айлана базып уткуды.
Алтын абрага отурган
Атту-чуулу жаандар
Удура келип, бажырдылар,
„Бажыбысты билер кааныбыс“
—деп
Баш эңейтип мүргүдилер,
Князьтын бөрүгин кийдирип,
Улуркадып чүмдедилер.
Энезинен жоп алып,
Уул ширееге отурды.

Пристань—керептер токтоп туратан жер.

Терге-журтын башкарган
Князь Гвидон деп аданды.

V.

Јаан талайда салкын сөгөт,
Толкуларды түрүлтөт,
Ак байканын жайылткан
Кереп талайла жүзөт.
Ээн болгон ортолыкта
Эмди город турган эмитир,
Кеен жараш өргөлү,
Керептер турар јерлү.
Керепчилер јуулышты,
Көргөн немени кайкашты.
Бектеп туткан пристаньнан¹
Уй-мылтыктар аткылайт.
Өдүп бараткан керепти
Јууктазын деп јакаргылайт.
Јорук жүргөн којойымдардын
Кереби јууктап, токтоды.
Айылчыларды князь Гвидон
Айылына кычырды.
Аракы-курсак тургузып,
Күндүледи оморды.
Онын кийининде омордон
Мындый сурак сурады:
„Кожойымдар-айылчылар,
Нени садып жүрүгөр?
Эмди кайдаар ууланып
Барып јаткан эдигер?“
„Јердин үстин айландыс,
Кара-күрен түлкүлердин,
Јараш деген киштердин
Терелерин саттыбыс.
Эмди ойто бурулдыс,
Күнчыгыш јаар ууландыс.
Буян ортолыкты табарып,
Салтан кааннын јуртына
Эмди барып жадыбыс“.

Оны уккан князь Гвидон
Олорго мындый сөс айтты:
„Салтан каанның јерине
Јакшы једип барыгар.
Салтан каанга јетсегер,
Менен эзен айдыгар“.
Керебине отурып,
Којойымдар јүре берди,
Гвидон князь санааркап,
Талай јаказында базып јүрди.
Агын сууның үстиле
Ак куу жүзүп келди.
„Јараш князим, јакшы ба?
Эзен-амыр кондың ба?
Кандый санаага алдырдың?
Эр бойың не кунуктың?“—
Князьтаң куу сурады.
Санааркаган князь айтты:
„Мениң јаш јүрегимди
Мындый керек токунатпайт:
Бойымның төрөл адамды
Көрүп келер күүним бар“.
„Керек ондый болгондо,
Мениң сөзим угарың ба?
Кичинек томонок бололо,
Талай кечире учарың ба?“—
Куу онойдо айдала,
Князьтың јанына јууктады,
Канаттарыла талбып,
Сууны сүреен чачылтты,
Князь кичинектеп барала,
Томонок болуп кубулды.
Учуп чыгып кыңылады,
Керепке јаба једеле,
Кичинек тежикке јажынды.

VI.

Салкын тыңыда согуп,
Керепти жылгыр аппарат.
Буян ортолыктын јаныла

Салтанның јерине барат.
Көстөп келген ороон
Ыраагынан көрүнип келди.
Којойымдар керебинен
Кургак јерге чыгып келди.
Салтан каан олорды
Айылдазын деп кычырды.
Олорды ээчий томонок
Өргөгө учуп барды.
Алтын бөрүгин кийип алган,
Алтын ширееге отурып алган
Салтан каан көрүнди,
Кунукканы билдирди.
Ткачиха ла повариха,
Кудагай эмеген Бабариха
Каанның јанында отурат,
Кааннан көстөрүн албайт.
Салтан каан айылчыларын
Столго кычырып, отургусты.
Эптеп, жазап күндүледі,
Эзен-амырын сурады:
„Јорукчылар-којойымдар,
Јоруктап кайда јүрдигер?
Кайдаң бери келдигер?
Ондо жүрүм кандый эмтир?
Кижі кайкаар не бар эмтир?“
Керепчилер айдышты:
„Јердин үстин эбирдис,
Көп немелер көрдибис.
Талай ары јанында
Јадын-јүрүм јакшы эмтир.
Јер үстинде кижі көргөдий
Мындый кайкал бар эмтир:
Талай ортозында турган
Ээн ортолык болгон эди.
Кереп јууктаар аргазы јок,
Коркушту кайыр болгон эди.
Өскөни јаңыс дуб болгон,
Өскө неме јок болгон.
Ондо эмди садтар,

Церквелер, јаан туралар,
Жараш өргөлөр турат,
Жаңы бүткен городты
Гвидон князь башкарат,
Смерге эзен айттырат“.
Салтан каан кайкады,
Айылчыларга айдынды:
„Оору-јобол тийбесе,
Онду јакшы јүрзем,
Жаңы городко барарым,
Гвидонго айылдаарым“.
Ткачиха ла повариха,
Кудагай эмеген Бабариха
Салтан каанды божотпос

дешти,

Санаазын онын кубултар
дешти.

Повариха имдеп ийди,
Мындый эрмек айдып ийди:
„Талай јаказында городты
Кижн незин кайкаар,
Јаан чибинин төзинде
Отуратан тийин бар.
Коолодо кожондойт,
Кузук чертип соодойт.
Алтын сайлу кузуктан
Күмүш эмел кодорот.
Сан башка неме ол,
Кижн кайкаар неме ол“.
Оны уккан Салтан каан
Алан кайкап отурды.
Томонок десе чуғулдап,
Эјезинин көзине кадалды.
Повариха кугара берди,
Талып жүрүп, кылыр калды.
Јалчылары, кудагайы
Томонокты сүрүшти.
Ончолоры жүгүрүшти,
Томонок десе көзһөктөн
Амыр-әнчү чыгып келди,

Јери-јуртын көстөйлө,
Талай ажыра уча берди.

VII.

Князь талайды јакалай
Ары-бери базып жүрди,
Көк талайдаң көс албай,
Узак-узак көрүп турды.
Талай суунын үстиле
Куу жүзүп, једин келди.
„Жараш князим, јакшы ба?
Эзен-амыр кондын ба?
Кандый санаага алдырдын?
Эр бойын не кунуктын?“ —
Князьтан куу сурады.
Санааркаган князь айтты:
„Менин јаш жүрегимди
Мындый керек токунатпайт:
Чибинин төзинде отуратан,
Коолодо кожондойтон,
Кузук чертип соодойтон,
Алтын сайлу кузуктан
Күмүш эмел кодоротон
Тийин бар деп уктым.
Ондый керектин чын-төгүнни
Мен бойым билбейдим.
Је ондый кайкамчылу немени
Јуртымда тударга
күүнзейдим“.

Князьтын куучынын угала,
Куу мындый каруу берди:
„Тийин керегинде улустын
Айдышканы чын эди,
Ондый кайкамчылу немени
Мен бойым да билерим,
Кунукпа сен, көөркийим,
Најы күүннн көрөрим,
Сенин сураган сурагыңды
Кыйалта јок бүдүрерим“.
Оны уккан князь сүүнди,

Айылы жаар бурулды.
 Өргөзине једип келди—
 Мынызы не?—деп кайкай
 берди.

Бийик чибинин төзинде,
 Ончо улустын көзинче,
 Алтын кузукты чертип,
 Күмүш эмелин чыгарып,
 Кабыктарын јууп, чогууп,
 Јараш тийин отурды,
 Акту албатынын көзинче
*Во саду ли в огороде*¹—деп
 Коолодо кожондоды,
 Гвидон көрүп сүўнди:
 „Кайран кууга быйаным
 јетсин,

Сүўнчилү жүрүмди
 Кудай ого база берзин“.
 Ол тийинге князь Гвидон
 Шили тураны јазады,
 Ол туранын јанына
 Каруулчыктар тургусты.
 Кузуктын тоозын аларга
 Бир кижини чыгарды,
 Тийинге онон мак болды,

¹Орус албатынын кокур кожогы.

Князька астам табылды.

VIII.

Јаан талайда салкын согот,
 Толкуларды түрүлтет.
 Ак байканын јайылткан
 Кереп талайла келет.
 Кайыр ортолыктын тууразыла,
 Јаан городтын јаныла
 Ичкерлеп түрген баратты.
 Керепти токтодып аларга,
 Уй-мылтыктар аткылады.
 Којойымдар токтоды,
 Князь Гвидон олорды
 Айылдаарга кычырды.
 Аштын јакшызын салып,
 Күндүледи айылчыларды.
 Мындый сурак суралды:
 „Којойымдар-айылчылар,
 Нени садып жүрүгөр?
 Эмди кайдаар ууланып
 Барып јаткан эдигер?“
 Керепчилер князька
 Каруузын айдып турдылар:
 „Јердин үстин айланды,

Јединип аттар саттыбыс,
Эмди ойто бурулдыс,
Күнчыгыш жаар ууландыс.
Буян ортолыкты табарып,
Салтан кааннын јерине
Эмди барып јадыбыс“.
Оны уккан князь Гвидон
Олорго мынайда айтты:
„Салтан кааннын јерине
Јакшы једип барыгар.
Салтан каанга јетсегер,
Менен эзен айдыгар“.
Айылчылар бажырдылар,
Керебине отурдылар,
Князь олорды үйдежеле,
Көк талайга јууктап келди.
Чакпындалган талайда
Куу эжинип јүрди,
Гвидонды көрөлө,
Карузып, эзендешти:
„Јараш князим, јакшы ба?
Эзен-амыр кондын ба?
Кандый санаага алдырдын?
Эр бойын не кунуктын?“
„Адамнын айылы-јуртына
Барып келерге турум,
Ондый сагышка алдырдым,
Токунап мен болбойдым“.
Князьтын айтканын угала,
Куу оны суулады,
Гвидон князь тургуза ла
Чымыл болуп кубулды,
Барып јаткан керепке
Удаан јокто једишти.
Улуска чаптык этпеске,
Кичинек јарыкка кирди.
Салкын тыгыда соккон сайын
Кереп јылгыр барып јадат,
Буян ортолыкты табара
Салтан јерин көстөп барат.

Көстөп келген ороон
Ыраагынан көрүнип келди.
Којойымдар керебинен
Кургак јерге чыгып келди.
Салтан каан олорды
Айылдазын деп кычырды.
Айылчылардын кийининен
Бистин чымыл учты.
Алтын бөрүгин кийип алган,
Алтын ширееге отуруп алган
Салтан каан көрүнди,
Кунукканы билдирди.
Ткачиха ла Бабариха,
Кылыр көстү повариха
Кааннын јанында болдылар,
Чугулданып отурдылар.
Салтан каан айылчыларды
Бойынын столына отургусты,
Эптү-јөптү куучындашты,
Эзен-амырын сурады:
„Којойымдар-айылчылар,
Јоруктап кайда јүрдигер?
Кайдаар барып келдигер?
Ондо јүрүм кандый эмтир?
Кижикайкаар не бар эмтир?“
Керепчилер айдышты:
„Јердин үстин эбирдис,
Көп немени көрдибис,
Талай ары јанында
Јалын-јүрүм јакшы эмтир.
Јер үстинде кижикөргөдий
Мындык кайкал бар эмтир:
Талай ортозында ортолыкта
Јаан, јараш город бар.
Алтын башту церквелер,
Јаан туралар, садтар бар.
Јаан өргөнин јанында,
Шили туранын ичинде,
Јайтак чибинин төзинде
Азыранты тийин отуры.

Жаражы онын кандый!
 Шулмузы онын кандый!
 Коолодо кожондойт.
 Кузук чертип соодойт,
 Алтын сайлу кузуктан
 Күмүш эмел кодорот.
 Онын кийининен көрүп,
 Көп жалчылар иштегилейт.
 Шили туранын жанында
 Каруулчыктар жүргүлөйт.
 Чыгаргылу улустар
 Кузуктын тоозын алгылайт.
 Черү оныла эзендежет.
 Алтын сайдан акча эдип,
 Садуга ийгилейт,
 Кыстар десе күмүшти
 Кайырчакка бектегилейт.
 Улузы ончозы бай эмитир,
 Тегин тура жок эмитир.
 Ондый жаан городты
 Гвидон князь башкарат,
 Слерге эзен айттырат".
 Салтан каан кайкады:
 „Оору-жобол тийбесе,
 Онду жакшы жүрзөм,
 Ортолукка барарым,
 Гвидонго айылдаарым“ — деди.
 Ткачиха ла повариха.
 Кудайгай эмеген Бабариха
 Салтан каанды ийбес дешти,
 Санаазын онын кубултар
 дешти.
 Ткачиха каткырат,
 Кожойымдарга айдат:
 „Тийин таштар кемирип,
 Алтын чыгара чачканын,
 Оны жерге чогуу,
 Күмүш эмелдер жууганын
 Кижини сонуркап угар ба?
 Оны угуу, кайкаар ба

Чын кайкалду немени
 Слерге айдып берейин.
 Талай кайнап толкуланып,
 Жаан табышту огурат,
 Бар-жок күчин тартынып,
 Жарат жаар ууланат.
 Өрттий кызыл куйакту
 Ончозы түнөй чырайлу,
 Ончозы түнөй сынду
 Омок, жараш уулдар,
 Одус үч баатыр,
 Черү чилеп жазанган,
 Черномор өбөгөнгө баштаткан,
 Көк талайдан чыгып келип,
 Коштой-коштой тургулайт.
 Ары-бери аяктагылайт.
 Кижини кайкаар неме ол,
 Сонуркап угар неме ол".
 Керсү айылчылар унчукпады,
 Кедер эмегенге башаппады.
 Салтан оны кайкады,
 Бажын жайкап отурды.
 Гвидон десе чукулдайла,
 Эженин көзине чакты.
 Ткачиха кугарала,
 Кылыр көстү отурды.
 Ончозы тура жүгүрүшти,
 Аайы-бажы жок кыйгырышты:
 „Ол чымылды тудугар!
 Бажын басып, былчыгар!"
 Чымыл десе көзүнөктөн
 Амыр-энчү чыгып келди,
 Айылы-журтын көстөйлө,
 Талай кечире уча берди.

IX.

Князь талайды жакалай
 Ары-бери басып жүрди,
 Көк талайдан көзүн албай,
 Сүрөөн аяктап көрди.

Талай суунын үстиле
Куу жүзүп жедип келди;
„Жараш князим, жакшы ба?
Эзен-амыр жадын ба?
Кандый санаага алдырдын?
Эр бойун не кунуктын?“—
Князьтан куу сурады.
Гвидон князь ого айтты:
„Кайкамчылу неме бар дежет,
Кайдан оны табайын?

Бойуннын терге-журтыма

Канайып оны алайын?“
„Онызы кандый неме?“—деп,
Князьтан куу сурады.
Князь мынайда куучындады:
„Талай кайнап, толкуланып,
Jaан табышту огурат,
Бар-жок күчин тартынып,
Жарат жаар ууланат,
Өрттий кызыл куйакту,
Ончозы түнгей чырайлу,
Ончозы түнгей сынду,
Омок, жараш уулдар,
Одус үч баатыр,
Черү чилеп жазанган,
Черномор өбөгөнгө баштаткан,
Көк талайдан чыгып келип,
Коштой-коштой тургулайт,
Ары-бери аыктангылайт“.
Куу каруузын мынайда айтты:
„Ондый кайкамчылу

баатырларды
Мен бойым да билерим.
Талайдан чыккан баатырлар
Меге ончозы карындаштар.
Кунукпай, айылынга жанып бар,
Карындаштарымды сакып ал“.
Оны уккан князь сүүнди,
Айылы жаар жүгүрди.
Бийик жерге чыгала,

Талайды көрүп отурды.
Талай үсти жайкапды,
Бар-жок күчин тартынды,
Толкуны жаратка чыгарды.
Өрттий кызыл куйакту,
Одус үч баатырды
Буурыл башту өрөкөн
Город жаар баштады.
Князь өргөзине жедип,
Кару айылчыларды уткуды,
Улус түргөн жуулышты.
Князька өрөкөн айтты:
„Jaан, жараш городоорды
Jaантайын коруурга
Куудан жакылта алдыбыс,
Оны бүдүрерге келдибис.
Талайдан күнүг чыгарыс.
Кайып көрүп турарыс.
Жердин кейи биске уур,
Эмди бис жанарыс,
Талайыска барарыс.
Удабай ойто бурулын,
Улам келип турарыс“.

Х.

Jaан талайда салкын согот,
Толкуларын түрүлтет.
Ак байканын жайылткан
Кереп талайла келет,
Кайыр ортолыктын
тууразыла,

Jaан городтын жаныла
Ичкерлеп түргөн баратты.
Керепти тектодып аларга,
Уй-мылтыктар аткылады.
Князь Гвидон айылчыларды
Айылдаарга кычырды.
Аштын жакшызын салала,
Күндүлөп турат олорды.
Мындый сурак сурады,

Чын каруузын айттырды:
„Којоймдар-айылчылар,
Нени садып жүрдигер?
Эмди кайдаар ууланып
Барып жаткан эдигер?“
Керепчилер князька
Каруузын лаптап айдынты:
„Јерди эбире жүрдибис,
Садышкан бистиг немебис:
Булат, мөңгүн, алтын эди.
Эмди ойто бурулып,
Буян ортолыкты табарып,
Баратап јолыбыс узак эди.
Салтап каанның јерине
Барар дежиپ ууландыс.“
Гвидон лаптап угуп алы,
Айылчыларга мынайда айтты:
„Салтап каанның јерине
Јакшы једип барыгар,
Салтап каанга јетсегер,
Менен эзен айдыгар“.
Айылчылар князька
бажырдылар,
Керебине једип отурдылар.
Князь айылчыларды
үйдежеле,
Талај јаказына базып келди.
Куу дезе келип калган
Ары-бери жүзүп жүрди.
„Адамның айылы-јуртына
Барып келерге турум.
Ондый сагышка алдырттым.
Токунап мен болбойдым“—деп,
Кууга Гвидон айтты.
Куу база ла князьты
Бастыра бойын суулап ијди,
Тургуза ла кубултып ијди.
Князь адару боло берди,
Ары болуп уча берди.
Барып жаткан керепке

Жаан удабай једишти,
 Улуска чаптык этпеске,
 Кичинек јарыкка кирди.
 Салкын тыгыда соккон сайын
 Кереп јылгыр барып јадат.
 Буян ортолыкты табара
 Салтайнын јерин көстөп барат.
 Көстөп келген ороон
 Ыраагынан көрүнип келди.
 Којойымдар керептен
 Кургак јерге чыгып келди.
 Салтан каан оморды
 Айылдаарга кычырды.
 Адару оморды ээчий барды,
 Адазынын өргөзине кирип
 барды.

Мындый кайкал бар эмтир:
 Талай ортозында ортолыкта
 Жаан жараш город бар,
 Кижик кайкап божобос
 Солун неме ондо бар:
 Талай кайнап, толкуланып,
 Жаан табышту огурап,
 Бар-жок кучин тартынып,
 Жарат жаар ууланат.
 Орттий кызыл куйакту,
 Бир тунгей чырайлу,
 Ончозы тунгей сынду,
 Омок, жараш уулдар,
 Одус уч баатыр
 Черу чилеп жазанган,
 Черномор ороконго

баштаткан,
 Кок талайдан чыгып келип,
 Коштой-коштой тургулайт.
 Ортолыкты айланып,
 Ондо городты коругылайт.
 Кайкамчылу городты
 Гвидон князь бапкарлат,
 Слерге эзен айттырат.
 Салтан каап кайкады,
 Бажын жайкап, айдынды:
 „Оору-жобол тийбесе,
 Онду жакшы журзем,
 Ортолыкка барарым,
 Князь айылына айылдаарым“.
 Повариха ла ткачиха
 Бир де сөс айдышпайт.
 Бабариха кулумзиренип,
 Кадалгак сөстөрдү айдат:
 „Талайдан улус чыгат деп,
 Городты кайып журет деп,
 Мынын алдында укпадым,
 Чынын-тогунин билбейдим.
 Же оны кижик кайкаар ба?
 Оны сонуркап угар ба?

Кижик чын ла кайкагадый
 Оско-башка куучын бар:
 Талайдын ары жанында
 Кааннын жараш кызы бар,
 Ары корзо—ай жаркынду,
 Бери корзо—кун жаркынду.
 Туште базып жургенде,
 Куннин чогы карыгат,
 Тунде базып жургенде,
 Жердин устин жарыдат.
 Араай чойо басканда,
 Алтын-тонус куш ошкош.
 Эрмектенип турганда,
 Шоркырап аккан суу ошкош.
 Кижик кайкаар неме ол,
 Сонуркап угар неме ол“.
 Керсу айылчылар унчукпады,
 Кедер эмегенле блаашпады.
 Салтан оны кайкады,
 Бажын жайкап отурды.
 Кааннын уулы чугулданза да,
 Жааназынын козине киледи,
 Онын устиле учуп-учуп,
 Тумчугуна кадалды.
 Жааназынын тумчугу
 Тургуза ла тижип калды.
 Отурган улус киймырашты,
 Ончолоры кийгырышты:
 „Кудай учун болужыгар!
 Адаруны тудугар!
 Онын бажын былчыгар!..“
 Адару дезе козноктон
 Амыр-анчу чыгып келди,
 Айылы-журтын костойло,
 Талай кечире уча берди.

XI.

Князь талайды жакалай
 Ары-бери базып турды,
 Кок талайдан козин албай,

Сүреен аяктап, көрүп турды.
 Агын суунунг үстиле
 Ак куу жүзүп келди,
 Гвидон князька жууктайла,
 Мындый сурак берди:
 „Јараш князим, јакшы ба?
 Эзен-амыр јадын ба?
 Кандый санаага алдырдын,
 Эр бойунг не кунуктын?“
 „Ончо улус кижиг алат,
 Айыл-јуртту болуп јат;
 Мен јангыскан эриктим,
 Эш аларга санандым“.
 Гвидон онойып айдарда,
 Куу удурга сурады:
 „Санаанг јеткен кыс бар ба?
 Сананып оны таптын ба?“
 „Ак-јарыктынг үстинде
 Кааннын јараш кызы бар.
 Түште базып жүргенде,
 Күннинг чогы карыгат,
 Түнде базып жүргенде,
 Јердинг үстин жарыдат,
 Ары көрзө—ай јаркынду,
 Бери көрзө—күн јаркынду.
 Араай чөйө басканда,
 Алтын-тонгус куш ошкош,
 Эрмектенип турганда,
 Шоркырап аккан суу ошкош.
 Ондый куучын мен уктым,
 Чынын-төгүнин билбейдим“.
 Куунын айдар эрмегин
 Гвидон коркуп сакиды.
 Куу бир эмеш унчукпай
 Сананып турала, айтты:
 „Ондый бала бар эди,
 Јаражы онынг чын эди.
 Кижиг аларга менгебес керек,
 Јакшы сананып, шүүнер керек,
 Үй кижиг ойын эмес,

Кийип жүрер меелей эмес,
 Тутканча ла курга кыстап.
 Алып жүрер неме эмес.
 Менин сеге берер јобим
 Мындый болор, угуп ал:
 Сонгында санаа алынбаска,
 Керекти јазап шүүп ал“.
 Айылду болор ой јеткенин,
 Алды-кийинин сананганын,
 Кааннын јараш балазына
 Карузып, оны сүүп турганын,
 Ол баланы табарга
 Одус тергени өткүрө
 Јойу да базып баргадыйын
 Гвидон князь айдып турды,
 Кууга онойып чертенип
 турды.

Ак куу дезе үшкүрди,
 Араайынанг эрмектенди:
 „Ондый ыраак не баратан?
 Ондо кемди табатан?
 Кааннын јараш балазы
 Бу ла турган мен эдим“.
 Канадын талбып, учуп чыкты,
 Талай үстиле айланды,
 Кургак јерге једеле,
 Јыраа ортозына отурды,
 Бастыра бойы силкинди,
 Бала болуп кубулды.
 Мангдайында јылдыс бар,
 Јиткезинде ай бар.
 Эрмектенип турганда,
 Шоркырап аккан суу ошкош,
 Араай чөйө базарда,
 Алтын-тонгус куш ошкош.
 Кааннын балазын көрөлө,
 Каруузып, князь кучактайт,
 Энезине кожо барып,
 Будына бажырып, айдат:
 „Јажына эш болотон

И.Б.

Жакшы баланы мен таптым.
 Слерге уккур баланы
 Журт тударга экелдим.
 Кайран кару энейим,
 Алкыжыгар беригер,

Айыл-журтту болойын,
 Жобигерди беригер".
 Кудайдын сўрин тудунын,
 Энези балдарын алкады,
 Сўўнгешине айламырап,

Алкыш сөзүн айтты:
„Кудай слерге болушсын,
Жүрүмгер ырысту болзын!“
Церквеге барып келеле,
Той-жыргалын өткүрдилер.
Онын кийининде бала сагып,
Жакшынак журтай бердилер.

XII.

Жаан талайда салкын согот,
Толкуларын түрүлтет.
Ак байканын жайылткан
Кереп талайла жүзет.
Кайыр ортолыктын тууразыла,
Жаан городтын жаныла
Ичкерлеп түргөн баратты.
Керепти токтоды аларга,
Уй-мылтыктар аткылады.
Кошойымдар токтоды.
Князь Гвидон оморды
Айылдаарга кычырды.
Аштын жакшызын салып,
Күндүледи айылчыларды.
Мындый сурак сурады:
„Кошойымдар-айылчылар,
Нени садып жүрүгөр?
Эмди кайдаар ууланым
Барып жаткан эдигер?“
Керепчилер князька
Каруузын айдып турдылар:
„Јердин үстин айландыс,
Солун товар саттыбыс;
Эмди ойто бурулдыс,
Күнчыгыш жаар ууландыс.
Айыл-журтыс ыраак эди,
Салтан кааннын јеринде эди.“
Оны уккан князь Гвидон
Айылчыларга айтты:
„Талай-тенгисе жүзүп,

Јакшы једип барыгар.
Салтан каанга једеле,
Менен эзен айдыгар.
Биске айылдап келер болуп,
Канча катап айткан эди.
Канча жылдар өдөрдө,
Эмдиге јетире келбеген эди.“
Айылчылар атанып барды,
Гвидон айылында артты,
Абакайынан айрылбайт,
Айылчылар сагып отурат.
Салкын тыгыда согордо,
Кереп жылгыр барып јат,
Буян ортолыкты өдүп,
Түргөн-түргөн жүзүп јат.
Төрөл-таныш орооны
Ыраагынан көрүнип келди,
Кошойымдар керептен
Кургак јерге чыгып келди.
Салтан каан оморды
Айылдазын деп кычырды.
Салтан каан өргөзинде
Алтын бөрүктү отурды,
Ткачиха ла повариха,
Кудагай эмеген Бабариха
Каан јанында отургылайт,
Кылчыр көстөриле

ајыктагылайт.
Салтан каан айылчыларды
Бойынын столына отургусты.
Эптү-јөптү куучындашты,
Эзен-амырын сурады:
„Кошойымдар-айылчылар,
Кайда барып жүрдигер?
Кайдан бери келдигер?
Ондо жүрүм кандый эмитир?
Кижик кайкаар не бар эмитир?“
Керепчилер каруузын
Каанга мынайда айттылар:
„Јердин үстин эбирдис,

Көп немени көрдибис.
 Талай ары жанында
 Жадын-жүрүм жакшы эмтир.
 Жер үстинде кижиге көргөдий
 Мындый кайкал бар эмтир:
 Талай ортозында ортолыкта
 Жаан, жараш город бар.
 Алтын баштуу церквелер,
 Жаан туралар, садтар бар.
 Жаан өргөнүн жанында,
 Жайтак чибинин төзінде,
 Шили туранын ичинде,
 Азыранты тийин отуры,
 Жаражы онын кандый!
 Шулмузы онын кандый!
 Коолодо кожондойт,
 Кузук чертип соодойт,
 Алтын сайлуу кузуктан
 Күмүш эмел кодорот.
 Оны сүреен кичеегилейт,
 Жалчылар көрүп жүргүлөйт.
 Кижиге кайкап көргөдий
 База бир неме бар.
 Ол керегинде куучынды
 Лаптап, жаап угуугар.
 Талай кайнап, толкуланып,
 Жаан табыштуу огурат.
 Бар-жок күчин тартынып,
 Жарат жаар ууланат.
 Бир түнөй чырайлуу,
 Ончозын түндөп жуугандый,
 Түп-ле түнөй сынду,
 Омок, жараш уулдар,
 Одус үч баатыр
 Чыгып келген тургулайт,
 Жаан городты коругулайт.
 Князьта абакай бар эмтир,
 Жаражы сүреен эмтир,
 Мандайында жылдыс бар,
 Житкесинде ай бар,

Түштө басып жүргөжин,
 Күннин чогу карыгат,
 Түндө басып жүргөжин,
 Жердин үстин жарыдат.
 Ол городты Гвидон князь
 Сүреен жакшы башкарат,
 Ондогы улус оны
 Айдары жок мактагылайт.
 Слерге эзен айттырган,
 Комудалын куучындаган:
 „Салтан каан биске
 Айылдап келер болгон эди,
 Эмдиге жетире келбеген эди“.
 Салтан каан оны угуп,
 Айылда отуруп чыдабады,
 Керептерин белетезин деп,
 Тургуза ла жакарды.
 Ткачиха ла повариха,
 Кудагай эмеген Бабариха
 Каанды ийбес дешкилейт,
 Оны жорукка барбазын деп,
 Учүлөзү сөстөгилейт.
 Салтан каан чугулданды,
 Олорго ончозына адылды:
 „Мен кичинекей бала ба?
 Башкарып турган каан ба?
 Гвидон князьтын журтына
 Тургуза ла барадым“.
 Катуланып айдынды,
 Керепке отуруп атанды.

XIII.

Гвидон көзүнөктөн ажыктап,
 Талай жаар көрүп отурат,
 Талай дезе табыштанбай,
 Бир эменден чайбалат.
 Салтан кааннын керептери
 Ыраагында көрүнди.
 Гвидон отурган жеринен
 Тура жүгүрүп, кыйгырды:

„Менин кайран энейим!
Жараш, јаш абакайым!
Адабыс айылдап келедири,
Керептери көрүнди!“
Салтан каан керепте
Ары-бери ајыктанат.
Ткачиха ла повариха,
Кудагай эмеген Бабариха
Ортолыкты кайкагылайт.
Уй-мылтыктар аткылады,
Шандар ончозы шынгырады.
Гвидон князь акту бойы
Талай јаар ууланды,
Салтан каанды уткуды,
Ткачиханы ла повариханы,
Кудагай эмеген Бабариханы
Ончозын айылына апарды,
Бир де неме айтпады.
Паратанын јанында
Өрттий кызыл куякту,
Бир түнгей чырайлу,
Ончозын түндеп јуугандый,
Түп ле түнгей сынду,
Омок, жараш уулдар,
Одус үч баатыр
Јергелешкен тургулайт.
Айылчылар көрүп, кайкаш-
кылайт.
Каан өргөгө једип келзе,
Бийик чибинин төзинде
Жараш тийин отурат,
Коолодо кожондойт,
Кузук чертип соодойт.
Алтын сайлу кузуктан
Күмүш эмел чыгарат,

Сайын туура таштайт,
Эмелин баштыкка салат.
Айылчылар мендей-шингдей
Онон ары баргылады.
Князьтын абакайын көрөлө,
Онон тын кайкашты.
Тулун алдында ай бар,
Мандайында жылдыс бар.
Араай чөйө базарда,
Алтын-тонус куп ошкош,
Уткул сөсти айдарда,
Шоркырап аккан суу ошкош.
Кайын энезин колтуктап,
Келин базып келди,
Абакайын каан таныйла,
Айдары јок сүündи.
Абакайын, уулын, келдин
Кучактап алып, ыйлады.
Ончозы өргөгө кирип,
Столдын јанына отургылады.
Жыргал-ойын башталды.
Ткачиха ла повариха,
Кудагай эмеген Бабариха
Качып барып јажынган.
Улус оморды бедиреп,
Јүк арайдан тапкылаган.
Каралу-јаман кылыктарды
Эткенис деп айдынган,
Бурубасты таштагар деп,
Үчүлези ыйлашкан.
Сүүген каан оморды
Јери-јуртына јандырды.
Күч өткөни билдирбеди,
Салтан каан эзире берди.

Сурактар ла јакылта.

1. Бу чөрчөктө айдылган улустын кемизине килеп туругар? Ненин учун?

2. Кемнин кылыгын јаман деп бодоп туругар? Ненин учун?

3. Буру эткен кара сагышту үй улусты каан канайтты?
4. Чөрчөктө кандый кайкалдар керегинде айдылган?
5. Чындык керек качан да болзо женип турганы керегинде айдылган база кандый чөрчөктөр билеригер, айдып беригер.

Эмелчи-Мерген.

Н. Улагашев.

I.

Ак талайдын бүгинде,
Аржан суунын жарадында,
Андап, куштап минетен
Ак-конур атту,
Кандыкчы деп эмегендү,
Эмелчи-Мерген деп уулчакту
Бай-Барчыкай журтап жатты.
Бир катап Бай-Барчыкай:
—Жаңыс эрке уулымды
Жакшы курсакла азырайдым,
Айылда отурган эжимди
Амтанду ашла күндүлейдим—деп
Кандыкчыга айдып турды.
Арчымагын белетеди,
Андап барарга жепсенди.
Оны көргөн Эмелчи-Мерген
Отурар жерин таппай турды.
—Адамла кожо баратам!—деп
Ары-бери жүгүрүп турды.
—Жаш киянинин жоругу кату,
Жааназан, балам, барарын,
Эмди энеңге үйде отур,
Эрге жетсең, андаарын—деп,
Бай-Барчыкай уулчагынын
Бажын сыймап, токтодот.
—Жок! Жок!.. Барарым!
Жоруктан мен айабызым.
Адам албаза, ачыпарым,

Алдынан бойым андаарым—деп,
Эмелчи-Мерген коркуштанып,
Эркелү жөпкө кирбей турды.
—Уулыңды кожо апарзан,
Уур, күч болор бо?
Кожо андадып үретсен,
Кийининде жаман болор бо?
Балабыс жүрүмгө тасказа,
Бойыска жакшы эмес пе? •
Жаштан ала иштеңе,
Жакына туза болбос по?—деп,
Эмегени Бай-Барчыкайга
Эртен-эңир айдып турды.
Барар күни келерде,
Бай-Барчыкай атанды,
Уулчактын күүнүн жандырбай,
Учкаштырып кожо апарды.

II.

Адалу-уулду андагылады,
Арка-тууны керигиледи.
Аңдар ологго туштабады,
Азык-түлүгү божой берди.
Жанар алдында Бай-Барчыкай
Жангыс мыйгак адып алды.
Одуланып отура бердилер,
Отко эттең кайнаттылар.
Тойо ажанып божойло,
Токунап, амырап уйуктадылар.
Эртен тура Бай-Барчыкай
Уйкудан ойгонып туруп келди,
Эттин артканын эмегенине
Апарар деп таппады.
Уулынан сурап угар болзо,
Унчукпай төмөн көрөр болды.
Түндө уулчагы турала,
Түгезе этти жип салтыр.
—Эненди сен килебес,
Эр бойунг уйалбас,
Кылыгың сенинг жаман—деп,

Адазы уулы на коркушту,
Айдары жок ачынды,
Эмелчи-Мергенди ийде салды.
—Мындый кылыгын таштабас болзонг,
Мында сени артырадым,
Жаштаң ала мындый болзонг,
Ала-энеге уят болор!—деди.
База тўн кирерде,
Караңгуйда уулы астыкпас болды,
Кайда ла барза, кожо болды.
—Кару адам, мени алыгар!
Качан да жаман кылынбазым.
Жаңгыскан мени таштабагар,
Жагына слерди килеерим!
Өлөр күнигер жеткенче,
Өштүнин колына бербезим!
Эр бойым качан да
Энемди эмди аштатпазым—деп,
Эмелчи-Мерген жайнап турды,
Элегинен адазын једип тутты.
Бай-Барчыкай токтой тўшти,
—Балам, учкаш!—деп уулына айтты.
„Эмелчи-Мерген жалкыды,
Эмди керсў болор“—деп,
Бай-Барчыкай сананды.

III.

Ак-конгур жараш ады
Алтын жалын јайа салып,
Јер кыртыжын тыңдады,
Јегес, өлөң жытады,
Өрө көрўп, киштеди,
Төмөн көрўп, бышкырды.
—Адам, адам, түргендегер,
Айыл-јуртыста жаман болгон,
Энебиске шыра келген!—деп,
Эмелчи-Мерген кыйгырып ийди.
Онын кийининде адалу-уулду
Оноң ары мендеп-шиндеп,

Канча тайганы казалалды,
Канча талайды кайкалап,
Айыл-журтына жеткилеп келди,
Аттан түргендеп түшкүлөди,
Үйгө кийдире жүгүргилеп келди.
Үйдеги от өчүп калтыр,
Айылдын ичи ээн калтыр,
Аскан казан сооп калтыр.
Эмелчи-Мерген отура түжүп,
Энезин санап ыйлады.
Бай-Барчыкай базып чыкты,
Баскан истерди айкап көрдү.
Жети башту Желбеген
Жери-журтына келгенин,
Эмегенин апарганын
Эмди жарт билип ийди.
Эки жаагын тайанып,
Эки көзинин жакы агып,
Иргеге келип отурды.
Терен санаага алдыртты.
Эмелчи-Мерген үйдөн чыкты,
—Энемди бедирейдим!—деп жазанды.
—О, калак, уулчагым!
Ол жорукка жепсенбе!
Туйгакту неме өдүп болбос,
Тумчукту неме тынып болбос,
Туйук кара жыш аралда
Жес межелик өргөлү
Желбеген жутпа журтап жат.
Онын журтына жеткендер
Ойто бурулып жанбайтан.
Женнен, колдон күрежерге,
Желбегенге күчибис жетпес,
Оныла удур жуулажарга,
Огыбыс бистин тыгынбас—деп,
Бай-Барчыкай куучындады,
Бажын тайанып санааркады.
Адазынын айтканын
Эмелчи-Мерген тоободы,
Ак-конгур адына

Ээрди арта салып ийди,
Күлер колонды бектей тартты,
Күмүш үйгенди чүмдеп сукты,
Жерге жадып анданды,
Жетен жети керилди,
Онын кийининде туруп чыкты,
Ойгор баатыр боло берди.
Ама-томо сыгырды,
Ачу-корон кыйгырды;
Адазы уулын таныбай турды.
Ак-конгур ат силкинди,
Агаш-ташты чапчыды,
Аржап сууны ичинди,
Аргымак ат боло берди.
Эмелчи-Мерген адына минди,
Элес эдип ары болды.
Турган изи бар болды,
Барган изи жок болды.
Бай-Барчыкай бараксан
Барган аайын билбеди.
Кадап койгон казык чылап,
Кайкап, жаныскан тура калды.

IV.

Ак-конгурдын мангына
Кайа-таштар анданыжат,
Эмелчи-Мергеннин кожонгына
Кара агаштар жайканыжат.
Канча жүзүн андар
Кайкап, кийининен көрүп калат,
Канча түмөн куштар
Учуп, кийининен жетпей калат.
Онойдо барып жадала,
Ак-конгур тура түшпү,
Он кулагын олуй салды,
Он тизеге чөгөдөди,
Жердин кадын тындады,
Жетен жети бышкырды.
Сол кулагын солуй салды,
Сол тизесин жыга басты,

Теңери түбүн тыгдады,
Терең тыныш тартынды.
Эмелчи-Мерген аттан түшти,
Эрмектежерге отурып ийди.
—Алтын түктү аргымак,
Арыганым билдинг бе?
Алдымда жаткан бу жолым
Жеткерлүзүн сестинг бе?
Эржинелү аргымак,
Өлөримди билдинг бе?
Эмелчи-Мерген баатырдын
Женетенин сестинг бе?
Жамаң-жакшызын жажырбай,
Жартын айтсаң, пөкөрим.
• Өлүмде, жүрүмде учурын
Өскөртпөзбөң сен, најым!—деди.
—Ачап Желбегеннин журты
Алдыбыста жадыры;
Алып баатыр келгежин,
Кирер жери жок эмтир;
Атту кижн айланза,
Өдөр жолы жок эмтир.
Кайа-ташка жүретен
Кара сыгын мен болойын,
Карануй түнде учатан
Кара мүркүт сен бол—деп,
Ак-коңур ат айтты,
Аң болуп мантай берди.
Эмелчи-Мерген аңданды,
Кара мүркүт боло берди,
Эки канадын жайа тартып,
Ээн теңериге учуп чыкты.
Жер-телекейди шигдеди,
Желбегеннин журтын көстөди.
Ак-коңур ат дезе
Кара сыгын болуп алган
Ачу-корон бустап ийди,
Кара тайганы жемирсө сүстн,
Туйук жыштын агаштарын

Турган јерине жыга сўсти.
 Эмелчи-Мерген учуп көрзө,
 Энези Јелбегеннин журтында
 Ыйлап, комудап отуры.
 Оны көргөн Эмелчи-Мерген,
 От-јалбыштый, изип чыкты,
 Эки көзи чагылыжа берди,
 Эки канады курчуй берди.
 Салкын кептү учуп түшти,
 Јаагына Јелбегенди тажыды,
 Колтугына энезин сугуп,
 Тенери өрө учуп чыкты.
 Јелбеген алгырып тура жүгүрди,
 Јес малтазын ала койды,
 Кара мүркүтле согузарга
 Калактап үйден чыга жүгүрди.
 Онын кийининде Јелбеген
 Алаң кайкап тура берди:
 Туйгакту неме мантап өтпөс
 Туйук кара жыш аралы
 Јалаң болгон јадар болды,
 Јалбыракту өлөң јок болды;
 Калапту баатыр јол таппас
 Кату шибее тайгазы
 Кумак болуп көрүнди.
 Кунукчыл санаага Јелбеген түшти.
 Кара туманду талайы
 Соолып калган эмтир,
 Коркушту курч малтазы
 Татап калган болтыр.

 Кара сыгын мантады,
 Канча тайганы ажа конды,
 Канча талайды кече конды,
 Айры мүўзин таштады,
 Аржан суудан амзады,
 Ак-конур боло берди,
 Арка-мойыны сериди,
 Амтанду өлөң үзүп јиди.

Кара мўркўт учуп тўшти,
Кандыкчыны жерге божотты,
Канча катап аңданды,
Каткырган ўни угулды.
Эмелчи-Мерген боло берди;
Энезиле келип эзендешти,
Эптў-јакшы куучындашты,
Энелў-уулду экилези
Ак-конурга учкашты,
Алтайына тўрген једерге
Ак-конур элес этти,
Баскан изи јада калды,
Барган изи јылыа берди.

V.

Карый берген Бай-Барчыкай,
Канайдар да аайын билбей,
Ары-бери телчиш турат,
Айдары јок карыгып јўрет,
Ачу тапкыны кўп тартат,
Алтайын кўрўп, ыйлап ийет.
Эмегенин сананып санааркайт,
Уулын сакып кунугат.
Јокту Бай-Барчыкайга
Јон улузы јуулып келди,
Комудап, сыктап јўрбезин деп,
Кожон-јыргалла кўкўтти.
Онойып ойноп турганча,
Ак-конурдын киштегени угулды,
Агаш-ташка торгулды,
Алтай ичине јангыланды.
Ондогы улус ајыкташты,
Ат бойы кўрўнбес болды.
Кўкўрт коркушту кўркўредди,
Кўн јаркыны очомиктелди,
Солонгы жерге кадалды,
Сонуркап улус ўрў кўрди.
Тенеринин тўбинде,
Јылдыстардын ортозында

Эмелчи-Мерген эрлү баатыр
Энезиле келип жатты.
Ак-конгур ат десе
Алтын жалын жайа салган.
Атту-чуулу Эмелчи-Мерген
Айры колын суй салган,
Ай канатту куштанг артык,
Аткан октонг олор түрген
Учуп келип жатканы
Күкүрт болуп угулган эмтир,
Оостонг чыккан тыныжы
Күн жаркынын бөктөгөн эмтир.
Олордын көргөн көстөри
Солонгы болуп жарыган эмтир.
Анча-мынча болбоды,
Албаты уткуп кыйгырышты.
Эмелчи-Мерген баатыр
Эне-алтайына учуп түшти.
Жетен кижиге жүгүрүжин,
Женг тударга келгиледи,
Алтан кижиге ат аларга,
Алакан бадышпай келгиледи.
— Жаан каан эмес эдим,
Жаңгы өскөн бала эдим,
Адымды бойым буулаарым,
Айылыма бойым кирерим—деп,
Эмелчи-Мерген улустарды
Эргегилене жайладып ийди.
Бай-Барчыкай коркушту сүйүндү,
Бажын кабыра тудунды,
Эмегенин барып окшоды,
Эрке уулын кучактады.
— Жаңгыс уулым баатыр деп,
Жагына мен сананбагам,
Эмегеним тирүү деп,
Эмди мен иженбегем,
Ак-конгурым аргымак деп,
Алдынан тургуза билбегем—деп,
Алаң кайкап, Бай-Барчыкай

Албаты-јонго айдып турды.
Той эдип јыргаарга,
Токунап амыр отуарга,
Аш-курсак јок болды,
Андап барарга келишти.
Эмелчи-Мерген ээрлү адын
Элбий-селбий тартып ийди,
Кастак мылтыгын јүктенип,
Канча күнге андай берди.
Јеерен, сыгын андарды
Јер тоозынан аткылады,
Айу, бөрү јолукканда,
Алакандап өлтүрип турды.
Ак мөнкүлү тайгаларды
Кырлай јортуп андады,
Агарып јаткан чөлдөрдү
Кечире јелип јоруктады.
Артынганы көп болды,
Айылга јанар өйи јетти.

VI.

Јети башту Јелбеген
Јер-Алтайды өдө берди,
Эмелчи-Мергенди некежип,
Элди-јонды јуулап келди.
Бай-Барчыкайдын айылында
Бастыра јуулган улусты
Јелбеген ууштай тудала,
Јес казанына кайнатты,
Түндү-түштү јудуп турды,
Түмен сууны соолто ичти,
Бай-Барчыкайды кабыра тутты,
— Балаң кайда?—деп сурады.
Јокту Бай-Барчыкай
Јелбегенге эрмек айтпады,
Јаңыс уулынын јүрүмин
Јажырып, унчукпай отура берди.
Јелбеген оны тирүге
Јерге керий тартып алды,

Кичинектен эдин үзүп,
Килинчектеп шылап турды.
Бай-Барчыкай апшыйак
Бир де сөс айтпады.
Онын кийининде Желбеген
Одус башту шүбейин
Отко экелип кызытты,
Катуланган апшыйакты
Канча-канча үйтей сайды.
— Жо!—дегени угулбады,
Жайнаганы билдирбеди.
Бай-Барчыкайды кезегезинен
Бай терекке апарып илди,
Алдынан өрө оттонг салды,
Аайы-бажы жок ыштады.
Эрлү бүткен апшыйактын
Эки кабагынын ортозында,
Эки көзинин белтиринде
Көстин жажы түүлип,
Токтоп калган турар болды...
Көөп тастайа семиреле,
Токунап Желбеген амырады.
Онойып Желбеген отурганча,
Агаш, таштар силкинди,
Агын суулар ажынды.
Кенетийин жалкын жалт этти,
Кезер баатыр Эмелчи-Мерген
Келип жатканы көрүнди.
Жүс текпелү саадагын
Жүктенип алган эмтир,
Татабас мистү үлдүзи
Жалмажында болтыр.
Алтын жалду ак-коңгур
Жерди чапчып киштеди,
Алып баатыр Эмелчи-Мерген
Ачу-корон кыйгырды:
— Өштөп келген өштү болзонг,
Өрө тур, күрежели!
Коркушту бүткен бөкө болзонг,

Колың көдүр, согужалы!—деди.
Өйинен өткүрө тойоло,
Өрө Желбеген туруп болбоды,
Согужарынанг арай коркуп,
Сураганы мындый болды:
— Онойып оморкоп турарыңда,
Алдында не келбедин?
Өлүжерге турган болзон,
Эртеде не јолукпадын?
Эмелчи-Мерген эрлү баатыр
Өштүгө удурa күзүрт этти:
— Эмелчи-Мергенди танийла,
Энемди Желбеген јибезин деп,
Куш болуп кубулып,
Колдорынчанг блаап алгам.
Өскө эрмек менде јок—
Өлгөнингди көрөйин деп,
Башка санаа менде јок—
Бажынды мен базайын деп,
Кирлү каның төгүлзин,
Кардың сениң јарылзын—деди;
Желбегеннинг ичине
Јети катап тың тепти,
Оның јиген курсагы
Отурган јерине төгүле берди,
Обоолоп чоккон улустың сөөгi
Одус башка чачыла берди.
Јес казан антарылды,
Јерден Желбеген тура јүгүрди,
Ай малтазын ала койды,
Атыйланып удурa чабышты.
Туруп согушкан јерлерине
Туйук ыш тура калат,
Отурып согушкан јерлери
Оро болуп јада калат.
Јетен јылга чабыштылар,
Јер-тенгери кыймыкташты,
Желбегеннинг күчи чыкты.
Јер тайанары көптөди,

Мокорбос кезер малтазынын
 Жангы сабы арткан болды.
 Эмелчи-Мергеннинг эди-каны
 Эмди жангы изип келтир,
 Татабас мистүү үлдүзи
 Жангы курчуп турган болтыр.
 Тыттарды Желбеген үзе тартып,
 Тыны жеткенче согушты.
 Кайа-таштарды жемире тартып,
 Калганчы күчиле удурлашты,
 Арып, уядап турар болды.
 Алып баатыр Эмелчи-Мерген
 Жети башту Желбегенди
 Жети жерден кезе чапты.
 Желбеген онойдо өлүп калды,
 Жердин үсти амыр болды.
 Эмелчи-Мерген эне-адазын
 Ойто жүрүмгө буруды.
 Алтай ичинде албатыны
 Эмелчи-Мерген бастыра жууды.
 Өлгөн улустын сөөктөрүн
 Өмөлөжип туткулады.
 Өлгөндөрдү көрөлө,
 Өксөп, өксөп ыйлашты.
 Онын кийининде ончолоры
 Ойто келип, Желбегенди көрдү,
 Онын өлгөнине сүйүнишип,
 Одус жылга жыргагылады,
 Эмелчи-Мергеннинг ийдези
 Элде-жондо макталды.

Сурактар ла жакылталар.

1. Бай-Барчыкай уулыла экү кайдаар атангылады?
2. Эмелчи-Мерген кандый жаман кылык этти? Бойынын бурузын түзедерге, ол адазына кандый сөс берди?
3. Олордын журтына кандый түбек түшти?
4. Эмелчи-Мерген бойынын берген сөзүн канайда бүдүрдү?
5. Бай-Барчыкайдын жалтанбазы ла турумкайы керегинде куучындап беригер.
6. Чөрчөктин кажы ла бөлүгине бажалык сананып алыгар.

Өскүзек ле Алтын-Чач.

(А л т а й а л б а т ы н ы н ч ө р ч ө г и.)

Кускун учуп, учына жетпес куба чөлдин жаказында, сагыскан учуп, учына жетпес сары чөлдин куйузында, тошту тайганын эдегинде жүрекче айыл турган, онон жүлүнче түдүн чөйилетен. Айылда десе кара-күрен чырайлу Өскүзек деп уулчак журтаган. Ол күрен уйдын сүдин ичип жатты. сары эчкиле ойноп жүрди, күрен адына минип, жоруктап жүрди.

Бир катап Өскүзек уйкудан ойгонгон бойынча, күрен адын тушкурды, ады удур киштебеди, уйын өөлөди—уйу жок, эчкизин кычырарда, база жок болды. Айландыра көрүп турза: тошту тайгага чыга берген жети бөрүнүн изи жатты. Өскүзек тын кородо.

— Кайра көрзөм, көлөткөмнөн башка неме жок, кармайтуткамда, эки кулагым тудулат. Болужар меге адам жок, килейтен меге энем жок. Уйадаг түшкөн жангыс жымыртка, кайда да чиризе, түнгөй эмей. Бөрүлөрдөн очим албаганча, кайра ойто жанбазым!—дейле, жүрекче айылынан Өскүзек барды.

Түжин басты, түнин басты, бийик туунын чичке бажына чыгып келди. Ичкери базайын деген бойынча, түби жок орого уча берди. Мында күн де жок, ай да көрүнбөс жер болды. Өскүзек кыйгырды. Ол жангыс көөркийдин кунукчыл кыйгызы кан-кереденин жүрегине кадала бергендй болды. Кан-кереде канадын кымынды, алыс оронун түбине аткан октый шунуп түжеле, болот кайыкту будыла Өскүзекти туткан бойынча. Једер јерине јетирип койды. Ондогы јердин агаштары јажына јажыл туратан эмтир. Мында әрке үндү күүктөр јыл айлана әдетен эмтир.

Өскүзектин чике одожында, таш ичегеннин эжигинде жети көк бөрү узун эктерин кату колдорынын үстине салып алган жатты. Өскүзек узак санабады, курындагы малтазын суура тартты, жети бөрүге чурап келди:

— Менин күрен адым кайда? Күрен уйым кайда? Сары эчким кайда?

Онон ары не болгонун Өскүзек билбей калды. Јаан куйда јатканын бир ондоды. Јерде јайганы үзе ле кара айулар-

дын терези эмитир. Ай билдирлү, күн билдирлү мандык торко көжөгөлөр турулар. Жети бөрү алтын аякка чай уруп, алтын тепшиге казы-карталу эт чогууп, Өскүзекти күндүлөп тургулаган эмитир. Өскүзек сүрекей тойды.

— Эмди слер бойыгардын малыгарды көрөр күүнигер бар эменп пе?—деп, жети көк бөрү сурагылап турды.

Өскүзек таш өргөдөн чыкты. Семис күренг ат бойынын торко ошкош жалыла, эркелеп тургандый, оны жаап ийди. Бозу-торбогын ээчиткенче уйы база удур келди; эчкизи десе уулагын ээчидип, сагалы тарбандап келди ок.

— Мындый жакшы айылчыга, сеге нени сыйлап берерис?—деп, жети бөрү сурады.

— Кысканбайтан болзогор, слердин улаада турган сары күчүгешти беригер.

Ол сурактын ачузына чыдашпай, жети көк бөрү ары көрүп, ыйлажып ийди, ойто көрөлө, мынайда айдышты:

— Күчүкти алгайын, база канайдар.

Өскүзек сары күчүккө экү кубаккай-кызыл көчкө таштарды одура, чечектери онбос жараш жытту жодролордын ортозыла жанды. Түби жок саска да учурап жүрди, көс жетпес кырды да ажып келетти. Боро кумакту чөлдөр дө өтти. Же жолдын учы билдирбейт, айыл-журты көрүнбейт.

Өскүзек бир жалбак ташка отурала, көзин жык жумала, айтты:

— Өлүм, түргөн кел! Торолон жаткан мени сеге аларга белем болор.

Же өлүм келбейтир. Өскүзек көзин ачып ийди.

Бу не атазы боло берди? Жанында алтын табак жадыры. Ол табакка толтыра аламыр-чикир аш-курсак эмитир. Өскүзек онон тойо ажанды, сары күчүгүн база тойо азырады, бойы макалу амырап калтыр. Эмди өрө турала, көрзө: онын алдында куба чөл жадыры, тошту тайганын эдегиндеги жүрекче айылы ыраак жокто туру. Өскүзек айылга киреле, отугын шыйт этире чагып ийди, жалбышту отты жаанадып ийди. Эмди көрүп турар болзо, кара казанга толтыра сүт жадыры, агааш аяктын кырынан кайнаткан сүттин каймагы ажат, жес алгыйда десе койу кара чай кайнайт.

— „Мыны кем белетеген болотон?“

Өскүзек эчки терези төжөккө жадала, көзин жык жумуп ийди. Энирден ала таң атканча ол кыймык та этпей жатты.

Күн кажы жерде тал түштөн кыйган, Өскүзек десе жаткан-ча ла болды.

Тал түш кыйганда, сары күчүгөш токтоныкпай барды. Бир-эки катап кынзыды, онын кийининде силкинип ийерде, ийт кеби түже берди. Кеен кыс отко жууктап келди. Эки сыргазы—эки ай ошкөш, кабагы солонгудый бөкөн, килиндий кара эмтир, алтын шапкызы эрке жайылып турды.

Өскүзек ийт терезин келип алды, жараш кыс десе эки тизе согунды, алты шапкы тартынды, ачык көзи толтыра жаш болды.

— Менин ийт кебимди бойыма беригер!—деп, кыс жайнады.

Өскүзек эки тизезин чөгөдөйлө, мынайда айтты:

— Кирлү колло слерди тутпайын. Сурак берерге слерден жалтанадым, же ненин учун слер ийт болдыгар?

— Мени Караты-Каан кудалаарга санаган. Онон артып калардын керегинде карындаштарым бөрүлөр болгулады, мен десе ийт болдым. Менин адым Алтын-Чач эди. Менин ийт кебим ойто беригер!

Же Өскүзек ийтинг терезин ого бербеди.

Бир катап Караты-Кааннын төрт кулакту сүт ак-боро айгыры жылыды. Ол айгырды бастыра сүт ак-боро жылкылар ээчий берген. Олорды бедиреп, Караты-Каан бойы атанды. Көс лө жедерден бери Караты-Каан ончозын айкадады, же жалганда ак жылкызы көрүнбейт. Аттын тискинин ойто кайра тартып, жанарга жүргенче, кенетийин куба чөлдин жаказында, тошту тайга эдегинде күндий жаркын көрүндү.

Караты-Каан кезе айкадады. Көрөр болзо: ол жалбыш жүрекче айылдан чыгып жат. Караты-Каан торко тоннын эдегин такымына кыстады, сегис кырлу камчыла кара жоргозын сокты. Кара жорго ады ай канатту куштан, адып ийген согоннон түргөн барды.

— Э-эй!—деп, Караты-Каан кыйгырды.—Кемнин айылы күйүп жат?

Өскүзек коркуган бойынча ийт кепти чыгарып берерин ундуп ийди. Алтын-Чач ол ло бойы чыга жүгүрди.

Бу ла тушта Караты-Каан билди: ай да жарыган эмес, айыл да күйүп турган эмес, бу Алтын-Чачтын чачы эртен турагы күнге чагышталып турган эмтир.

Кара кырдый кабагын Караты-Каан жемире көрди. Түргөн суулар жарат үскендий, калын эрдин жара тиштенди, ат тис-

кинин кайра тартты, ак-боро жылкыларын ундуды, кайра да көрбөй, ичкери мантатты, ак өргөзине жаба жетти.

Ол бай ширеезине отурып болбой турды: ширее кызу таштый билдирди. Ол курсак жип болбойт: тамакка кыйгак сөөк кадалгандый. Ай каптыргазынан чаазын алды, бут бажына мендеп бичиди:

„Мен, атту-чуулу Караты-Каан, Алтайда албатыны бийлеген, канча жүзүн малын-ууйн энчиленген, канча кааннын агазы, канча байдын жөөжөлүзү; үрүп чыгар ийди жок, үйгөн сугар ады жок Өскүзекке сеге жакару берип турум.

Керде-марда сен кан-кереденин уйазындагы алтын жымыртканы экелсен, алтан жүзүн тил билишпес эли-жоным сенийн болзын. Алтан жүзүн өнүн ылгаптырбас малымды сен ал.

Же керде-марда сен, Өскүзек, жакарумды бүдүрүп болбозон, Алтын-Чач менин болор. Ол тушта будынды кезип, бажына саларым, бажынды кезип, будына саларым.

Бу бичикти бичиген кижин мен, кара жорго атка минген Караты-Каан болорым“.

Караты-Каан түнүктө отурган эки карчагазына кылчайып көрди, кату сыркынду мынайда айтты:

— Аткан октон, айткан сөстөн түргөн бу. бичикти жетиригер!

Карчагалар каан бичиген бичикти алгылады, канаттарын жайа тудуп, жүрекче айылды көстөп учуп келеле, түнүктөн бичикти божодуп ийеле, ойто жана учтылар.

Бичикти Алтын-Чач кычырды. Онын жүзи эки катап карарды, эки катап кугарды.

— Караты-Каан сени кан-кереденин уйазынан алтын жымыртка барып экелзин деп жаткан эмтир.

Ол күннөн ала Өскүзек түште амыраш жок, түнде уйку жок көндүгө берди. Жыл айдый өтти, айлар күндий өтти. Жай келгенин жардына күн тийгенинен билип, кыш болгонун жаказына кар түшкенинен оңдоп, барып жадат. Онойдо барып жатканча, кенетийин кара булут кайыла берди. Тогузон тогуз будакту күлөр теректи Өскүзек көрүп ийди. Ол терекке оролып алган жыланнын көстөри будактар ортозынан сурлап көрүнөт. Теректин бажында дезе кан-кереденин эки балазы араай ыйлагылап отуру.

Өскүзек жыланнын тош көстөринен бойынын жылу көзүн бултартып ийди. Темир жаазын тееп тартты, тынду согонун

әптей тутты. Өскүзек жаазын божотты. Јеек јыланның үч бажы үч башка тоголоно берди. Јыланның каны кара талайдый боло берди. Мөңкү тайга кеберлү сөөги јада берди.

— Өчкөн одыбысты кем күйдүрди? Өлгөн бисти кем тиргисти?—деп, кан-кередениң эки балазы јангыс үнле кыйгырдылар.

Күлер теректин ары јанынан Өскүзек чыга базап келди. Кан-кередениң балдары куркуны бектешпеген канаттарын түжүрип ийдилер. Өскүзек онон бек тудунып, кан-кередениң балдарына чыгара тартынды.

Ай јангырганда, Өскүзек кан-кередениң балдарыла кожо эт кайнадып, ойноп, јыргап турды. Ай эскиргенде, Өскүзек кан-кередениң балдарыла кожо кожондоп турды. Күн канча катап ойгонгоц, ай канча катап уйуктаган—онызын олор тоолободы. Јангыс ла кенетийин тың салкын болордо, кан-кередениң балдары унчукпай баргылады.

— Мынызы бистин адабыс ла энебистин канадынын эзини—деп, олор айдышты.

Койу јаан јанмыр јаалды.

— Мынызы бистин ада-энебис бис керегинде ыйлапканы.

Канча кырды ашкан, канча сууны кечкен, элбек Алтайды кучактанган эки канат көрүнди: бу ада кан-кереде келип јат.

Онон өскө экинчи канат, күнчыгыштан ала күнбадышка јетире, бастыра јерди кучактап келеди: эне кан-кереде келип јат.

— Уйадан немези јытанат?—деп, эки кан-кереде кыйгырышты.

Олор божодып ийген согондый, тегери түбине шунгул чыктылар.

— Уйада кем отуруп јат?

— Адабыс-энебис, теректин төзин көрзөгөр!—деп, балдары кыйгырышты.

Үч башту јеек јыланның сөөги теректин төзинде јатканын кан-кеределер көрүп ийди. Олор үстинен төмөн шуургандый шунгул түштилер.

Өлгөн јыланды үч катап јуттылар, ойто јана үч катап быкырдылар.

— Өштүни кандый баатыр јенген?

— Эт-јүрегигер токунабаганча, ичи-буурыгар јылыба-

ганча, бис слерге оны көргүспезис—деп, эки балазы каруузын берди.

— Айланайын балдарыбыс, баатырга бис тийбезис! Тамак бажын табартпазыс, чокушты ого тийгиспезис.

Кан-кереленин балдары канаттарын араай ачтылар. Өскүзек десе жаан кан-керелелерди коркуган көзиле аяктап көрдү. Эне кан-кереле куркуныла үрпейди. Эне кан-кереле ачуачу акшыды. Коркок жаан тумчугыла Өскүзектин тонун чечип ийди, онын жылангаж жардынан төрт тырмактын сорбузын тапты.

Кан-кереле тын онтоды, калганчыда мынайда айтты:

— Озо бир тушта мен сенин тыныңды аргадагам, Өскүзек. Менин кайыктарымнын сорбузы сенин жардында жүргенче эмтир. Эмди сен бистин балдарысты аргададың. Неде санаан бар? Не керектү келдин?

— Слердин уяадагы алтын жымыртканы уурдап экелзин деп, мени Караты-Каан ийген. Ол жымыртканы олорго мен бергем деп айткан.

— Бис Караты-Каанла качан да нажы болбогону—деп, кан-кереле каруузын айтты.—Айла ол бойынын жөөжөзүн өскө уяада бектейтен беги! Алтын жымыртка бисте жок.

Бу тужында Өскүзектин жымжак сөөги када берди. Баатырдык үни угулды. Ачынганына чыдашпай, күрөң жүзи көгөрө берди.

— Жараткан болзогор, мен слерди жеригерге жетирип салайын—деп, ада кан-кереле айтты.

Өскүзек жөпсинди, ада кан-кереленин эки канат ортозына, жалбак бүткөн жардына отуруп алды. Канат жунгынан бектеп тудунды, канайда учканын көрбөди. Канча өйгө учканын база да оңдободы. Кайда келип түшкенин төрт оңдобойт. Ол качан да болбогон жер болды.

Ээн жалан жерде жемирилип бараткан бир жапаш турды. Ол жапашта карып-чирип калган бир карыган өбөгөн отуру. Алын тиштери онын жок эмтир. Кара бажы ла азу сагалы сары-ак болуп кажайып калтыр. Колы-будын кайышла бек күлүдип койтыр. Мойынына десе талку агаш кептеп салтыр.

— Эрке уулчак, сен кайдан келдин?—деп, карыган сурады.

Өскүзек жүргөн жерин айдып берди. Карыган десе жангыс болчок курудыла, жангыс аяк сүдиле Өскүзекти күндүлөп ийди. Бозом энгир кирерде, жапашка койон чылап бажы кажай-

ган, алтын чылап тижн саргарган бир карыган эмеген келди. Курут чайнаарга сананды—курут жок. Бир эмеш сүт ууртаарга сананды—айак куру. Эмеген өбөгөннн арбады.

— Калганчы курсакты жошкувдарга бердин! Эмди канайып жадарыс?

— Мени тоң өткүрө арбаба, эмегеним. Бистин уулдын эзенин-өлгөннн билбесис. Бу аштап жүргенди азыраган да керегим, айса, бистин де уулды албаты торолотпос.

Түн ортозы жеткенде, карыган өбөгөн уйуктады. Карыган эмеген десе курутка ла сүтке санааркап, уйуктап болбой жатты. Өскүзектин чамчазы жок жардына кыйгастанып, кылчайып көрди. Алакан ордындый кара мен көзине көрүндү. Эмеген өрө турды, канзала өбөгөннн түрткүштеди. Карыган ойгонып келди, кара менди көрүп, соогон эди жылый берди, кара көзине жаш толды.

—Э-эй, уулчак, жаш көөркий! Ойгон! Сен көзибистин оды! Сен көксибистин каны! Сен бистин, согононын бажынды, сок жангыс уулыбыс. Бис Караты-Каанга калан төлөп болбогон өйдө сен бир жашту болгон. Бисти тудуп күлүйлө, ыраак апаргандар. Ол бойынча сен керегинде бис бир де неме укпаганыс. Өлөтөн күнибисти он жылга узадып салдыбыс. Ого жүк өлөр алдында сени көрүп алар керек болгон.

Өскүзек изү оттый эрдиле адазынын чырыш эрдин, энезинин кара эрдин элип-селип окшоды. Кату алаканыла омордын ак чачтарын сыймады.

Карыгандар канайда ла отурган—онойдо ло жажын-чакка уйуктай бергиледи.

Өскүзек айылынан чыгарда, бала болгон, кан-кереденин уйазынан барарда, жинт уулдый бүдүштү болгон. Эмди десе Өскүзек тиштерин кыжырт эттирди, эки жардын түзөй тундунды. Ол эрге жетти, баатыр бөкө боло берди.

Караты-Каан түнде уйуктап болбойт, түште отуруп болбойт. Туркары базып турды. Ол Өскүзектин өлгөннн угарга, бойы десе Алтын-Чачты аларга жүрексип турды.

— Эй, самтар кул! Жүрекче айылга түргөн бар. Алтын-Чач ыйлап отуру ба айла каткырып отуру ба, көрүп кел. Оңдо бир де эмеш отурба, ойто келеле, ончозын чынынча меге айдарың.

Кул өргөдөн тескерлеп чыкты. Өскүзектин айылы жаар кара жоргодон түргөн жүгүрди.

Ол бир де јерге токтоп турбаган. Кулдын санаазында жангыс көстинг кырыла көрөлө, ойто жанары болгон. Је ол Алтын-Чачты көс кырыла көргөн лө бойынча, не керекке келгенин ундуп ийди. Оозын јаан ачып алала, көзи тип те этпей, Алтын-Чачты ајыктап отурды. Онын чачы алтынду, торт кўски кайыннын шаңкызындый, кирбиги десе—койу жыраадый.

Ачык эжиктин одожында кул бир түш, бир түн отурды; ол не керек келгенин ундуп койгон, кайдаар баратанын база ундуган.

Экинчи күнде јер-тенгери јайкана берди. Кара куйун коскорылып чыкты; Өскүзектин айылы, кургак јалбырактый, өрө көдүрилип чыкты; кара јорго атту Караты-Каан кулын кејегеден келип тутты, ак айаска өрө көдүрди, ачу-короп үниле айтты:

— Сен, уйалбас ийт, Алтын-Чачты не бүдүжингле көрүп отурдын?

Кулдын такталган кејегезин Караты-Каан колына орой тутты, эки тууны ажыра, эки сууны кечире, кажыкка бодоп, чачып ийди.

Соок таштый жүректү, кан чагылган көстү Өскүзек айылына јанып јетти.

— А-а, бу сен бе, бийттү-куртту Өскүзек! Алтын јымртка кайда?—деп, Караты-Каан калапту кыйгырды, кайыш камчыла Өскүзекти тын сокты.

— Кижи канын ичкен Караты-Каан!—деп, Өскүзек кыйгырды. —Чагыгла мактанып, уйандарды сен сокпо. Чеченингле мактанып, јобошторды јаман айтпа, јаман ээрдин алдында јакшы чыйрак ат жүрер; јыртык тоннын ичинде јыктырбас јаан баатыр жүрерден маат јок.

Киш јакалу Караты-Каанды Өскүзек аттан антара тартты. Караты-Каан эки колдоп Өскүзекти тутты. Улу тартыжу башталды. Ыраакта кырлар жемирилишти. Јети јылга тартыштылар, јерге бирүзи де јыгылбайт. Јымжак јерге басканда, тизеден өрө бадалып жүргүлейт, кату ташка басканда, кажыкка јетире бадалгылайт. Тогус јылга тартыштылар, тобракка бирүзи де јыгылбайт. Терен бүткен сууларды соолто базып, бийик тошту тууларды жемире базып жүрдилер.

Адакы-учында келеле, Өскүзектин онг колы јерге једип тайанды, онг тизенин аягы тобракка једип түртүлди.

— Э-э, карындаш болгон бөрүлөрүм! О-ой, канат болгон кан-кеределерим, болужыгар!

Канаттарын жайа тудуп, канча кырды ажыра учуп, канча талайды кечире учуп, кан-кеределер жеттилер. Көк бөрүлөр шуургандый келеле, кара жорго атты жети катап жудала, жети катап быкырып ийдилер. Эки кан-кереде Караты-Каанды тебеле, ак айаска алып чыктылар, көк айаска көдүрүп чыктылар, көк булуттын үстүнөн мөңкү болот тайгага чачып ийдилер. Караты-Кааннан ийт жигедий сек артпады, ийнеге келгедий тере артпай калды. Кубал болуп кайыла берди, тозундый бурлай берди.

Ол күннөн ала Өскүзек ле Алтын-Чач амыр, жакшы журтай бердилер.

Сурактар ла, жакылта.

1. Өскүзек не кижиге болгон, кайда журтаган?
2. Бир катап оныла не болды?
3. Өскүзекти ородон кем чыгарала, же дер жерине апарып салды?
4. Жети бөрү ле күчүк кем болгондор? Олор ненин учун тындулар болуп кубулгандар?
5. Караты-Каан Өскүзекке кандый жакару, нени амадап берди?
6. Өскүзектин ада-энеси не улус болгон?
7. Өскүзектин Караты-Каанла тартышканы не ле божоды?
8. „Уйадаң түшкен жангыс жымыртка кайда да чиризе, түнгей эмей“ деп укаа сөсти жартап беригер.

СССР-дин АЛБАТЫЛАРЫНЫН КЕП СӨСТӨРИ.

Иш, иш, иш—качан да түгенбес үч жөөжө.

Жалтанбас кижиге кандый да керек күч эмес.

Иш жокко амыр да жок.

Устын колы алтын, кожончынын сөстөри алтын.

Салкын тууларды жемирет, сөс албатыларды көдүрөт.

Коркубас кижиге бойун бурулайт, коркунчак кижиге нөкөрүн бурулайт.

Бойынды бойун мактаба, албаты мактазын.

Герой бир катап өлөт, коркунчак—мунг катап.
Көп бололо, чөп болгончо, ас бололо, чонг болзын.
Кара сууга түкүрбө, калык-жонды жамандаба.
Иштемкейдинг оозы жуулу, жалкунунг ичи куру.
Жангыны жазап кий, эскини эптеп кий.
Иштемкейдинг ижи көп, жалкунунг эрмеги көп.
Челдү эт тишке кысталар, чечеркек кижн сөскө кысталар.

Лакылта.

Кеп сөстөрдннг учурын ла олор кандый учуралда айды-
лып турганын жартап беригер.

Изү таш.

А. Гайдар.

I.

Бир өбөгөн жангыскан журтап жаткан. Ол уйадай берген
болгон, каламалар өрүп, пыймалар жамап, колхозтынг садын
уулчактардан каруулдап, онойып бойыннын курсагын таап
турган.

Ол бу журтка ыраак жерден келген, келгени удай берген,
же улус оны көп шыра көргөн кижн эмтир деп, ол ло та-
рыйын билген. Ол өйиненг озо буурайып калган, аксак кижн
болгон. Онын жаагын ла эрдин кечире тыйрык сорбу барган.
Онын учун, ол күлүмзиренгенде де, чырайы кунукчыл, соок
деп билдиретен.

II.

Бир катап Кудряшкин Ивашка деп уулчак туйказынанг
яблоколор жууп аларга колхозтынг садына кирген. Же, шта-
нынанг кадуга илинеле, ол тегенектү тожуланынг ортозына
жыгылып, тырмадала, ыйлай берерде, каруулчык оны тудуп
алган.

Өбөгөн оны чалканчакла чыбыктайла, школго јединип
апарып, болгон керекти айдып бергедий болгон.

Је өбөгөн уулчакка киледи. Ивашканын колдоры сыйрык-
тарлу болгон, кийин јанында, куйругы чылап, штанынын

үзүгү салбандап калган, кызыл жаактарыла дезе көзинин жа-
жы агып турган.

Коркуп калган Ивашканы өбөгөн садтын эжигинен чыга-
рала, оны согордон болгой, бир кату сөс тө айтпай, божо-
дуп ийди.

III.

Уйалганынан ла ачу-коронго түшкенинен Ивашка агап
ортозына кирип барган, ондо азып жүрөле, саска келген.
Учы-учында ол арий берген. Ол жөнөстүн ортозынан көрү-
нүп жаткан көк ташка отурайын дейле, жерлик адару штаны-
нын жыргыгынан чагып ийген болор деп, ол ло тарыйын туу-
ра калды.

Же ташта кандый да адару жок болгон. Ол таш, кызыл
костый, изү эмтир, онын үстиндеги балкаштын алдынан
кандый да буквалар көрүнди.

Таш тармалу болгону жарт! Онызын Ивашка тургуза ла
сезип ийди. Ол башмагынын чончойыла таштагы балкашты
кодору тепти.

Ондо мынайда бичилген эмтир:

„Бу ташты кырга апарала, ондо оны оодо соккон киж
ойто жаш тужынды боло береле, жүрүмин жаньдан баштаар“.

Бичиктин алдында печать турган, же журтсоветтийиндий
эмес, үчтолыкту да эмес, олордон чүмдү: эки крес, үч куй-
рук, агажакту тежик ле төрт запятой.

Кудряшкин Ивашка санааркай берди. Ол сегис ле жашту
болгон. Онын учун жүрүмин жаньдан баштаарга, өскөртө
айтса, баштапкы класста экинчи жылга артарга чек күйнзе-
бей турган.

Бу таштын шылтузында урокторды үренбей, баштапкы
класстан тургуза ла үчүнчи класска Jede беретен болзо, оны-
зы башка керек болор эди!

Же кандый да жаан тармалу ташта ондый кайкамчылу неме
болбойтонын улус озодон бери билер.

IV.

Кунугып калган Ивашка садтын жаныла өдүп барадала,
байагы өбөгөнди көрүп ийди, ол жөткүрип, улам сайын тыш-
танып, бир көнөк черет апараткан, ийининде дезе мочалодон
эткен кистьтү шыйдам болгон.

Тегин бойы јалакай уулчак болгон Ивашка ол тушта мынайда сананды: „Мени чалканчакла сабап ийер аргалу болгон кижии келедири. Је ол меге килеген. Акыр, эмди мен ого килейин, ол јөткүрбезин, аксабазын, тыныжы онын буулбазын; оны ойто јаш эдип кубултадым“.

Ак санаалу Ивашка өбөгөнгө ондый јакшы шүүлтелерлү јууктап келеле, керектин учурын тургуза ла ого јартап берди. Өбөгөн Ивашкага быйан сөзин айтты. Је каруулдап турган садын таштап, саска барарынан мойноды.

Ташты кырга чыгара тоголодып салзын деп, өбөгөн Ивашкага бойына јакарды. Бойы дезе сонгында барып, ташты неле-неле кашпай оодо согуп салар болды. Керектин онойып бурулганы Ивашканы сүреен санааркатты. Је өбөгөнди бойынын јөпсинбегениле чугулдандырарга ол тидинбеди.

Эртенгизинде эртен тура, таар ла, колын ташка каардырбаска, кеден меелей алып алала, Ивашка саска барды.

V.

Балкашка уймалып, Ивашка ташты јүк арайдан састан чыгарала, оозын ачып алып, кырдын эдегинин јанында кургак өлөңнин үстине јадып алды.

Ол мынайда сананды: „Мен эмди бу ташты кырга чыгара тоголодып саларым, аксак өбөгөн келип, оны оодо соголо, јиит боло берер, јүрүмин јаныдан баштаар. Улус оны көп шыра көргөн кижии деп айдыжат. Ол карыган, сок јангыскан, бастыра бойы шыркаларлу, ырысту јүрүмди ол качан да көрбөгөни јарт. Өскө улус дезе ырысту јүрүмди көргөн“. Ивашка кичинек те болзо, ондый јүрүмди үч катап көргөн. Бир катап ол урокко оройтып калар болорым деп коркуп барадарда, оны таныш эмес шофёр јалтыркай легковой машиназына отургузып алала, колхозтын конюшнязынын јанынан школго јетире апарган. Ивашка јаскыда капавадан кызыл колло јаан чортон туткан, ол тушта сүреен ырысту болгон. Митрофан таайы оны городко Баштапкы майдын байрамына кожо апарган. Онызы Ивашканын үчүнчи јаан ырызы болгон.

„Ол ырыс јок өбөгөн дө јакшы јүрүмди көрзин“—деп, Ивашка сананып алды. Ол өрө туруп, ташты кыр өрө ойто ло тоголотты.

Арып-чылап, соокко толгуп калган Ивашка, корчойып алып, изў таштын жанында кырлў, ўлдўш кийимин кургадып отуларда, кўн ажар алдында кырга өбөгөн келди.

— Слер маска да, малта да, лом до албай келдигер бе, өрөкөн?—деп, Ивашка кайкап кыйгырды.—Ташты колло оодорго иженип туругар ба?

— Жок, Ивашка,—деп, өбөгөн каруузын берди,—мен ташты колло оодорго ижебей жадым. Мен ташты чек оотпозым, ненинг учун дезе жүрүмимди жагыдаг баштаар кўўним келбейт.

Алап кайкаган Ивашкага жууктап келеле, өбөгөн онын бажып сыймады. Өбөгөннинг уур алаканы тыркырап турганын Ивашка сезип ийди.

— Сен мени аксак, карыган, тенек ле ырыс жок кижиде сананган болорын—деп, өбөгөн Ивашкага айтты.—Чынында дезе мен жердин ўстинде эн ле ырысту кижиде.

Бис чедендерди жемирип, баррикадалар тудуп, каанга удурга восстание көдўрип турарыста, тоормош келип тўжеле, будымды сындырган.

Тўрмеде отуларымда, революционный кожондор кожондогом учуп тижимди колдору соккондор.

Албатынын баштапкы ла төзөлгөн полкторы актардын черўзин токтоптоп ло оодо согуп турарда, ўлдўле жүзимди жара чапкандар.

Тифле оорыырымда, жабыс соок турада салам төжөнчикте улаарып жаткам. Бистинг орооныбысты өштўлер курчап алган, олоор бисти жеип туру деген сөстөр өлўмненг де жеткерлў угулган.

Же жаскы кўннинг баштапкы жылузыла кожо билинип келеримде, өштўни бис оодо согуп, ичкерлеп турубыс деп сўўнчилў табыш уккам.

Орунда жаткан улус куру сөөк колдорын бек тудуп, сўўнип туратандар. Бис ол тушта ырысту улус болгоныс. Бистинг орооныбыс эмди де эмес болзо, сонгында улу жаан күчтў болор өй келер деп, куучындажып туратаныс. Бараксан Ивашка, онызы ырыс эмес пе? Мен өскө [жүрүмди кайдайын? Менин жаш тужым уур да болзо, жаркынду, ак-чек өткөн дө, мен такып не керек жипт болотом?

Өбөгөн унчукпай барды, кангазын алаала, танкылай берди.

— Онызы чын, өрөкөн!—деп, Ивашка араай айтты.—Je ондый болзо—мен бу ташты ненинг учун шыралап, кырга чыгаргам?

— Көрүнип жатсын, Ивашка, оноң не болор эмеш, сен бойың көрөринг.

VII.

Оноң бери көп жылдар өткөн, је таш ол ло кырда оодылбаган жадыры.

Онынг жанында көп улус болгон. Улус ого келип, көрүп, бажын жайкайла, туура база беретен.

Мен де бир катап ол кырда болгом. „Акыр, бу ташты оодоло, жүрүмимди жаңыдан баштап көрзөм кайдар!“—деп санангам.

Je туруп-туруп, санаа алындым.

Одош жаткан најыларым мени көрөлө, айдар: „Ээ чаалда! Көрзөөр, жиит тенек келедири! Бойының бир жүрүмин ырысту жүрүп болбогон, эмди жаңыдан жүрерге сананган эмтир“.

Онойып сананала, туура базып, жүре бердим.

Сурактар ла жакылталар.

1. Чөрчөктин кажы ла бөлүгине бажалык сананып табыгар.

2. Бу бөлүктөрдүн кажызы ончозынан жаан учурлу, ненин учун?

3. Обөгөн жүрүмин жаңыдан баштаарынан ненин учун мойногон? Онынг уур жүрүминде кандый жакшы керектер болгон?

4. Ивашка ташты каруулчык обөгөнгө ненин учун берерге сананган?

5. Ол ташты бойы ненин учун оотпогон?

6. Обөгөн Ивашкага ташты кырга не керек чыгарткан?

7. Ол таш кырда эмдиге жетире ненин учун бүдүн жатканча?

8. Бу куучынның чөрчөк аайлу жерлерин айдып беригер.

Түбекке түшкен крестьянин.

И. Крылов.

Крестьяниннинг айылына
Кўски түнде уурчы кирген,
Курсак-кийим жаткан жерге киреле,
Не ле бар немезин уурдай берген.
Уурчыда уят кайдан келзин!
Тегин де жокту өрөкөн чек жоксырады,
Эш немези жок артып калды.
Крестьянин кородойт, сўреен санааркайт,
Төрөйдөрин, нажыларын,
Кудаларын, айылдаштарын
Айылына кычырат, олардон жоп сурайт:
„Меге болужар арга бар ба?“
Улус ончозы оныла куучындажат,
Кажы ла кижы бойынын керсү сүмезин айдат.
Каршыч кум айдат: „Эх, өрөкөн!
Мен бай деп, улуска айтпас керек болгон“.

Климыч кудазы айдат: „Кару куда,
Жөөжө салатан јерди турага јуук тудар керек
болгон.“

„Э-э, карындаштар, керек ондый эмес,—
Бир-эки казыр ийт тудар керек.
Менин ийдимнинг бир кўчўгин алзаг,
Оны тегин де өлтүрер керек.
Мен айылдажыма кўчўкти кыскабазым.
Акту жүрегимнен слерге айдадым“.
Онойдо төрөөндөри, кару најылары
Ончозы көп јөп бердилер,
Је түбекке түшкен крестьянинге
Бир де эмеш болуш јетирбедилер.

Түбекке түжеле, најыларынга барзаг,
Сеге ондый-мындый јопти көп бергилеер.
Болужыгар деп сурап ла ийзен,
Энг артык најын укпаачы-көрбөөчи боло берер.

Сурактар ла јакылта.

1. Крестьянинге кандый түбек болды?
2. Онын „најылары“ болужар ордына ого кандый јөп бергиледи?
3. Чын најылыктын слер кандый учуралдарын билеригер?
4. Эки жүстү најылар керегинде автор кандый сөстөрлө айдат?

Күүүк ле Пөтүк.

И. Крылов.

„Кару Пөтүгежим, кандый јакшы кожондойдын!“
— „Сен, Күүүгеш, менин најым,
Кожонгыңды јараштыра чөйип турадын!
Сенин кожонгың ончозынанг артык деп сананадым“.
— „Сенин кожонгыңды, куда Пөтүгеш,
Јакына угуп тургадыйым“.
— „Јараш Күүүгежим, сен унчукнай ла барзаг,
Тагып кожондоорыңды сагып болбойдым...“

Ондый чичке, јарапш ўнди мен качап да укпадым ошкоч.

Сен бойың кичинек те болзон,

Кожондогондо, торт торчык ошкоч.

— „Быйап болзың, кудаң, акту сөзім айдадым, —

Пөтүкке Күүк айдып турат. —

Сен кудайдың да кужынаң артык кожондойдың,

Опызың ончо улус айдыжат“.

Ол куучыды Кучыйак уккан,

Күүкке ле Пөтүкке мынайда айткан:

— „Најылар, слер бойы бойыгарды канча да мактазаар,

Слердин ўнигер неге ле јарабас, билли алыгар“.

Күүк килинчектен де коркубай,
Нениг учун жылбындайт?
Пөтүк оны мактаган учун,
Күүк оны удура мактайт.

Сурактар ла жакылталар.

1. Күүк ле Пөтүк бирүзи бирүзин канайда мактагылайт?
Чынында олор канайда кожондойт?
2. Олор бирүзи бирүзине айдып турган жалакай сөстөрдиге таап алыгар.
3. Олор бирүзи бирүзин нениг учун мактаган?
4. Олор бойы бойлорын темей мактап турганын кем жартап берди?
5. Басияны рольдорло кычырыгар.

Каргаа ла Түлкү.

И. Крылов.

Жугуйланып, жапсыры жаман деп,
Канча ла катап айдыжат.
Je ондый жылбындууш кылыктулар
Кезик улустын күүнине жарайт.

Каргаа кудайдын болужыла бир
болчок сыр тапкан,
Учуп барала, жаан чибиге отурып алган.
Ажанарга белетенип алала,
Сырын тиштенип, эмеш санап
отурган.

Жуугында мантап бараткан Түлкү,
Сырдын жыдын сезип, токтой түшти:

Түлкү Каргаанын оозында сырды көрөрдө,
Сыр Түлкүнүн ачабына тийди.
Жылбыгдууш танма агаш жаар жууктайт,
Куйругын булгап, Каргаадан көс албайт,
Тынып та болбой, жараш куучындайт:
„Көөркийим, кандый сүрлү-жараш сен!
Мойынын, көстөрүн кандый жараш!

Чөрчөк жердеги куш ошкош сен!
Жунгын кандый! Тумчугын да жараш!
Ўнинг де сүреен жараш болбой кайсын!
Уйалбай, көөркийим, кожондоп берсен!
Ондый жараш бойун кожончы болзон,—
Бистин ортобыста каан-куш болорун сен!“
Ондый сөстөрдөн Каргаанын бажы айланды,
Сүўягенинен кежиринде тыныжы буулды.

Түлкүнүн мекезине кирип,
Каргаа бар-жок кўчиле каактап ийди,
Онын оозынан сыр түжерде,
Түлкү оны туткан бойынча мантай берди.

Сурактар ла жакылталар.

1. Баштапкы төрт строчканы кычырала, Крылов улусты кандый кылыктан чеберлеп турганын айдып беригер.
2. Түлкү каргаага канайда жапсыды? Түлкүнүн айткан жалакай сөстөрүн темдектеп алыгар.
3. Каргаанын чын бүдүжи кандый?
4. Түлкү каргаага ненин учун жапсыды?
5. Түлкү канайда мактаарда, каргаа онын мекезине кирди? Ол сөстөрдү катап кычырыгар.
6. Улустын кылыгындагы кандый једикпестерди Крылов басняда электейт?

Каргаа ла торчык.

С. Суразаков.

Бир аралдын куштары
Мындый солун табыш укты:
„Аралга торчык деп куш кирди,
Ўни сүрекей жараш“—дешти.

Куштарла кожо улус та,
 Оны жарадып, мактады.
 Мыны уккан каргаанын
 Кара-боро ичи күйди,
 Кара санаазы кыймырады.
 „Менен артык үндү куш
 Бу аралда болбос учурлу.
 Мея куштар ортодо
 Ончозынан тоомжылу“—
 Онойдо каргаа айдала,
 Кара санаазын сананала,
 Куштар ортозына коп таркатты:
 „Торчык жаман куш эди,
 Оны аралдан сүреле,
 Ойто жууктатпас керек“—деди.
 Куштардын жаанына, мүркүтке,
 Каргаа түрген комудал жетирди:
 „Кылыгы жаман торчыктан улам
 Жадын-жүрүмис бузулды“.
 „Жаманы онын незинде?“—деп,
 Мүркүт каргаадан сурады.
 „Ол—кара сагышту, копчы,
 Күйүнчек, мактанчык,
 Куштар ончозы оны жаратпайт,
 Аралдан сүрзин деп слерди жайнайт“—
 Каргаа көөрөп, төгүндөп турды.
 Төгүнине бойы да бүдө берди.
 Мүркүт ончозын тыгдап укты,
 Учунда каргаага мынайда айтты:
 „Мен торчыкты жакшы билерим,
 Эмди сени де жакшы билдим:
 Торчык керегинде айтканын
 Ончозы сенин бойыгынын кылыгың.
 Сүрекей жакшы санаалу торчык!
 А сен, каргаа, аралдан чык!“

Сурактар ла жакылталар.

1. Куштар кандый солун табыш укты?
2. Ол табышты уккан каргаа канайтты?

3. Каргаанын јетирген комудалына мўркўт кандый каруу берди?

4. Каргаанын торчыкты јамандап айткан сўстўрин табала, омор каргаанын бойына келижи турганын керелеп беригер.

5. Каргаа ла торчык ажыра автор кандый улусты кўргўзет?

Кеп сўстўр.

Бу кеп сўстўрдинг кажызы ла кандый басняга келижет, айдын беригер:

1. Јакшы учун јаманын јетирбе.
2. Тили тату, тилинин алды ачу.
3. Најы улус тўбекте таныжат.

Энеме.

Э. Палкин.

Кўнўн ле мен энемди
Јўрегимде јылу сезедим.
Кандый јўрўмдў болгонын
Катап эске алынадым.
Тўрўлиске ўнтў кирерде,
Унчукпай ол јўретен.
— Кунукпай јўрўгер, балдар, — деп,
Колхоз ижин бўдўретен.
Кўски јанмырлу карануй тўнде
Јоткон келип шуулайтан.
Кўзнўк алдында эгирде
Энем узак сананатан.
— Школдо, уулым, кичеенип ўрен — деп,
Јаантайын меге јакыйтан.
— Ырысту ўйлўр ойто келер — деп,
Бир де алаңзыбай айдатан.
Сакыган јенў келерде,
Каткырып кўўркий ыйлады;
Онон артык иштеерге,
Акту јўрегинен молјонды.
Эмди кару кўстўри
Эрикчили јок каткырат.

Кажайып келген бажын,
Төмөн түжүрбей, түс тудат.
Бүгүн айас жылу күнде
Энем омок, сүйүнчилү,
Төрөл колхозында иштеерге
Күнүн ле ого жилбүлү.

Сурактар ла жакылта.

1. Автор кем керегинде эске алынат?
2. Онын энези кайда иштеген?
3. Ороонго өштү табарып кирерде, энези бойын канайып туткан? Ол балдарына нени айдып туратан?
4. „Кажайып келген бажын, төмөн түжүрбей, түс тудат“ деп эрмекти слер канайда ондоп жадыгар, айдып берингер.

Эне.

Л. Кокышев.

(ИЗЛОЖЕНИЕ БИЧИИРГЕ.)

I.

Энгир кирип барадарда, Быйанчы жанарга мендеди. „О жайла, озогы күчим кайда барды не? Алдында сегис жүс снопты ойноп ло жүрүп буулап салатан эдим, эмди үч те жүс снопко терим ага берди“—деп, Быйанчы ачынып баратты.

Күски ару кейде аштын жыды жытанат. Күски ай једип келген. Је ондый да болзо, күндер айас, энгирлер жылу турган. Суунын ол јанында, тымый берген бүкте, талтар јангыландыра эдиі турды. Кезилбеген буудайдын ортозында бөд-нөлөр үн алыжат: „Бата-зын, јакшы-зын, бата-зын, јакшы-зын!“

Серүүн эзин Быйанчынын чачын сыймай соголо, ашту кыра јаар уча берди. Кышка белетенип, аш тажыырга жүрген чычкан, Быйанчынын будына согулала, чыйкылдап, өлөң ортозына кире конды.

Кайран күс! Кажы ла тындуны азырап, быйанын јетиретен алтын-сары күс! Кичинек чычканды да кыйа көрбөй, јем берген. Эбиреде күски кеберин тартынып алган јаландар ла серүүн тычып. Је Быйанчы ол керегинде сананбай бараткан. Онын санаазы өскө немелер керегинде: „Капшай айылга је-

дип, уй саап алар керек, печкеге от салып, чай кайнадар керек. Чай кайнадарга одун та артты, та жок“.

Быйанчы онойдо сананып, өзөккө жеткелекте, жылдыстар койылып, бойы бойлорыла имдеже бердилер. Жолдын жанында телеграфный столмолор араай күүлежип турды. Удабай ла Быйанчынын кийининде иштен жанып келеткен уулдардын каткызы ла кыстардын кожонгы угулды.

„Комсомольский бригаданын балдары эмтир—деп, Быйанчы сананала, базыдын түргендеди ийди.—Балдар иштен жапганча айылыма жетпегем, базыдым түргөн ок эмтир а“.

— Ба-таа, эжебис, бу не жойу жаныш болгон?—деп, абрада аттын боожозын тудуп отурган, түлкү бычкак бөрүктү Кудабай кыйгырды.—Бисти сакып алар керек болгон ине!

Абрада толтыра уулдар ла кыстар.

— Кайдагы жоргомды минип жанайын? Уй-сай эмдиге саалбаган, кижилерди качан сакыйт, кудай дезен база!

— Отурыгар, отурыгар!—деп, балдар үн алыжып, Быйанчыны көп мойнотпой, эки уул оны өрө көдүреле, кыстардын ортозына отургузып ийди.

— Канча сноп бууладаар, эжебис?—деп, кыстар үн алышты.

— Же-е кудай, менин эткеним ары ла турзын!

— Жо-о, жо-о, Кудабай! Сен эмеш араай желдирзег!—деген үн угулды.

— А, сулага семиреле, тонгушлап турун ба, танга, токтобойт не меге!—деп, Кудабай кокурлап баратты.

— Араай, араай, Кудабай!—деп, абранын сензелгенине кыстар чыгырыжып отурдылар.—Ийденди чалдар бееге сал-базан!

— Менин ийдем бе ол? Суланын ийдези эмей!—деп, Кудабай кыстарга там ла өчөжип, чалдар беенин семис чамыштарын тал чыбыкла кычыкайлап баратты.

Удабай ла деревненин отторы суркуражып көрүнүп келди.

— Эмтээстен комбайн келген эмтир!—деп, чурананын үнин угуп ийеле, Чечек кыйгырды.—Уксагар, уксагар, Ваньканын үни. База аш кезижерге келген эмтир. Эмди иш бара-ар!

— Озо жанган балдар уйыгарды саайла, одунды жарып салган болор—деп, уулдар ла кыстар айдыжала, чалдар бее-ни камчылап, желдирте бердилер.

II.

Быйанчынын уур санаазынын көп сабазын бу каткырышкан, кокурлашкан омок уулдар ла кыстар таркадып, токунадып ийгенин Быйанчы сезип ийди. Ол сенектин бозогозына отуруп, жеңил тынып ийеле, балдардын кийининен ајыктап, олордын јанчыраган кожонгын узак тындады. „Ээн турага незин кирер? Ыйлап јаткан эмчек балам бар эмес, чыдадып алган уулдарым үйде эмес, незин кирер?—деп саванып отурды.

Өзөктің ол јанында карарып турган каскак кырдын ары јанынан ай араай өңөлөп келди. Оромдо МТС-тен келген Ваньканын чуранаазынын жүзүн-јүзүн үни Быйанчынын санаазын кезикте кырада јайканыжып турган буудайга экелип, је көп сабазында ыраак Украинада јууда өлгөн уулдарынын сөөгине апарып турды.

Быйанчынын јаан уулы Майныс јууга 1942 жылда база ла мындый тымык энгирде атанган. Эки жылдын бажында кышкы шуурганду күнде Украинадан Майныс өлгөн деп бичик келген. Ол күн Ангчы јууга атанган. Атанар алдында Ангчы, ыйлап турган энезин кучактай алала, окшоп айткан: „Майныс агам учун өчин кем алатан? Ыйлаба. Ончобыс канайып өлүп каладыс эмен. Јуу удабас токтой берер. Мен јанын келеле, тракторист болорым“.

Ангчы Венгрияда бир город учун согушта туружып турарда, төжине снарядтыг оодыгы тийген. Ангчынын кожо јуулашкан нөкөрлөри, онын сөөгин Украинага тартып эке-леле, төгнниң үстинде, чичке кайыгнын ла јоон барбак теректин төзинде, јуун салгандар. Онон бери беш жыл ажа берген. „Бу корголјынды уур өйлөрдн мен канайып чыдажып өткүргөм?“—деп, Быйанчы бойынан канча ла катап сурап туратан.

Быйанчыга јанчыскап јадарга күч болгон, је ондый да болзо, бу өткөн жылдарда Быйанчы кышкыда соокко тоңбогон, јайгыда изүге күйбеген. Колхоз кышкыда тартып берген одунды Быйанчы јаска јетире одуратан. Маалазын салып чучурап јатканда, салдачы уулдар јерин келип сүрүп берет, школдын балдары лезе картошказын бир ле күнге отургузып салат. Келин эдиң аларга иженип жүрген кыс, Чечек те, оны таштабай, кире-чыга болужып жүрет. Беш жыл онойып ла өдүп калды.

„Ачу-короннын жолына мени кандый неме божотпойт? Кем ол?—деп, Быйанчы туразынын ээн стенелеринен сурап, каруузын таппай туратан.—Беш жылды толголып өткүрүп салдым, мынанг ары канайып жадарым? Күчүм жылдыг ла сайын чыгып, кара бажым ал сагыштаг кажайа берзе, не болорым?“ Мындый санаа Быйанчыга түндө уйку бербей, түштө амыр бербей барды. Опойдо сананып, Быйанчы сенектин бозогозынан өрө турбай, айды аяктап, унчукпай отурды. „Мен эмди кандый балдарымды азыраарга иштеп жадым? Иштебезем де, меге кем адылар? Жайгыда жангыс уйымнын өлөнүн эдип аларым, картопкодонг оролоп аларым. Меге ол до болор...“

Иштеп жанала, клубка ойноорго бараткан балдардын кожонгы Быйанчынын сананган санаазын үзүп ийди.

Удабас ла онын айылына балдар келер болор деп сананала, Быйанчы өрө туруп, чай кайнадарга мендеди.

Оды тарсылдап күйүп турган печкенин оозында отуларда, кем де эжик токулдатты.

— Эжебис, слерге письмо келген!—деп, почтальон эмегеннин уулчагы Борбуйак чичке үниле ээн туранын ичин торгултып ийди.

— Письмо кайданг келген?—Быйанчы, чочуп, кайкай берди.—Азыраган балдарым, ага-карындаштарым бар эмес, сен өскө кижинин письмозын экелдинг эмеш пе, учкан?

— Слердинг, слердинг, эжебис, Москваданг келген.

— Москваданг меге кем письмо бичийтен?—Быйанчы там ла чочуп, нени эдетенин билбей, кайкап, манзаарган бойынча, жангыс жерге айланыжып тура калды.

— Маралды туку бооро улус Москвага үредүгө үйдежерде, слер үйде жок болгоныгар. Марал слерди улустаг сураган, улус билбеген. Марал чийген эмтир ине.

— Ба-таа, балам, мен сеге нени сыйлайын? Капшай кычырган, балам, мен бичик билер эмезим!

Төрт толукту ак конвертти Борбуйак эптү сабарларыла жырта согуп ийеле, кажы ла сөсти үйелеп, кычырды:

„Жакшы ба, кару э-же-бис, Бы-ян-чы! Оо-ры-бай, жакшы жа-ды-гар ба? Ма-лы-гар-ды жуу-на-дып ал-ды-гар ба?..“

— Малыгарды эмес, маалагарды деп чийген болбой—деп, сабарларыла букваларды түртүп, кычырып жаткан Борбуйакты түзедип, Быйанчы айтты.

Онон ары Марал бойыннын жады-жүрүмин бичип, Москва

керегинде бичиген эмтир. „Ўредўни божодоло, инженер болуп алзам, Москвага кожо келип барарыбыс, эјебис! Балдар, алдындагы чылап ок, слердин айылыгарда жуулыжып турган болбогой. Мен слерден ыраак, кезикте эмеш кунугып та жадым“—деп, Марал писъмозын божодып салган эмтир.

Быйанчы бу кичинек ак чаазындагы сѳстѳрди угуп турала, Майныс ла Анчынын писъмолорын эске алынды. Олор бойлорынын жадын-жўрўмин база онойдо ок чийип, писъмолорын эмеш кунугып жадыбыс деп божоткылайтан.

Быйанчы та ненин де учун ыйлап ийеле, Борбуйакты терлеп калган магдайына окшоп, оны кучактай алды.

— Мен жанайын ба, эјебис, узак болдын деп, энем адылар.

— Отур, балам, отур, мен база сенин энен ине! Чеген ичерин бе?

— Ичерим ле.

Быйанчы нени де сананып, унчукпай барды. Эмди беш жыл канайда ѳткѳни Быйанчыга јарт. Бўгўн ол эки баланын энези эмес, бастыра јурттын ичиндеги балдардын энези болуп турганын билинди. Бу терлеп калган Борбуйак, уйын саап салган кыстар, оны јойу бастырtpас Кудабай, кунугып писъмо бичиген Марал ла келин эдип аларга сананган Чечек те Быйанчыны энезине бодогылап јўргенин Быйанчы бу кўнге јетире сеспеген. Олор јок болгон болзо, Быйанчы бир де кўнди ѳткўрип болбос эди. Быйанчы беш жылды олордын шылтузында кѳп санааркабай да ѳткўрип салган, эмди де узак јўрер.

Столдын ўстинде јаткан кичинек апагаш писъмоны Быйанчы ѳлгѳнчѳ жылийtpас, алтынга да сатtpас. Алтын сѳстѳрлў писъмоны Быйанчыга кажы ла бала чийер, ол ого неден де баалу. Тѳрѳли учун ѳлгѳн эки јуучылдын энезинин кѳзинде ачу-короннын јажы эмес, ырыстын јажы болды.

Быйанчы столдын ўстиндеги конвертке база катап энчейип келеле, карарып турган букваларды окшоп, шымыранды: „Ўрен, балам, ўрен. Удабас буудайды согуп алзабыс, талкан салып ийерис...“.

III.

Кўнчыгышта каа-јаа булуттар кызара берди. Эртен тура. Койу кулузындар, саргарып калган кайындар ла бийик аш кўннин чыгарын сапып, кўн чыккалакта эмеш ўргўлеп алар-

га тургандый, кыймык та жок тургулайт. Эбиреде тым. Кей ару, же соок. Күннинг жаркыны кырларга табарып ла ийерде, ончозынан озо эртен турагы серүүн салкын ойгонды, ол буудайды ойгозып, алтын-сары чачын сыймап ойнойло, ойто ло токтой берди. Улус ишке келетен өйди сезип ийген күр-түктөр үүриле тиркирежип, кырадан өрө учуп чыгала, уй-кудан тургалак арка жаар учкулай берди. Күн көрүүнү кел-ди, же кобылар, кырлар ла агаштар үргүлегенче.

Буудайдын ортозындагы жолло ишке келеткен балдардын кожонгы жынгырай ла берерде, ончозы ойгоно берди. Женил туманды бүркөнип алган кырлар кыстарла кожо кожондоп, кожоннын жаңылгазын онон ары турган тууларга бир де сөс төкпөй-чачпай ийип турдылар:

Ак жалаңда жайканып,
Аңказын апкан ажыбыс.
Албатызын азыраган
Алтын ошкош ажыбыс...

Бүгүн Быйанчы кожо иштеген эмегендерден айрылып, балдарла кожо келди.

— Снопторды эместен түжүр, эм тургуза аш арай чык-ту—деп, Чечек аттарын машинага жегип турган Кудабайга айтты.—Айла, сен меге өнөтийин ле жаан-жаан, кижги буулап болбос сноптор таштап жадын.

— Жүрегим снопторло кожо түжүп калып турганда, уур болбой база!—Кудабай өткүн каткырып ийеле, ичкери жорт-ты. Кыстар снопторды сыр-жүгүрүккө буулап, буулалган снопторды жолдон туура эптү таштап турдылар. Быйанчы бир снопты буулаганча, Чечек үчүзүн буулап ийеле, төртүн-чи сноптын курын толгоп ийет.

Түш жууктап келедерде, аттар амырайтан өйин сескилеп, кедерлеже бердилер. Суунын ол жанында, түс жерде, Ванька-нын комбайны күркүрөп жүрди. Кудабайдын аттары арып, ижи жылбай барганда, Кудабай бойына ачынып, эдер неме-зин таппай барат.

Кудабай аттарын откорып аларга агыдып ийеле, Быйанчы-нын буулаган снопторын бештен-бештен отургузыжарга ко-курлаганча базып келди:

— Ба, слер кыстарды акалап салган эмезеер бе, эјебис!
— О жайла, балам, эмди мен кыстарга кайдан жедежетен

эдим—деп, Быйанчы, жайканып турган ашты аяктап турала, айтты.

Кудабай кўски айас тенгериле табышту чубажып бараткан турналарды аяктап, ичинде кўлўмзиренип турды.

Карыган турна ўўриненг артып калала, канаттарыла чинези жок талбып, ачымчылу кыйгырып, жайнап баратты. Удабай ла жиит турналар оны өткўргилеп, калактажып, кырапын ўстинде айланыжа бердилер. Карыган турна ўўрине кожулып, сўўнчилў кыйгырып ла ийерде, **арткан турналар** ойто ло чўйилижип алып, кыш тўшпес тўштўк ороондор жаар кўндўге бердилер.

— Ба-таа, кўоркий жедер јерине јеткей не?—деп, Кудабай, турналардын кийининенг аяктап, унчукпай турала, айтты.

— Балдарына кожулып алган соғында ол эмди једе бербей—деп, Быйанчы, Кудабайды аяктап турала, каткырып ийди.

Жакылта.

Куучынга бу сурактар аайынча план тургузала, изложение бичигер.

1. Быйанчы кайда болгон, нени эткен, кайдаар бараткан?
2. Быйанчыга кемдер једижип келди? Олор Быйанчыны кайдаар апардылар?
3. Быйанчынын айылына кирер кўўни ненинг учун жок болгон?
4. Быйанчынын уулдары кайда барган?
5. Жиит уулдар ла кыстар Быйанчыга ненинг учун каруузып тургандар?

Јаңы биледе.

Л. Воронкова.

Адазы фронтто болгон, энезин фашисттер өлтўрип салган бир кызыкакты Дарья Шалихина деп колхозчы ўй кижичыдадып өскўрерге бойынын билезине алган.

Кызыкактын ады Валентина болгон. Дарьянын билезинде ўч бала болгон: Груша, Таиска ла Романок.

Валентина **Дарьянын билезинде бир кыш** јадала, жаңы төрбўндўрине ўрене берген.

I.

Бир катап Валентина тўн ортозында ыраакта кандый да арты жок табыш угулганынан ойгонып келди. Ол тындап жатты. Энемди ойгозотон бо? Кенетийин фронт жууктап келди эмеш пе? Айса болзо, бу жолло келеткен немецкий машиналардын табыжы, журттагы улус дезде, бир де неме укпай, уйуктап жаткан болор бо?

Тўн кап-карангуй болгон. Көзнөктинг шилилерине жаап шылырап табарып турган.

Эртең тура ойгонып келеле, Валентинка байагы ла бир аай табыш укты. Таиска жунунып турган. Ол, каткырып, Валентинкага суу чачылтып ийди.

— Тур! Барып суу көрөлик—тош тўжўп жат! Табышты угуп турун ба?

— Суу онойып шуулап турган ба? Суунын табыжы туруине! Ол тўниле шуулаган. Мен санангам...

— Нени санангам?

— Жок, тегин, не де эмес.

Нечаево журттын балдары ончолоры суу жаар бардылар. Оогош балдар кўнге жылып калган төндө турулар. Олордон жаан, жалтанбас балдар суунын сырангай ла жарадына келдилер. Тоштор агып, бирўзи бирўзине табарып, жаратка согулып, оной база ла кайдаар да тўрген агат. Суу кирип, жарадынан ажып турат.

Уулчактар жаратта тургандар. Романок олорло кожо болгон. Олор жараттын сырангай ла кырында туруп алала, суу жаар такпайлар таштап, олордын агып, чакпындарга айланыжып турганын көрўп тургандар.

Кенетийин уулчактар кыйгырыжа берди. Олор жаратка жаба тонтгон тошто тургулаган эмтир. Тош жараттан айрылала, араай агып барды. Уулчактар ээчий-деечий жаратка чыгара калыдылар. Жаңыс ла Романок аргазып таппай, арыбери аыктанып турды. Тош ло жараттын ортозы там ла ырап баратты.

— Калы!—деп, балдар кыйгырдылар.—Капшай калы!

— Калы!—деп, Таиска торт чыгырып ийди.

Валентинка, агып бараткан тошто ўп-сап тўжўп калган кичивек Романокты көрөлө, эбиреде не болуп турганын ун-

дуп ийди. Ол сууга калыйла, Романокты тоштонг түжүрө тартып, оныла кожо жаратка чыга конды.

Валентинка сууга кирип, Романокты сүреен түргөн чыгара тартып келген, онын санаазына коркууры да кирбей калган. Валентинка агып бараткан тошты көрүп: „Романок эмди де ондо турар еди!“—деп санаңды. Ол бойы жаңы ла чыгып келген кара өңдү суу жаар көрди. Ого сүреен коркушту боло берди, коркуганынан көстөрине жаш толо берди.

Таиска жүгүрип келеле, Романокты тажып-тажып, суудан ырада сүрүп ийди.

Онын кийининде Валентинкага жууктап келди:

— Эмди канайып жанарыс? Сенең суу торт ло урулып туру. Пыймаларыңда да, байла, суу толтыра. Суур!

Кыстар Валентинкага пыймаларын уштуурга болужала, ичиндеги суузын төгүп ийдилер. Валентинка калтырап турды.

— Славина эмегенге баралыктар!—деп, Варя айтты.—Ол жалакай кижги. Бис кышкыда суалгышка түжерибисте, бисти ол кургаткан.

— Чындап та!—деп, Таиска айтты.—Баралыктар!

Славина эмеген кичинек турачагында сок жаңыскан журтап жаткан. Ондо төрөөн дө, жуук та улус жок болгон. Же айылдаштары кандый бир керектү келгенде эмезе балдар кандый-кандый комудалду келгенде, ол качан да болзо күч жеткенче болужып туратан.

Эмеген Валентинкага пыймаларын ла өдүп калган платье-зин чечсин деп жакарды, ого бойынын тонын береле, печкеге от салды. Столго десе көбүштө брюква тургусты.

— Жигер, балдар! Ол брюква эмес, торт ло мөт!

Кыстар сууда болгон керекке эмдиге жетире санааркап отурдылар.

— Бистин Валентинка жалтанбас ла бала—деп, Таиска айтты.—Мен аайланбай да калгам...

Алёнка ийиндерин кызынып айтты:

— Суу жаар калып ийген! Ой!.. Ондо суу терен болгон болзо? Эмезе көөлмөк болгон болзо?

— Коркушту!—деп, Варя шымыранды.

— Коркушту болзо не!—деп, Валентинка каруузын берди.—Романок слердин болгон болзо, сен де калып ийер эдин! Чын ла...

Валентинка кенетийин ыйлай берди. Суу, тоштын үстинде чочуп калган көк көстөриле ары-бери аяктап бараткан Романок Валентинканын көстөрине катап көрүнүп келди. Тош сууда айланып, ары-бери серпилип жат... Ой, чын ла ондый болгон болзо?

— Же, ондый болбоды ине!—деп, Таиска катап-катап айдып турды. Же кенетийин бойы да мыжылдай берди.

II.

Фронт там ла ырап бараткан. Советский Черү калапту жуулажып, төрөл жеринен өштүлөрдү чыгара сүрүп турган. Колхозчылар алдындагы ла аайынча күнүг сайын почтальонды сакып тургандар. Черүдөң письмо бар эмес пе?

Дарья улам сайын санааркап турар болды. Фронттон письмо келбей барды...

Айылдын ичинде тал-табыш жок, кунукчул боло берди. Ол керегинде кем де айтпай да турган болзо, же ончозы оны сезип, билип тургандар. Жаныс ла Романок ол ло бойы болгон. Жердин үстинде жаман неме жок, жаман неме качан да болбос деп, ол иженип туратан.

Бир катап таадак ажанарга келерде, онын санаазы тегиндегизиндий эмес, кандый да омок болды. Ол неге де сүүнгени билдирип турды. Бойы кандый да куучынчы болуп калтыр.

— Же, керектер кандый, учкандар? Дарья, сенин керегин кандый? Бүгүн кандый көчө кайнаттын? Мешкелү бе? Жакшы, оңон артык көчө жок!

Столго отурар тушта таадак кожондогон аайлу табыштанды. Балдардын эиези оны көрүп, күлүмзиренди:

— Ада! Не болды? Заемге акча ойноп алдыгар эмес пе?

— Заемге! Же, онызы не болзын! Заемге акча ойноп албадым, алган немем оңон артык!

— Оңон артык не ол? Медаль алдыгар эмес пе?

— Аларын алгам ла, же медаль эмес!

Кенетийин чыдажып болбой, карманынанг көк конверт чыгарды:

— Алган немем бу!

— Письмо бо?—деп, Дарья кыйгырды.

— Письмо?!—деп, балдар кыйгырышты.

Энези печкеден көчө чыгарарга турала, је онызын ундуп, капкышты ол ло јерине таштап салды.

— Је, ада! Капшай кычырзаар!

Таадак письмоны конверттен чебер чыгарала, очказын кийди. Балдар оны курчап ийдилер. Јагыс ла Валентинка жууктабай, турган јеринде артты.

Таадак фронттон келген письмоны кычырды. Балдардын адазы су-кадыгын, јаан пушкалардан өштүни канайда адып турганын, фашисттер дезе, чычкандар чылап, туралардын алдына јакынып алганда, оларды онон чыгара сүрерге јенил эмес болгонын бичиген.

Јаан жуу-согушта турушканы керегинде, олар немецтерди бир канча јурт јерлерден сүргени керегинде бичиген эмтир.

Онон ары ол айыл-јурты керегинде, балдардын су-кадыгы керегинде ле Груша кандый үренип турганы керегинде сурап бичиген эмтир.

Груша бажын көдүрип, Таиска ла Романок јаар оморкоп көрди. Кандый ошкош! Адазы ол керегинде башка сурап јат.

„... Таиска кандый јүрү? Тын баштактанып туру ба?“

Таиска торт секирип ийди. Адазы ол керегинде база башка сураган!

„... Бистин жуучыл болотон Романок кандый јүрү? Ол чыдап келди бе айса столдын алдынан да көрүпбес бойы ба?“

— О, мен керегинде база сурап јат!—деп, Романок кыгырып ийди.—Мен керегинде база!

Энези дезе, таадактан көзин албай, письмодон база кандый да, эн ле керектү сөстөр сакып тургандый отурды.

„Менин күндүлү эжим Даша, —деп, таадак онон ары кычырды.—Сен өскүс Валентинканы айылыга алдым деп бичиген...“

Энезинин сакып турган сөстөри бу! Ончолоры кенетийин Валентинка јаар көргүледі. Валентинка эмеш чочуп, тындап турды, энезинин јаактары да кызара берди.

Таадак онон ары кычырды:

„Сен, Даша, сагышту, јакшы кижі деп, мен сеге айдар учурлу. Өскүс бала бистин айылыбысты бойынын айылынды бодозын, бистин биледе бойынын ада-энезинде жүргендий јүрзин. Балдар оны јаман көрбөзін, оларго тыгыда јакып сал. Ол су-кадык, јакшы чыдазын!“

Энезининг сагыжы жаңы ла токунады.

— Же, жакшы болды!—деп, ол шымыранды. Романок десе Валентинкага жүгүрүп келеле, онын платъезинен тартып, айтты:

— Уктым ба? Сен керегинде база бичиген!

— Уктым!—деп, Валентинка каруузын береле, бойы кызарып, Таиска ла Груша чылап, ончолорына удур аморкон көрди.

Сурактар.

1. Таиска Валентинканы ненин учун жалтанбас деп айткан? Валентинканы база кандый бала деп айдарга жараар?

2. Валентинканын Романокко болушканын көрзө, ол жаңы билезине кандый күүндү болгоны билдирет?

3. Олордын билезинде кандый жаан сүүнчи болды?

4. Адазы кажы ла бала керегинде писъмозында неши сураган?

5. Эмегени өскүс баланы билезине алганына өбөгөнн кандый каруу берди?

6. Адазынын писъмозын балдар канайда уктылар?

Жаан кайын.

Н. Артюхова.

1.

— Эй, Алёшка,—деп, Володя кыйгырды.—Сен жаан кайынга, байла, чыгып болбозын—сен кичинек!

— Мен чыгар эдим—деп, Алёша каруузын берди.—Жаан улус болдырбай жат. Агаштан түжерге өрө чыгарынан күч деп, энем айткан.

— Э-э чаалда! Энезининг уулчагы!

Володя сандалиялары¹ чупча тепти, кайыннын төзиндеги бийик төңөшкө калып чыгала, колы-будыла атпакташып, кайынга чыкты.

Алёша оны көрүп, күйүнип турды. Жажыл барбак бүр кайыннын чике бажында, торт ло булуттардын алдында өзүп турган. Кайыннын өни коо болгон, сынык будактар каа-жаа ла көрүнип турган. Кайын бажы жаар эки айры болуп бар-

¹ *Сандалия*—жегил жайгы өдүк.

ган, онын түс, ак, коп-коо айрылары экилези тенгери өрө көдүрилип калган.

Володя айрыга жеделе, буттарын салактадып отурды.

— Мен жаар чык, энезинин уулчагы!—деп, Володя база ла кыйгырды.—Будак жок кайынга чыгып болбос болбойун! Коркуп жадын!

— Төгүн!—деп, Алёша чыдашпай айтты.—Мен шыйдамнын кабортозына жетире чыгып жадым.

— Ненин учун жүк ле кабортозына жетире? Айылдагы улустарын болдырбайт па?

Алёша түнгүзүйеле, садтын ыраак толугу жаар жүре берди.

Володя кайында база эмеш отурды. Же база беришкедий кижиге жок болгон, кайыннын будак жок бажына жетире чыгарга дезде тидинбеди.

Ол кайыннан түжеле, жана берди.

2.

Садта жаңыскан артала, Алёша жаан кайыннын жанына базып келди. Ары-бери айкаланды. Жолдо бир де кижиге жок болды. Чобранын кажы ла арсагынан, кажы ла будагаштан атпактанып, Алёша өрө чыкты. Агаштын өнү төзү жаар сүреен жоон болгон, Алёша оны буттарыла капсай алып болбой турды.

„Володькага, узун бутту немеге, чыгарга жеңил ине!—деп, ол чукулду сананды.—Ондый да болзо, мен онон бийик чыгарым“.

Алёша кайынды өрө там ла бийиктеп турды. Агаш жерден көрүнгөндий коо эмес эмтир. Будын тургускадый, коллодо тудунгадый жерлери бар эмтир.

База ла бир эмеш, база ла бир эмеш чыкса, айрыга жеделе, ол амырап алар.

Алёша айрыга жеделе, кайыннын бир айрызын айра минип алды. Узак отуруга жарабас. Улус көргөлөктө, онон өрө чыгар керек. Алёша бут бажына турала, өрө көрди. Он жаны жаар барган айры сол жанындагызынан бийик эмтир. Алёша бийик дегенин талдап алала, шыйдамга чыккан чылап, кайынды буды-колыла капсай тудуп, өрө чыкты.

— Чыгарга күч те эмес ине!—деп, Алёша тиштерин өткүрө айдып турды.—Бир де коркушту эмес!

Ўстиненг төмөн туралардын жабынтызын, садтагы ағаштарды, кичинекей жымжак немедий көрүніп турган липаны көрөргө сүйүнчү болгон. Жер там ла төмөн ырап, элбеде жайылып турган. Удабай садтын ары жанында жуука да, жууканын ары жанындагы жалаң да, ағаш та көрүнөр болды. Төнгөн ары жанынан ыраакта кирпич эдер заводтын трубазы көрүніп келди.

Кайыңнын бажындагы жажыл бүрге ле жеделе, Алёша бажы айланып, эди изип турганын сезип ийди.

— Ау! Ау!—деп, ол кыйгырды.

3.

Алёшанын энези ийинине коларткыш артып алала, кукнада калганчы аякты арчып турган. Кенетийин ачык көз-нөктөн Володянын коркуп калган чырайы көрүнди.

— Зина жеңей! Зина жеңей!—деп, Володя кыйгырды.

— Не болды?

— Слердин Алёша жаан кайыңга чыгып алган! Ол жыглардан маат жок.

Алёшанын энезинин колынан аяк жылбырайла, шыгырап, полго түшти.

— Кандый кайыңга?

— Өткүштин ары жанындагы жаан кайыңга!

Энези сад жаар жүгүрди.

— Ол кайда?

— Туку ол кайыңда!

Энези кайыңнын ак өни жаар, ол эки айрыга бөлүнгөн жер жаар көрди. Алёша ондо жок болгон.

— Володя, сен кокурлап туруң ба?—деп, ол сурады.

— Жок, мен чың айдып турум—деп, Володя кыйгырды.— Ол кайыңда, онын сырангай бажында! Бүрдин ортозында.

Энези Алёшаны көрүп ийди. Ол кайыңнын бажынан ала жерге жетире көслө кемјип көрөрдө, онын жүзи, кайыңнын тозы ошкош, куу боло берди.

— Торт жүүлген!—деп, Володя айтты.

— Унчукпа!—деп, Алёшанын энези араай, же сүреен кату айтты.—Айылыңа жан, ондо отур.

Энези ағашка жууктада басып келди.

— Же, Алёша, ондо кандый эмтир?—деп, ол сурады.— Бийикте отураарга жакшы ба?

Энезининг чугулданбай, токуналу, эрке үниле сураганын Алёша кайкап укты.

— Эйе—деп, ол айтты.—Жангыс ла меге мында сүрөөн изү.

— Онызы кем жок—деп, энези айтты,—эмеш отур, амырап алала, араайынаң түш. Менгебе. Араайынаң... Амырап алдың ба?—деп, ол бир минуттың бажында сурады.

— Амырап алдым.

— Же, айдарла түш. Жалтанба!

Алёша будактан тудунып алала, будыла тебинер жер таппай турды.

Бу бйдө жолдо колында калама тудунып алган таныш эмес кижиги көрүнип келди. Ол улустың үнин угуп, өрө көрүп ийеле, коркуган бойынча чугулду кыйгырды:

— Сен кайдаар чыгып алган, таңма! Тургуза ла түш! Жыгыларың!

Алёша чочуп, селт этти, мендеген бойынча кургак будакка базарда, будак сынала, кайыңды төмөн шылырап, энезининг будынын жагына келип түшти.

— Алёша, онойып эмес. Өскө будакка бас—деп, энези айтты.

Бойы таныш эмес кижиги жаар бурулды:

— Слер коркубагар, менингу уулым агашка чыгып билер. Ол эр эмей!

Кичинек, жеңилчек Алёша кайыңды төмөн араай түжүп келетти.

Өрө чыгарга төмөн түжеринен, чылап та, жеңил болгон. Алёша арий берди. Же кайыңды ~~төмөн~~ ~~төзүндө~~ ~~энези~~ ~~Алёшанын~~ ~~түжүп келерин~~ ~~токуналу~~ сакып, Алёшага түжетенин айдып берип, оны эрке сөстөрлө көкүдүп турды. Жер жууктап келди. Эмди жууканын ары жагындагы жалаң да, заводтың трубазы да көрүнбөй барды. Алёша айрыга жетти.

— Сен сүрекей бала эмтирин! Амырап ал!—деп, энези айтты.—Же эмди будыңды бу будакка теп... Жок, ого эмес, ол будак кургак, он жагындагы будакка... Онойдо, онойдо. Менгебе.

Жер сыраңай жуук болды. Алёша селбектенип турала, кайыңнын төзүндөгү бийик төңгөшкө калып ийди.

Ол кызарып, изип калган эмтир, тыркыраган колыла тизезинен кайыңнын апагаш тозунын кактап турды.

Таныш эмес кижиги бажын жайкап, айтты:

— Же, парашютист болотон эмтиринг!

Энези уулынын күнге күйүп калган, тырмалып калган кичинек буттарын кучактап, араай айтты:

— Алёша, мени мынайда база катап качап да коркутпазым деп сөзүн бер.

Бойы кенетийин өксөп ыйлай береле, айылы жаар түргөн басты.

Эжиктин жанында Володя турган. Алёшанын энези онын жаныла жүгүрүп, огородты кечире жуука жаар барды. Оңдо өлбөгө отурала, жүзүн арчуулга жаба тудуп алды.

Уйалып, алаатып калган Алёша энезинин кийининен келетти.

Ол жууканын келтенине отурала, энезинин колын тудуп, чачын сыймап, айтты:

— Же, эне, ыйлабагар! Мен жаанабаганча, онойдо бийик чыкпазым!.. Ыйлабагар, эне!

Ол энезинин ыйлаганын баштапкы ла катап көрүп турган.

Сурактар ла жакылта.

1. Алёша ненин учун энезинин жакарузын ундуп, кайынга чыккан?

2. Энези кугара да берген болзо, же уулы учун коркуп турганын ненин учун билдиртпеди?

3. Алёшага кайынганд түжөргө энези канайда болушты?

4. Таныш эмес кизи уулчакты канайып чочутты?

5. Алёшанын энези ненин учун ыйлады?

6. Энези ыйлаарда, Алёша нени сананды?

Куучыннын планын тургузыгар. Куучыннын кандый бөлүгүндө слер Алёша учун коркудугар, ол бөлүктү чокумдан куучындап беригер.

Ванька.

А. Чехов.

Ванька Жуков деп тогуз жашту уулчакты таадазы үч ай мынан озо Аляхин деп сапожникке¹ үредүгө берген. Рождество байрамнын алдындагы түндө Ванька жалын уйуктаба-

¹ Сапожник—сапог, ботинка ла оног до өскө өдүк көктөйтөн кизи.

ды. Айылдын ээзинин ле онын үренчиктеринин таң алдында мүргүлгө барарын сакып алала, Ванька ээзинин шкафынан бир кичинекей шилидеги черниланы ла татап калган перолу ручканы алала, уужалып калган чаазынды алдына салып, бичий берди. Баштапкы букваны бичииринен озо Ванька эжикти ле көзнөктөрдү канча-канча катап чочудулу айкап, колодкаларлу тактачактардын ортозында турган кудайдын барынкый сүри жаар кылчас эдиң көрөлө, үзүктелте үшкүрүп ийди. Чаазын тактанын үстинде жаткан, ол бойы дезе тактанын жагына тизеленип туруп алды.

„Кару таадам, Константин Макарыч!—деп, ол бичиди.—Слерге письмо бичип турум. Слерди рождество байрамла уткуп, кудай слерге жакшы жүрүм берзин деп күүнзеп турум. Менин адам да, энем де жок, жуук кижиден жаңыс ла слер артып калдыгар“.

Ванька свечинин жаркыны көрүнип турган карануй көз-нөк жаар көрөлө, Живарёв деп помещикте түнде каруулчык

болуп турган бойынын Константин Макарыч таадазын тургуза ла эске алынды. Ваньканын таадазы—кичинең, каткак, је сўрекей чыйрак, капшуун, жаантайын каткырынып жүрер жүстү, эзирик көстү, 65 жашту апшыйак. Түште апшыйак жалчылардын кухнясында уйуктап эмезе казанчы үй улустарла кокурлажып туратан, түнде жаан некейге оронуп алала, помещиктин журтын айландыра базып, колындагы агажын тоқпокло согуп, калырадып жүретен. Онын кийининен, бажын түлтүйтип алып, Каштанка деп карыган тижги ийт ле Вьюн деп кап-кара өңдү, чичкечек, узун эркек ийт ээчип жүрет. Вьюн сўрекей жалганчык ийт... Эмди таадак, байла, паратанын жанында туруп, деревнедеги церквенин чокум кызыл көзнөктөри жаар көзин сыкыйтып, пыймаларыла тепсенип, үйде иштеер жалчыларла кокурлажып турган болор. Онын курына тоқпогош буулап салган. Ол колдорын чабыштырып, сооктон кызынып, карыган үниле каткырып турган болор.

— Тазымай тартып көрзөбис кайдар?—деп, ол, үй улуска бойынын калтазын берип, айдат.

Үй улус тазымайды жытап, чүчкүргилейт. Таадак көрүп, сүүнчилү каткырып, кыйгырат:

— Кодоро тарт, жаба тонуп калды!

Ийттерге де тазымай жытаткылайт. Каштанка чүчкүрип, мурдын булгап, тарынган бойынча туура база берет. Вьюн дезде, улустын күүнип жандырбаска турган чылап, чүчкүрбей, куйругыла булгап турат.

Күн дезде сўреен аяс. Кей тым, ару ла серүүн. Түн караңгуй, је туралардын трубаларынан чыгып турган ыш, ак жабулар, кырутыган агаштар, күрттер—ончозы көрүнип турат. Тенгери де дезде жылдыстар сүүнчилү мызылдайт. Тенгери кечире барган Кардын жолы, байрам алдында јунуп, карла јыжып салгандый, иле көрүнөт...

Ванька үшкүрип, перозын чернилага сугуп ийеле, онон ары бичиди:

— „Кече дезде меге сабалган једишкен. Мен олордын кабайдагы балазын јайкап отурала, болгобой уйуктай бергем учун, ээзим мени чачымнан тудала, јиткелеп, тышкары чыгарала, чыбыктаган. Бу ла недеде ээзимнин үйи меге селёдка арчыткан, мен оны куйругынан ала арчырымда, ол балыкты алала, онын тумчугыла менин жүзиме түртүргөн. Устын үренчиктери мени шоодып, аракы экелдирип јат,

айылдын ээлеринен огурчын уурдадып жат, ол дезе, колго не ле кирзе, оныла согуп турат. Кандый да курсак жок. Эртең тура калаш бергилейт, түште каша, энгирде база ла калаш, чай эмезе мүн болзо, ээлерим бойлоры тыгып жат.

Мени сенекте уйуктаткылайт, олордын балазы ыйлаганда, мен торт уйуктабай, кабай жайкап турадым.

Кару таадам, кудай учун мени мынаг деревнеге апарыгар, менин жадар аргам торт жок... Слердин будыгарга бажырып жадым, слерди адап кудайга бажыраарым, мени апарыгар, онойг өскө өлөрүм...

Ванька оозын тыртытып, бойынын кара жүдуругыла көзүн арчыйла, ыйлап ийди.

„Мен слерге танкы уужап турарым—деп, ол онойг ары бичиди,—кудайга бажыраарым, кер-мар не-не болзо, мени, Сидордын эчкизин чилеп, сойыгар. Меге иш табылбас деп, сананбагар, мен приказчикке өдүк арчыырга, кудай учун деп, суранып аларым, эмезе Федьканын ордына күдүчинин болушчызы болорым. Кару таадам, жадар аргам сырагай жок, торт өлүм келди. Деревне жаар жойу качайын дезем, өлүк жок, сооктонг коркуйдым. Жаанга келзем, онызы учун слерди азыраарым, кемге де тарындырбазым, өлүп калзагар, өлгөн энем учун бажырып тургам чылап, сүнеер амыр жүрзүн деп, кудайга бажыраарым.

Москва дезе жаан город. Туралар ончозы бай улустын, аттар да көп, койлор дезе жок, ийттер дезе тудаган эмес. Мында баллар жылдысту жүрбей жат, клироско¹ сарнаарга бир де кижини божотпой жат, мен бир лавкада көзпөктө кылду кармактар садып турганын көргөм, кандый да балыкка жараар, беги сүреен, бир пуд кирелү сом балыкты чыгара тартып алгадый кармак бар. Кезик лавкаларда, Живарев помещиктин мылтыгы ошкош, мылтыктар көрдүм, бирүзи, байла, жүс салковойго турар... Эттин лавкаларында дезе күртүктөр, сымдалар ла койондор садып жат, оларды кандый жерде адып турганын садучылар айтпайт.

Кару таадам, помещиктин айылында сыйлу өлка болгожун, меге алтындаган кузук алып, көк кайырчагашка бектеп салыгар. Оны Ванькага деп, барышня Ольга Игнатьевнадан сурап алыгар“.

Ванька үшкүрүп ийеле, база ла көзнөк жаар көрди. По-
¹Клирос—церкведе сарнап турган улус туратан жер.

мешиктерге чиби экелерге жаантайын таадазы барып, бойыла кожо Ваньканы алып туратанын ол эске алынды. Кандый сүўпчилү ой болгон! Таадазы да ыкчайтан, соок то ыкчайтан, оорды көрүп, Ванька да ыкчайтан. Чибини кезер алдында таадак бир канза тагкы тартып, тазымайын узак жытап, соокко тонгон Ванюшканы электеп туратан... Кырула бүркөлгөн жаш чибилер өлүмин сакып, кыймык жок турат. Кенетийин күрттин үстиле койон, ок чылап, мантап өдөт. Таадак, энчикпей, кыйгырып ийетен: „Тут, тут... тут! Көрсөн, чолтук кулугурды!“

Кезип алган чибизин таадак помещиктердин туразы жаар апаратан, ондо оны жарандырып жазайтандар...

„...Келигер, кару таадам,—деп, Ванька ононг ары бичили,—мен слерди кудай учун сурап турум, мени мынанг апарыгар. Слер меге, ырызы жок өскүске, килезеер, ононг өскө улус ончозы мени согуп жат, курсак та јиир кўўним сўреен келет, кунукчылы кандый, айдары да жок—жаантайын ыйлап турадым. Кечеги кўн ээзим бажыма колодкала согордо, жыгыла бергем, јүк арайданг ондонгом. Менин јүрүмим кандый ла ийттин јүрүминенг ары... База Алёнага, кылчыр Егоркага ла кучерге эзен айттырып јадым, менин чуранамды бир де кижиге бербегер. Слердин балагардын уулы Иван Жуков артып јадым. Кару таадам, келигер!“

Бичип салган листти Ванька төрт катап бүктейле, оны кече бир акчага садып алган конвертке салып ийди... Эмеш са-

нанала, перозын чернилага сугуп, адресин бичиди: „Деревнеге таадама“.

Онон тырманып отурала: „Константин Макарычка“—деп кожуп бичиди.

Бичиир тушта бир де кижичаптык этпегенине сүүшип, бөрүгин кийип, тонын кийбей, чамчачан ла тышкары чыгара жүгүрди... Письмоны почтанын кайырчагына салатан деп, кайырчактан дезе, үнгүр күзүңгилү үч ат коштогон эзирик ямщиктер письмолорды бастыра јерге таркадып јат деп, бу јуукта лавкалардагы эт садып турган садучылар ого айткан. Ванька почтанын баштапкы кайырчагына жүгүрип барала, неден де баалу письмозын салып ийди...

Бичиген письмозы таадазына једер деп иженип, Ванька бир частын бажында бек уйуктап калды.

Ол түш јеринде печке көрди. Таадазы будын салактадып, печкенин кырына отурып алала, казанчы үй улустарга письмо кычырат. Вьюн куйругыла булгап, печкенин јанында базып жүрет.

Сурактар ла јакылталар.

1. а) Ваньканын сапожникте жүрүми керегинде; б) Ванька јаан городты канайда јурап бичигени керегинде; ондо оны не јилбиркеткени керегинде куучындап беригер.

2. Ванька деревнедеги жүрүм керегинде нени эске алынат?

3. Куучыннан мындый үзүктерди табала, такып кычырыгар: а) Ваньканын таадазынын тыш бүдүми (портреди); б) Вьюнды ла Каштанканы јурап бичигени; в) кышкы түнди јурап бичигени; г) агаш ортозына чибиге барганы.

4. Ванька оны деревнеге ойто апарзын деп таадазын ненин учун сураган?

5. Таадазы Ваньканы сапожниктен айылына ойто алза, Ванька ол учун нени эдерге молјонды?

6. Ваньканын сурагын таадазы ненин учун бүдүрип болбос?

7. Барышня Ваньканы канайып көрүп турган? Ол Ванькага болужар ба?

8. Ваньканын письмозы таадазына ненин учун једип барбас?

Төмөн айдылган темалардын бирүзине сочинение бичигер:

1. Ваньканын деревнедеги жүрүмү.

2. Ваньканын городтогы жүрүмү.

С о ч и н е н и е л е р д и н п л а н ы.

Ваньканын деревнедеги жүрүмү.

1. Ванька кайда, кемде жүргөн?

2. Онын төрөөндөри кем болгон?

3. Ванька деревнеде кышкыда ла жайгыда канайда ойноп, соодоп жүрөтөн?

4. Ванька таадазын канайда көрүп турган?

5. Ваньканы таадазы ненин учун городко ийбес аргазы жок болгон?

Ваньканын городтогы жүрүмү.

1. Жаан городты Ванька канайып журап бичийт?

2. Сапожникте онын жүрүмү кандый болгон?

3. Сапожникте Ванька кандый иш эдип турган?

4. Оны канайып үрөткөндөр?

5. Мастерскойдын ээзи, онын үйи, устын болушчылары Ваньканы канайып көрүп турган?

6. Ванька мастерскойдо ончо улусты канайда көрүп туратан?

7. Оны деревнеге апарзын деп, Ванька таадазын ненин учун сурап турган?

Чертёжникте үредүдө.

И. Груздев.

(Горький керегинде книгадак.)

Алёша ойто таадазына жанып келди.

Жааназы онын келгенине сүйүнүп, самовар тургузарга барды; таадазы, алдындагы ок аайынча шоодып, сурады:

— Көп алтын жөбп алдың ба?

— Канча кире бар—ончозы менин—деп, Алёша каруузын берди.

Таадазы оны там ла ачындырып турды:

— Же, Алексей, иштөөр жерди бойың таап алала, көп акча жууп алганда—эр эмтирин! Эм тургуза бисте жат, ошон мен сени база бир жакшы жерге тургузарым.

— База кайдаар?—деп, жааназы жаратпай сурады.

— Матрёна әжезиңе, онын уулына...Чертёжник болор.

Алёшаны экелип салган тура городтыг учында турган. Тура жаңы да болзо, је кандый да өңи јок, кирлү болгон. Тураныг ичкери јанында јуука бар болгон, ого айылдын эжигинин јанындагы чөпти төгүп туратандар, онын түбинде дезе јаантайын барынкый-јажыл балкаш јадатан. Ол тура турган јер айдары јок эрикчил болгон. Суунын, јалаңдардын, ағаштын кийининде городтын бу толугы Алёшаны тыг эриктирип турган.

Алёша кухняда, јаан кирнестеге чыгатап эжиктин јанында, уйуктайтан; онын бажына кухнянын печкезинен изү болгон, буттарына дезе кирнестеден соок согуп туратан; јадып уйуктаар алдында Алёша јерге јайатан кедендерди ончозын јууп алаала, олорло буттарын јаап алатан.

Алёша кўүнзеп иштеген—ол тураныг ичиндеги кир-балкашты јоголторго, пол јунарга, јес аяак-казанды, кей чыгар ўйттерди, эжиктердин туткаларын арчыырга сўўп туратан; је айыл ээзи ўй улуска онын иштеген ижи ас ла деп көрүнетен. Олор ого амыр бербей, улам сайын шыркыражып туратан:

— Самоварды экел! Мында арчып ий! Бу мыны апар! Лавкага жүгүр...

Алёша арчажып туру деп, олор айылдын ээзине комудайтан, ол дезе бойынын үренчигине кату айдатан:

— Сен, карындаш, токто!

Же бир катап ол бойынын үйине ле энезине айтты:

— Слер де база жакшы ла улус! Уулчакты, ат чылап, иштеди туругар, өскө уул болгон болзо, мындый иштег ту качан кача берер эди эмесе өлүп калар эди...

Ачынганына чыдажып болбой, Алёша айтты:

— Бор-ботко бөстөр жууган кижин слердин айылда жүргенинен артык жүрөр! Үредүгө алала, неге үредип туругар? Жайынты төгөргө...

Эмди мени, байла, чыгара сүргүлөп ийер болор деп, Алёша бодогон, же керек ондый болбоды. Бир күннин бажында айылдын ээзи кухняга келди. Онын колында түрүп салган калыг чаазын, карандаш, угольник ле линейка болгон. Ол Алёшага айтты:

— Бычактарды арчып божозон, бу мыны журап сал!

Лист чаазында көп көзнөктөрлү, жараш жазалдарлу эки этаж тура журап койгон эмтир.

— Бу сего циркуль!—деп, айылдын ээзи айдып турган.— Чийүлерди ончозын кемжйиле, учтарын чаазынга точкаларла темдектеп сал, онын кийининде линейка салала, точкадан база бир точкага жетире карандашла чийүлер тартып сал. Озо баштап сындай тарт—онызы горизонтальный чийүлер болор, онын кийининде туура тарт—онызы вертикальный чийүлер болор. Же, иште!

Алёша ару ишке једингенише ле үренерин баштаганына сүүнди. Бу ишти канайып эдерин билбей, чаазын ла инструменттер јаар кайкап, эмен коркуп көрүп турды.

Је ондый да болзо, тургуза ла колдорын јунуп алала, столго отурды. Лист чаазынга горизонтальный чийүлерди ончозын тартып салала, кемјизе—јакшы болды! Үч чийүнн артык тартып салтыр. Онын кийининде вертикальный чийүлерди кечире тартала, алан кайкай берди: тура јантйып калтыр. Туранын көзнөктөри көзнөктөрдин ортозы болотон јерде тургулады, бирүзи дезе, стенеден торт ырайла, туранын јанында кейде турды. Јаан кирнесте экинчи этажка чыгып калган, көзнөктин бажы дезе туранын јабынтызынын тал-

ортозында болуп калган, туранын үстиндеги көзнөк—трубада эмтир.

Алёша, тура ненин учун ондый болуп калганынын шылтагын бедиреп, арай ыйлабай, узак көрүп турды. Онын кийининде кепекти канайып-канайып түзөдөр деп сананды. Көзнөктөрдүн үстинде ле туранын жабынтызынын кырында каргаалар, күүлелер, кучыйактар, көзнөктөрдүн алдында жерле десе зонтиктер тудунган улус журап салды. Бастыра журуктын үстин кыйа-тейе чийүүлөрлө жолдоп койоло, ижин үредүчизине апарып берди.

Онызы кабактарын өрө көдүрип, чачын атрайтып ийеле соогын тартынып, сурады:

— Бу не мындый?

— Жаңмыр жаап жат—деп, Алёша жартады.—Жаңмыр жаар тушта туралар ончозы жантик болуп көрүнөтөн, ненин учун десе жаңмыр бойы жаантайын кыйа жаайт. Көзнөктүн бажында куштар отуру. Жаңмыр жааганда, куштар жааштан көзнөктөрдүн үстине жажынатан. Бу десе—улус айылдары жаар жүгүрөт, бу—барыня жыгылып калган жадыры, бу десе — лимондор садып жүргөн кижжи...

— Баш болзын сеге—деп, айылдын ээси айдала, кенетийин каткырып, кыйгырды:—Ох, жара соксын сени, кулурды!

Айылдын ээзинин үйи келип көрөлө, өбөгөнине айтты:

— Сен оны чыбыктап сал!

Же өбөгөнү айтты:

— Алдырбас, мен бойым да онойып баштагам...

Алёшага база чаазын береле, айтты:

— Же база катап эдип көр! Керекти билип албаганча, бу мыны чийип отураарын.

Алёшанын көчүрип жураганы журуктагы турага түнгей болордо, ээси оны жарадып көрди.

— Же, көрзөг, эдип салдың ине! Онойып барар болзо, бис экү керекке түргөн үренип аларыс...

Онын кийининде Алёшага мындый жакылта берди:

— Бистин жаткан квартиранын планын эт: комнаталар кажы жанында турганын, эжиктер, көзнөктөр кайда турганын, туранын ичинде кандый неме кайда турганын—ончозын темдекте. Канайып эдетенин мен сеге көргүспезим—бойың эдип көр!

Алёша кухняга барала, бу ишти неден баштаар деп санана берди.

Је Алёшанын чертёж эдерге үренери ол ло күн токтоп калды. Онын јанына айылдын ээзи карыган эмеген базып келеле, казырланып сурады:

— Чертить эдерге турун ба?

Алёшаны чачынан тудуп, столдон ырада сүүртеп апарала, чертёжын јырта тартып, инструменттерди столдон түжүре мергедеп ийди.

Айылдын ээзи жүгүрип келди. Онын үйи јайканып кирди, сүреен јаан кериш башталды. Тал-табыш токтоп, үй улус ыйлаарга жүре берерде, айылдын ээзи Алёшага айтты:

— Сен эм тургуза үренбе, бу керекти ташта, ононг улам не болуп турганын сен бойын да көрүп турун ине!

Сурактар ла јакылта.

1. Алёша чертёжнике не керектү келди?
2. Айылдын ээлеринде Алёша нени эдип турды?
3. „Ўредүге алаала, неге ўредип туругар?“—деп, Алёшанын удурлажа айтканынын кийининде не болды?
4. Алёша баштапкы јакылтаны канайда бүдүргенин куучындап беригер. „Онойып барар болзо, бис экү керекке түрген ўренип аларыс“—деп, айылдын ээзи Алёшага неден улам айтты?
5. Алёшанын ла Ванька Жуковтын ўредүзинде кандый текши темдектер бар?

Горький книгаларды канайып кычырган.

М. Горькийдин
бичигени аайынча.

— Максим, сен кенетийин байый берген болзон, нени эдер эдин?

— Книгалар садып алар эдим.

(„Улуста жүргени“ деп повестьтен.)

Бичик кычыарга сүреен күүнзек болгоным меге канча кире түбек јетиргенин, ононг кандый ачу-корон једишкенин сананарга ачу да, каткымчылу да.

Мен айылдаш закройщицадан алып турган кингаларды сүреен баалу деп бодойтом, оларды карыган эмеген өртөп сазлар болор деп коркуп, ол кингалар керегинде санавбайып деп албаданатам, калаш садып турган лавкадан жүзүн-жүзүр өңдү кичинек книжкалар алып турар болдым.

Ондый эш немеге турбас, коомой книжкаларды кычырып, кажы ла книга учун лавканын ээзине бир акчадан төлөп туратам. Оларды мен одун жарар сарайда жажынып эмезе туранын үстине чыгып, кычырып туратам, сарайда да, туранын үстинде де кычырарга эп жок, соок болгон.

Кезикте, книга мени жибиркедип турганда эмезе кинганы капшай ойто табыштырып берер керек болгондо, мен түнде туруп, свечи күйдүрүп туратам. Же свечилердин түнде кыскарып турганын сезип ийеле, карыган эмеген оларды такпайла кемжип, кемжүзүн жажырып салатан. Свечи бир өлүгө кыскарып калганы жарталганда эмезе мен, онын кемжүзүн таап, свечинин күйген кемине түнгейлеп сындырбагамда, эртен тура кухняда аайы-бажы жок кыйгы-табыш башталатан.

Ондый болгону меге коронду да болзо, же бичик кычырар күүним там ла тыгып турды.

Мен канайып ла сүмеленип, кычырып туратам, эмеген де-зе менин кингаларымды канча-канча катап жырткан, бир де көрөр болзом, мен лавканын ээзине аайы жок жаан төлүгө түшкөн эмтирим—47 акча төлөөр керек болгон. Лавканын ээзи мененг акча некеп, күнүн сайын сурап туратан:

— Төлү акчангы экелдин бе?

— Жок.

— Онызы не дегени? Айса, сени жаргыга берейин бе, а? Сенин бар-жогыңды айрып алала, колонияга ийгилезин деп?

Менин акча алар жерим жок болгон, иштеп алган жалымды таадам алып туратан. Канайдар да аргам таппай, ал санаага түштим.

Онойып мен бир үч күн кыйналгам, айылдын ээзи оны сезип ийеле, сураган:

— Сен не кунугып калган, Пешков, оорып туруң ба?

Мен бир де неме жажырбай, бойымнын түбегим керегинде айдарымда, онын чырайы соой берди.

— Көрдин бе, кингалар неге жетирип жат. Олордон улам кажы ла жанынан түбек болор...

Бежен акча береле, кату жакарды:

— Үйиме эмезе энеме айдып ийдин—тал-табыш болор!
Жаңы жылдан ары газет алдыртарым, ол тушта кычыр.

Жаңы жылдан ала мен энгир сайын газет кычырар болдым.

Газеттерден ле эски журналдардан мен өскө городтордын, өскө албатылардын жүрүмү керегинде билип турдым. Мен жүк ле энгирде эмес, түндө де кычырып туратам. От куйдүрерге меге бергилебейтен, свечи алар акчам жок болгон,—ол тушта свечилер тургузатан темирге агып түшкөн үсти туйка жууп алала, онын үстине лампадный саржу кожуп ийетем, учуктарды толгойло, печкенин үстинде ышту, өчөмик от жарыдып алатам.

Сурактар.

1. Горький кычырарга китептерди кемнен алып туратан?
2. Китептерди кайда, качан кычырып туратан?
3. Китептерден улам Горький кандый түбөктөр көргөн?
4. Түбөктөн оны кем айрыды? Канайып?

Куштар тудуп жүргени.

М. Горькийдин бичигени аайынча.

(ИЗЛОЖЕНИЕ БИЧИИРГЕ.)

Жадын-жүрүм там ла коомойтып барарда, Алёша жаңы иш эдерге—кожончы куштар тударга сананып алды. Шүүн, тузактар, баспактар садып алды, клеткалар этти.

Таң алар алдында Алёша жуукада, жыраалардын ортозында отуруп, калама ла таар тудунган жааназы десе агап ортозында калганчы мешкелер, балан, кузук терип жүрөт. Алёшаны куштардын сүмеленип турганы каткыртып турат: кукай-көк көктөш баспакты шиндеп көрөлө, онын кандый жеткер болорун билип ийди, онын кийининде баспактын тууразынан келеле, онын агаптарынын ортозынан ашты эптү чокуп ийет. Кеберкек кызылтоштор тенексү: олар шүүнге үүрлөжип киргилейт. Оларды үстинен жаап алганда, олар алан кайкап, көстөрүн тазырайтып, кижинин сабарларын жоон чокуштарыла чымчып турат. Коркок тумчукту клест баспакка токуналу базып кирет.

Алёшага кушкаштарды тударга эмеш ачимчылу, оморды клеткаларга отургузарга уятту, ол оморды көрүп отураарга жакшызынып турат, же акча иштеп алар күүни кушка килеерге бербейтен.

Алёшанын тудуп алган кушкаштарын жааназы баштапкыла катап төртөн акчага садып ийеле, сүреен кайкады:

— Көрсөн оны! Мен оны темей соот болор дезем, көрсөн, керек кандый болды...

— Эмеш онгой сатканаар...

— Чын эмеш пе?

Базар болгон күндерде жааназы бир салковойго, салковойдон до ажыра акчага садып, мындый болор-болбос керекке кандый көп акча иштеп алар аргалу деп, жаантайын кайкап туратан.

Сурактар ла жакылта.

1. Алёша ненин учун куштар тударга барды?
 2. Алёша куштар тударга канайда белетенген?
 3. Кызылтөштөр, көктөштөр, клесттор баспактын жанында канайын турдылар?
 4. Алёша куштарды не керектү тутты?
 5. Жааназы оморды кайда садып, нени кайкап турды?
- Бу план аайынча изложение бичигер.

Улу писательдин жогына.

П. Кучияк.

Меге кандый сүрекей күч,
Санаама неме кирбейт,
Сыным сүрекей уур,
Будым жеңил баспайт.
Оорый бердим эмеш пе,
Оңдобой турган болорым ба?
Карый бердим эмеш пе,
Кайкамчык жок болбос по?
Жок!

Ондый эмес!

Онон өскө керек чыккан:
Одус үйеге кыймыктабаган
Темир тайга жемирилгендий,
Ончо јерди айлады берген
Ойгор сагыш уйуктаган.
Кече ле јаңы түште
Чолмондый көс көргөн,
Болоттый жүрек соккон,
Баатыр көгүс тынган.
Бүгүн дезе... чолмондый көс өчти.
Болоттый жүрек уйуктады,
Баатыр тыныжы токтоды.

* * *

Шуурмакту талайларды
Эжинип кечип жүретен,
Алдына учураган буудактарды
Баатыр ийделе јенетен.
Шуурганду тайгалардын
Карын эжип ажатан.
Өштүлердин салган чакпыларын
Ұзе тееп чыгатан.
Кан-кереде кийген каанның
Караңгуй түрмелерине отуратан.
Кату темир әрлү бойы
Оны да јенип өдөтөн.

* * *

Канайдар база, улу Горький
Өлүмди јенип болбоды,
Өштүлердин колынан өлөлө,
Ойто келбес болуп калды.
Јагына Горький уйуктаза да,
Јалбыжы өчпөс оды арткан.
Ак чаазыңга базылып калган
Алтыннан баалу сөстөри арткан.
Өлбөс мөнкү сөстөри
Јадын-чакка тынду жүрер,
Јашөскүрим санаазыңан
Качан да чыкпас чечектеп жүрер.

Адыжок.

П. Кучияк.

I.

Кызу темирдий жаркындалган күн бийик туунын бажындагы үч мөштин ары жанына жуукта ла кулактанып жакынган. Ол, бойынын эртен ойто келерин керелеп турган чылап, жукачак булутты кызыл-сары будукла будуп ийди.

Кааза айылдың эжигининг буды такталып калган карга жыжыларда, кар, күскиде арып калган сыгып эткендий, чөйө тартып кыжырай берди. Ол эжикти онойдо комудалду кыжыратканы Адыжоктын энези тышкартынанг одун кучакташып киргени болгон.

Ол кирген бойынча, одунды жерге таштайла, эки колын оттын жалбыжына түргөн сугуп ийди. Ус сабарындагы жес жүстүгү озо баштап кажайа кырутыйла, ойто терлей берерде, Адыжок чыдажып болбой айтты:

— Колың күйди, эне!

— Алдырбас, менин колым бек эмей. Күйбес—деп, чамчазы жок, кой терези тонын жабынып, чарбак ичин отко изидип отурган уулына каруузын береле, энези оноң ары эрмектенди:—Соок там ла тыңыйтан туру: бүгүн күн кулактанып ашты.

— Күн ажарда кулактанар болзо—жылу болор: соокты күн тудуп алала, апарып жатканы ол. Чыгарда кулактанза—соок болор: ол тушта соокты күн биске экелип жат—Адыжоктын адазы бойынын шүүлтези жаспазына иженип тургандый айдала, өрө түнүк жаар көрди.

— Оны кайдан билеригер?—Адыжок улустын куучынына жара кирди. Же ада-энези бирүзи де оныла эрмектешпей, отты кезе көргүлөп отурды.

Уулчагынын сурагын уккулабай калган ба айса оны кижиге бодобой, эрмектешпеске санангандар ба? Айса болзо, соокты сананып, база Адыжоктой ок, санааркап отурган улус болбос по?

Же Адыжокко олордын нени сананып отурганы керек жок. Онын бойында башка сагыш болгон: ол бойынын өштүзүн сананып отурган. Онын өштүзи—соок.

„Соок меге керек жок. Ол качан да жок болзын“—деп, Адыжок бойында айдатан. Соок көскө көрүнөтөн, колго тудулатан

болзо, ол эмди ле согу жарга белең болгон. „Жылангап жыр-
гап жүрген мениң жайымды ойто тутканча бер!“—деп айдарга
белең болды.

Ада-энези оныла эрмектешпесте, чала тарынала, ол айыл-
дын караңгуй ичин нениң де учун кайра аҗыктады. Караңгуй-
дын ортозынан адазынын тўнўрининг кызыл јес кўзи, Ады-
јокты чип-чике, кезе ширтеп тургандый, оттын жаркынына
сурлап турды.

„Менде онын не кереги бар учун аҗыктап јат“—Адыјок,
тарыгандый бойында айдала, бурулды.

„Тўнўр ўйде турар болзо, айылга кандый да кўрмўс ки-
рип болбос“—деп, адазынын айтканын Адыјок бир тушта эс-
ке алынала, онон сураган:

— Кўрмўстинг бўдўжи кандый?

— Карыган кижии ошкош, чырайы барынкый, јўзининг чы-
рыжы ээрдинг чийўзи ошкош болор.

Онон улам Адыјок кўп карыган улусты кўрмўскў тўнгей
деп кўрўтўн болгон.

Бир катап Адыјок айылдын эжигинде јангыскан ойноп
отурган.

— Јакшы ба, балам, улустарын ўйде бе?—кийин јанынан
кенетийин ўн угулган.

Бу тушта Адыјок кайра кўрзў, чын ла кўрмўстинг бойы
јаба једип келтир. Адазы айткан чын кўлўк келген эмитир...
Адыјок кўп санапбаган, айылга јўгўргенче келип кирди. Он-
до тўнўр бар, кўрмўс онон коркуп, кирип болбос. Је онын
ол икемјизи неме болбоды.

— Улустарын кайдаар барган?—онын кийиннинен кирген
карыган ўбўгўн сураган.

Адыјок ого каруу айдар ордына, кўзинде толтыра јашту,
тўнўр јаар кўрўп: „Бу кўрмўсти мынан ары кедерп сўр-
зен!“—деп бойында айдынды. Ол ок тарыйнда кой терези
топто бўркенеле, кўзин јумуп, јада берген.

Ол кўн кем келип јўргенин Адыјок бойынын улустарынан
кийининде уккан. Ол келген кижии кўрмўс тў эмес, онын эне-
зининг чўрчўкчи таайы болгон эмитир.

Кышкы тўн койылды. Аттын тус јок эдин јийле (озодо
алтай улус этти тус јок, чайды дезе тусту ичетен), уйук-
таган. Ада-энези эки балазын оттон ыраак јок уйуктаткан:
Бу тужы сырангай ла кўч. Алтын да берейин дезе, оттон

ырабас керек. Эмди Адыжокты соок төжөк сагып жат. Онын үстине отко изиткен, буузы бурлап турган кой терези жууркан жабылар. Алдынан— төжөктин соок тыныжы, үстинен— жуурканнын жылу тыныжы. Олордын ортозында энеден чыккалы жунубаган, он кулагында ийт түги сыргалу, эки тизези ээгине тийип калган, тиштери кендиреш куургандый тазыражып, Адыжок жадыры. Ол түнде соокко тонзо, жуурканды отко кийдире теппес, ненин учун дезе олордын жаткан жерин бир сөөмнөн терең казып койгон.

Тиштин тазыражы токтогон. Төжөк лө жууркан ортозы жылыган.

Адыжок уйуктады.

Бүгүн база ондый ок көп жокту алтай улустын балдары калтыражып уйуктадылар. Олорды ончозын жаңыс жерге жууп кондырган болзо, тиштеринин табыжы чибизи койу жерде өрт күйүп тургандый болор эди.

Адыжок уйуктаган бойынча түженди. Түш жеринде көрзө, кажык ойноп, кырга жыланаш жүгүрип жүргөн эмтир. Оны көргөн база өдүк жок балдар оны өчөштирип, кыйгыргылап тургулады:

— Элек, элек!.. Адыжок терең карга базарга коркуп жат... Уйа-ат...

Ондый андышты уккан Адыжок бойынын ийдезин көргүзсө, онон терең карга чурап ийди. Же көп ой өткөлөктө, кар алдынан онын будын курч тиштү эки боро күчүк тиштеди. Ол будын айрып аларга узак турушкан. Же эки боро күчүк там ла тыгыда тудар болды.

Ол эмди ондоноп жатса, айылда төжөктө жадыры. Күчүктер оны тутканча эмтир. „Сен, балам, түште жалаңда да жүргөн, түнде түженген де, кандый ла буудакка учурашсан: „Ак-жайыгым, Адаган тайгам, аза-жеткерден, ачу өлүмнөн айрыгар!“—деп кыйгыр. Ол тушта кандый да кызаланган айрыларын“—деп, энезинин качан да айтканы бу тушта кенетийин сагыжына кирди.

— А-а-а... А-а-аак-жайык!..—деп, Адыжок кыйгырган бойынча көзүн жаап көрүп ийди. Оттын ортозында кос алтын топчыдый сурлап жатты. Онон өскө бир де неме көрүнбейт. Адазынын түнгүринин көзи де сурлабайт. Байла, уйуктап жаткан болбой кайсын.

Адыжок будынын јанындагы боро күчүктерди сыймап көрди. Күчүктердин ордына соокко тонуп калган, јайгыдагы балкажы терезине јаба кадып калган буды тудулды. Ол кенетийин коркуды: „Бу өскө кижинин буды болбой? Адамды кыйгырайын ба? Жок“—деп сананды.

Ол кыйгырбай, бойын токтотконы јолду. Адазы оны ошкөш ок койынына албас: онын койынында энг кичү балазы. Унчукпаска керек, је боро күчүктер база келип тудардан маат јок. Айса, эмди келзе, оны өлтүрө тудар. Эртең ада-энези туруп келзе:

„Кайран уулыбыс кыйгырган ок болбой кайсын, бис дезе укпаганыбыс. Эмди мындый уулды канайып азырап аларыбыс? Кандый шулмус болгон! Кече энгирде эрмек сураарда, каруузын ненин учун айтпадыбыс болбогой?“—деп айдыжып, ыйлажар.

Адыжок мынайда сананып жадала:—Ада!..—деп кыйгырганын бойы да билбей калды.—Ада, слер ойгу ба?

— Не болды, балам, соокко тондын ба?—уулына энезинин карузыган үни угулды.

Удаан јоктон айылдын ичи јарый берди. Кайыннын тозы, жылкынын казызы чылап, тыркырап, күйе берди. Айылдын ичинде кара бырлар кажайа кырутып, боро койдун терезиле јазагандый болды.

Адыжоктын энези колын отко јылыдып, ол јылуны уулынын будына берип тургандый, эки колыла элип-селип, баланын будын сыймап тудуп, јылыдып ийди.

Чындап та, энези тыт одуннын јылузын көдүрезин уулына колло ууштап бергендий болды. Энези ойто орунга јаткан сонгында, Адыжок удаан уйуктап болбой јатты. Эмди ого угулганы—айылдын јанында тышкары јаш агаштар, соокко пистон јарылгандый, тарс энип јарылып турганы. Ол табышка коштой уйлардын туйгактары, кыјырууш сопокту немедий, карга кыјырап, айылды айланыжып турдылар.

„Уйлар, байла, соокко тонгон“—Адыжок бойында онойдо сананды. Уйлар кандый кажаганда јатканын ол јакпы билеттен: төрт бакана, онын үстинде сойгон кендирдин сөөгү ле карагайдын будактары, айландыра стене јок, онын учун салкын кажы ла келтегейинен кирейин дезе, кирер.

Ондый да болзо, Адыжок таң алдында терен уйуктай берген.

— Балам, көчө ичерге тур—деп, энези ойгозорло, Ады-жок ойгонгон. Ол үстиндеги жуурканын колло бойынан өрө көдүрерде, жудуруктый кырутыган кар жүзине келип түшти.

Сурактар ла жакылта.

1. Адыжоктын ада-энези кандый улус болгон? Онызы неден көрүнөт?
2. Адыжок нени база ненин учун бойынын өштүзи деп бодогон?
3. Озогы тушта жокту алтай балдардын жүрүмү кандый болгон?
4. Адыжок жадып уйуктайла, нени түжөнгөни куучындап беригер.

II.

Алтай улус жайлуны кары эрте кайылар, көк өзөр, жылу, ичпек жерге тудар. Кыштуны дөзө одуны, эткен өлөңгү жуугаш; кышкыда салкын кирбес арка жерлерге тудатат. Көк бачым өспөс кыштудан жайлуга көчөтөп өйдү карыган уйлар ээзинен артык билип, жас келип, кар кайыла ла, тын мөбөржө беретен.

— Жайлузын санагылаган. Ондо көктүн жаан өскөңүн соок тумчуктарыла жытап ийгилеген—деп, уйлар мөбөржөккөндө, Адыжоктын ада-энези айдыжып отургылайтат.

Эмди жастыг келгенине жагыс ла Адыжок сүйүнүп, күңүң сайын үйгө отурбай, базып турган эмес, же ачу-корон соокто кажаганы жок, өлөңгү жетпей кыйналган уйлар да, жерден өзүп жаткан жажыл көк омордын буттарына ниде-күч берерин билгилеп, сүйүнүп тургулады. **Быттыр омор жайлаган жерде, айса, мындый коронду соок болбогон, мындый соок жерге оморды, айса, кичеемкейи жок ээзи өнөттийн кыйнаарга экелген? Жок, жажына жай турар жерге түргөн де барар керек деп санагылап турды.**

Адыжок то онойдо мендеп турды. Оноор барар болзо, жым-жак жерлерден барбайыжып келген чечектүү кандыктар ла алтын сыргалу чомурлар казар. Энези сүтке чомур кайнадып, кандыкты отко быжыраала, кайнаткан сүттүн каймагына кожуп булгап, балдарын азыраар. Онон амтанду курсакты таппас! Онойуп жүргөңгө, каргаалар уйа тартып, жымыртказын салып, балдарын жарып алала, азыраар. Адыжок омордын

уйазын чачарга, балдарын өлтүрерге сүрекей тыг туружар, ненинг учун десе каргаа жаман куш деп, карыган алтай улус айдыжатаң. Бир жаманы оок кушкаштардын балдарын тебер, уйаларында жымырткаларын уурдаар, азыраган такаалардын жымыртказын уурдап, балдарын тееп апарар. Экинчи жаманы десе—јас болзын, кўс болзын, каактап туруп, кар јаадырар. Оны уккан Адыјок каргааны көрбөзи ол болгон.

Ондый јыргалду јайлуга түрген барарга канайда санан-бас! Уйларды эм тургуза јайлуга божотпостын керегинде (тошторы сууга јыра јидирген өзөктөр бар, арайдан базып јүрген уйлар әрмек јоктон тоголонон каскак јерлер бар) Адыјокты улустары әртен тура уйларла кожо кўдүчнге бодолду ийип тургулады.

Баштап тарыйында уйларды ол чын кўдүчидий кичееген. Керек десе кендирден энезине камчы өрдирип алган; адазы ак кайыштан кыйа кезеле, онын учына буулап берген. Эмди бүри өспөгөн агаштын ортозына киреле, согордо, агаштар калактажып тургандый јынғырай берет.

Бу тушта Адыјокты эзиртип турганы канча кобыларды төмөн кырдын бажынан ойложып јаткан кардын суулары болгон. Јадыкка келип түүлген боро көбүктерди, койлор кебелген болор деп, ол көп катап келип, ајыктап туратан, је уйларын ол ыраак божотпойтон эди.

Ончо ло күндер ого ырысту болбоды. Бир катап Адыјок беш тын уй малын оок-јааныла айдап алып барган. Ончозынын алдынан јаан ичтү, он мүўзи удур келген тындуны чике сүзерге өнөтийин бүткендий, ак бөс курчанып алгандый, өлө уй бараткан. Онын ичи јаан болгон учун оны „Кошту“ деп адайтандар. Оны Адыјоктын энези айылду бололо, бойынын адазынан онунчы јылында торбок тужында энчиге бодоп алган әмтир. Онон озо аларга адазында артыкту торбок јок болгон. Оны әэчий бараткандары Коштунын кыстары, кыстарынын балдары болгон.

Коштунын ән кичү балазы ла онын кыстарынын ән кичү балдары айылда артып калган. Олор энелеринин јаш көктиң јыды өдүп калган сүдин әмерге сагып јадылар.

Кошту јайлуга баратан јолло балдарын баштап алган, јерден чыгып келген көкти түрмүлү тилле јалмай тартып јип, уур кошту ат ошкош, јайканып баратты.

Адыјоктын көзине кичү-кичү бүктерде каңдыктардын

жайылган чечектери каткырыжып тургандый көрүндү. Олорды жуулаштырар керек. Калак сени, база бир нөкөр кожо жок! „Је алдырбас, јангыскан да болзо, олорды эмеш жуулаштырар. Ончозын јенген жуучылды айылга апарар. Эртең Октула жуулаштырар!“—бу Адыјоктын кату шүүлтези болгон.

Адыјок бүгүчекке отурала, кандыктын кеен баштарын үзүп, бурт этире чачып турды. Кандыктардын чечектери тоозы жок черүлерге бодолды. Јаңыс ла олордын жүрүмин колго тудуп туру деп, Адыјок сананып турган. Кандыктардын мойын үзүжине каныккан бойынча, билинбей калтыр.

— Ой! Күн кайдаар барган?—деп, Адыјок ондонып кыйгырала, көрзө: онын јанында бир де уй жок болды.

Эңирде уйлар Коштуга башталып, Адыјок јогына чикечике јолло ого көрүнбей айылына ойто јангылаган. Адыјок бир кезекке олорды истеп жүреле, таппай калган.

Качан уйлар јанарда, Коштунын төрт јашту кызыл-чокур балазы жок болды. Каскак кырдан тоголоноло, јадыкка кептелип, өлүп калган уйды ол ок күн, тун кирип турарда, тапкылаган. Онын керегинде адазы Адыјокты сокпоско сананган, је энеси ыйлап туруп айтты:

— Сой, сой! Эркелеп азыраза, јангыстан тогус качан да болбос! Сой!..

Адазы уулын неле соготонын баштап тарыйында ондобогон. Айылдын ичин айландыра көрөлө, тын сурады:

— Уйларды не керек коомой кабырдын? Сен кайда болдың? Ненин учун унчукпай турун, түрген айт! Айтпас болсон, үч јерден үзе тартарым.

— Кандыктар жуулаштырып ойногом—Адыјок јажырбай ый өткүре айтты.—Кандыктар сүрекей көп болгон... Олордын эн артык жуучылын табарга санангам...

— Мө-ө—кенетийин јаш бозунын мөөрөжи Адыјоктын эрмегин үзе сокты.

— Ол бозунын ыйын уктын ба? —адазы кыйгырган бойынча, айылдын аланчыгына кыстап койгон кол киреечекти алала, айтты:—Ийти сени мен тогус јерден кезерим!

Уулын јапшыра басып, кол киреени өрө көдүрерде ле, Адыјок билинбей калтыр. Ондонып келеле, көрзө, колынан кан агып јат, база өскө дө јеринде оорынкайлап турды. Такаа балдарын канадыла јаап, карчагадан бектеп турган-

дый, энези уулын адазына соктырбаска тонынын эдегиле жаап алган отурды.

— Тенек кижинин согузы да тенек—коркуган үниле энези адазына адылып турды.—Кижиге агашты кирееле кезеттен эди... Кижини кезеттен улусты көрбөдүм. Жангыс уулыңды өлтүрүп алзан, сүрекей болотон эмтирин...

— Онойдордо, „сой ло сой!“ деп бойунгненин учун сурадың?—адазы тың айдала, кол киреезин улаа жаар чачып ийеле, бойынын кылыгына уйалгандый, жүзи кызарып, чыга берди.

Адыжокты адазы баштапкы ла калганчы катап соккону бу болгон. Онын кийининде ол уулын тың сокпогон. Адыжок оной улам бир неделе оорып жаткан. Эмди ол адазынын сокконунан да оорып жаткан эмес, айылдын ичинде эки кулагы кызыл ак бозунун ачымчылу мөөрөжиге оны тың ыйладып турды. Кызыл-кулак мөөрөзө лө, Адыжоктын көзинин жажы кожо төгүлүп келеттен болды. Онын санаазында бозу оной эки көзүн албай тургандый. „Менин энемди сен ненин учун кырдаг тогOLONдырдың?“—деп сурап тургандый болды.

„Сенин кунукчул көзүңдиге көргөнчө, ач-өткүн үнүңдиге укканча, адам мени киреелеп койгон болзо, торт болор эди. Мен эмди эр жажына сенин алдында бурулу“—Адыжок бойында онойдо айдынып, короноп туратан болды. Ол бойун бурулууга бодойло, оной ары бозуга тың карузып, неле де болзо, бир кичү ого жакшы эдип койорго жаантайын күүнзеп турды.

Адыжоктын энези уйдын өлгөн экинчи күнүндө ол бозуга „Өскүзөк“ деп ат адап берди.

Сурактар.

1. Алтай улус жайлуны ла кыштуны кайда тудатан?
2. Адыжок жайды ненин учун тың сакыган? Ол канайып ойнойтон?
3. Ада-энезине ол нени эдерге болужатан?
4. Уйлар кабырып жүрөрдө, Адыжокко кандый учурал болды?
5. Адазы оны не учун сокты?
6. Өскүс арткан бозуга килеп, Адыжок нени сананып жатты?

III.

Чынын айдар болзо, Адыжок, өскө балдар чылап, ан керегин тыг кичеебейтен. Же ондый да болзо, жаан улус күс-киде андап атанарга шыйдынар тушта, онын жүреги база токунабай туратан. Черткени, чактырманы тун-туш эдетен. Өскө улустын эткенин жаратпас, бойынын ла эткени жакшы ол эмезе адазынын кичү карындажынын эткенин жаралатан. Ол анчадала жааны сүрекей жакшы эдет. Тегеннин кургак будагынан курч эдип саптап салза, эликти де жыга адардан маат жок.

Адыжок тирү эликти жуугынан качан да көрбөгөн, аткан эликти көп көргөн. Эликтин жажыл өлүмтик көзин, кара тумчугын, жымжак жайылчан түгин, талбак кулагын, чичке сары буды-колын, курч болоттон эткендий туйгактарын Адыжок эрке көрүп, ачынып туратан: „Мындый жакшы, жараш андыненин учун өлтүргөн, мен болзом, ончозын колло сыймап көрөлө, бойыннын жырпай жүргөн алтайыңа бар деп айдар эдим“. Же ондый да болзо, эликтин эдип Адыжок сүйүп жийтен.

Анчылар жыштан тийин, киш өлтүрерге атанды. Адыжок кыштунын кендирине жуулган кушкаштарды андаарга чактырманынын жаазын онтоп туруп тартты. Болчок башту саадагын октоды. Кушкашты ол сүйүри башту окло атпайтан: кушкаш өлө берер. Болчок баштула адар болзо, кушкаш талар. Оны ондолтып алала, азыраарга да кем жок.

Айылга чактырманын куруп ла аларда, түнүктө боро кушкаштар кожондожо бергиледи. Адыжок оноор көрзө, кушкаштар толтыра отурылар. Ол сүйүндү: „Ырысту анчыга ан бойы келетен эмтир“.

Жаазын тартып алган чактырманы өрө көдүрүп ле келеткенде, кириш божонды. Ок эпини жанында турган жааназы жаар ууланды.

— Жо-оо!—деп, ол тын үнденеле, жыгыла берди.

— Кижинин бажы ойылды!.. Жааназын өлтүрдү!—туш талазынан кыйгы угулды.

Адыжок бир де эмеш сананбай, чактырманы таштайла, айылдан чыгара жүгүрдү.

— Тудаар оны, ол жааназын өлтүрө аткан!..

— Кийининен жүгүрөөр!..

— Ол жааназын чын ла өлтүргөн бе? Мен оны !—Бу калганчы кыйгы Адыжоктын адазынын кыйгызы болгон.

Адазы ого карузып, сокпойтон керегинде ол бир кезекке токтойло, кайра көрди. Жок, ичи ачык чамчалу адазы колында тал чыбыкту келеткен эмтир. Оны көргөн Адыжоктын буды жерден өрө көдүриле бергендий болды. Сыртында билдирткен соок жүрегинин одожына келди. Онын кийининен жангыс ла кару адазы эмес, је тоозы жок улус оны сүрүжип келип жат деп сананды. Ол эмди кайра көрбөй баратты. Незин көрөр? Онын кару адазы колында чыбыкту сүрүжип келеткенде, ол улуста ого килеер бир де кижин жок. Өскө керек эткен болзо, жааназы ок болужар эди; жааназы эмди жок, —ол, байла, оттын жанында жыгылып, каны да үзе агып жаткан болбой кайсын. Адыжок онойдо сананып, там ла жүгүрди. Бу сагыш ортодо ол жааназы учун бойы да ыйлагадый кирелү болды. Өскө кижин жааназын онойдо аткан болзо, Адыжок онын очин тутканча ла алар эди. Жүгүргенинен онын будынын чагы чыкты. Кийининдеги улустын табыжы угулбайт. Онойдордо, ол айылынан ыраган туру... Күн ажа берттир. Удабас тун кирер. Адыжок айылынан ыраак жангыскан качан да жүрбейтен. „Эгир кирзе ле, туунын, суунын ээлери өрө-төмөн баскылайтан“ деп жаан улустын айдыжып туратанын ол көп угуп жүргөн. Канайдатан болотон? Олордон канайып айрылатан?

Тазылыла кодорылып жыгылган үч кучак болгодый тыт жадыктын алдына киреле, жатты. Энезинин үрөткенин эске алынала, шымыранды:

„Адаган тайгам, Ак-жайыгым, жеткерден мени аргадагар“. Ол ок тарыйын бойында сананды: „Кижин өлтүргөн учун олор карын мени бойымды бурулайтап болбозын“.

Тун киргелекте жанарга сананды. Жадыктын алдынан бажын чыгарып көрди. Көп таандар конотоп жерлерине быжыктажып, өзөкти өрө учуп бараттылар. Үч-төрт кире каргаа олордын кийининен: „бисти таштабагар, кожо конолдор“— дежип тургандый калактажып, учуп бараткылады. Олор эмди койу будакту жышка барып, жангыс жерге кожо конор. Кандый макалу!

Адыжок дезе жангыскан.

Чын ла жанатан ба? Кайдатан?

Жок, ол жанбас. Не де болзо, ол мында ла артар.

Улус оны кижн өлтүречн деп айдждадылар. Чынын алза, ол бурулу эмес. Кушкаштар ла адазы бурулу ине: чактырманын жаазын адазы жазаган, кушкаштарды да түнүкке кем кычырган? Бойлоры келип отургандар.

Айса, жааназы алдырбаган? Ол окты көрөлө, бажына тийер болор деп коркуйла, жыгылган эмес пе? Айса, ол тегин жерге жүгүргөн, жүгүрбес керек болгон.

Күски карангуй энгир жабылып келди. Адыжоктын эки келтегейинен жыбар жаба эреп келгендий болды. Бирде эди оттый изип келет, удабай ойто соой берет.

Эмди ле ойто жүгүргенче, айылына жанар керек. Кемге барар? Адазы оны көрөр күүни жок, ненинг учун десе ол адазынын кару энезин өлтүрө аткан. Ого үзеери, Адыжоктын качып жүгүргенин көп балдар көргөн. Ондо онын өштүлери де, нажылары да бар болгон. Олор эмди ле айылына киргилебеген: Адыжоктын ойто келерин сакып тургулаганы жарт. Анчадала бай Балчактын көзи кылчыр Манзу деп жакшыркак уулы Адыжоктын коркуйла, ойто келгенин көрзө, сүрекей сүүнөр. Ончо улуска угуза кыйгырар:

— Адыжок коркунча-ак, Адыжок койон, Адыжок куш жүректү, Адыжок кады-ыт...

„Жок, торт бу жадыктын алдында суунын ээлерине өлтүртейин. Ойто барыш жок!..“—деп, Адыжок сананып жатты.

Ол көзин жумуп алды. Эки кулагы шуулап, жүреги түргөн согулып турды. Онын тынын аларга кандый да коркушту неме келзе, көзин ачпаска сананды. Онын чырайына көрбөс, ол өлгөн кижн болуп жадар. Айса, келген көрмөс керекснбей, көндүрө өдө берерден маат жок. Ол тушта эртен тура Адыжок эки мыкынын тайанып алала, айылдардын ортозыла басып барар. Онын жерге конуп келгенине ончозы кайкажар:

„Јети жашту бала коркубай, жерге канайып конгон?“

Онын адычуузы Алтай ичине јар болор. Ол тушта онын нажылары да, өштүлери де—ончозы кайкажар. Адыжокко туштаарга ыраактан көп улус келер. Јааназы өлбөгөн болзо, эртен Адыжокты ыйлап туруп окшоор.

„Кайран балам, жерге јангыскан канайып кондын? Мен десе севи түниле бедиреп, таппагам. Сен коркубас, күлүк кижн эмтирин...“

Соок түжүп, түн кирди. Јок, эртенге јетире, байла, јадып болбос болор. Кандый да кара барынкый немелер оноор јуук-

тап келеткен ошкоч. Кайда да тўнўрдин табыжындей неме тўнғўлдейт. Айса болзо, адазы камды камдадып, бедиреп келеткен болбос по? Жок, бу бойынын жүрегининг табыжы эмтир.

Кандый бир түбек болзо, кижини ыйлап алганда, жүрегине жеңил боло берет деп жааназы айдатан. Ыйлаза кайдар? Жок, эмди ыйлаарга жарабас. Айса, бир де неме оны таппастанмаат жок. Ого үзеери энези айдатан: „Эр кижини ыйлабайтан, кыс эмес“.

Кыс болорго Адыжок качан да жөсинеер кўўини жок болгон.

Айдарда кайдар?

Байла, өлүмнен жастыгар арга жок туру. Адыжок эмди торт сананды: „Мен бүгүн бу жадыктын алдында өлөрүм. Менин мында жатканымды бачым таап болбостор. Көп улус жуулар, ончозы жадыктардын алдынан, жыраалардан бедиреерлер, оны таппастар. Адазы ыйлаар:

„Кайран жангыс уулымды коркутпазам кайдат. Эмди ондый уулды кайлан аларым“.

Жааназы айдар: „Адыжок балам өлгөнчө, карыган мен өлзөм кайдар? Жааны-жакыла кайткан улус, баланы кандый тын коркуткан?“

Бу сагышты Адыжок сананарда, ого улус онойдо ачынып турганына маказы канып жатты.

— Адыжо-ок! балам!..—кенетийин кайда да чөйө тарткан жымжак үн угулды.

Адыжок тургуза ла адазынын үнин танып ийди. Же ол унчукпай, көзин ачпай, уйуктап жаткан кижини болуп жатты.

— Балам, жаналы. Жаанан алдырган жок, „баламды неге коркуттаар“ деп, биске чугулданып жат. Тур, жаналы!—деп, адазы кычырды.

Бу сөсти ээчий онын колынан жымжак, жылу колду кижини келип туткан.

Качан Адыжок көрүп ийерде, адазы онын колынан тудуп алган каткырып турды.

Сурактар ла жакылталар.

1. Адыжок агаш аразына ненин учун качкан?
2. Агаш аразында отурала, ол нени сананган?
3. Адыжок жааназын өнөтийин аткан ба, жок по?

4. „Адыжок“ деп произведениенин кажы ла бөлүгине бажалык сананып алыгар.

5. Калганчы бөлүгине план тургузала, оны кыскарта куучындап беригер.

Кучыйак.

И. Тургенев.

(ИЗЛОЖЕНИЕ БИЧИИРГЕ.)

Мен андап жүреле, садтагы жалбак жолго жанып келеткем. Менин ийдим озолоп мантап бараткан.

Ийт кенетийин селт эделе, кандый бир неме сезип ийгендий, өңгөлөй берди.

Мен жолды сындай аяктап көрзөм, тумчугу эбиреде сарылу, бажы жүндү жаш кучыйак отуры. Ол уйазынаг анта-рылала (салкын кайындарды тын жайкап турган), жүк ле чыгып келген канаттарын тарбайтып, кыймыктанып та болбой отурды.

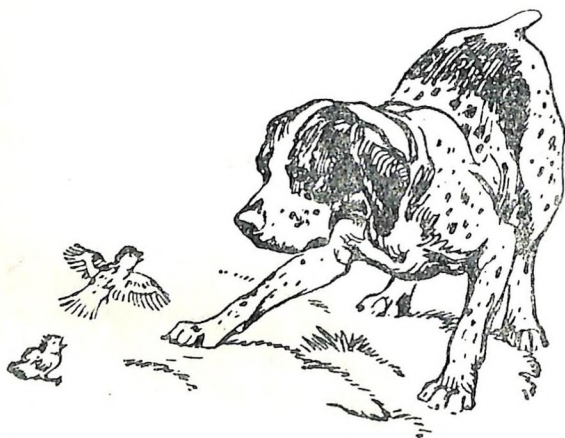
Менин ийдим ого араай жууктап келетти. Же кенетийин жанында турган кайыгнан кара төштү карыган кучыйак, таш чылап, ийттин алдына келип түшти. Бастыра бойы үрпейип, тарбайып калган кучыйак аайы-бажы жок чыйкылдап, ийттин тиштери ырсайып калган оозы жаар ууланып, эки катап чурап ийди.

Кучыйак бойынын балазын аргадап аларга, оны коруй туруп алды... же бойы дезе коркуп, бастыра бойы тырлажып

турды, үни де туна берди, „баламды бергенче, бойым өлөйш“ деп сананып тургандый болды.

Ийт ого сүреен жаан, сүреен коркушту немедий көрүнгөн болор.

Же ондый да болзо, ол бийик кайында, жеткер жок жерде, отуруп чы-

дашпаган... Балазына жеткер жууктап келерде, кучыйак жерге учуп түшкен.

Менин Трезорым токтой түжеле, тескерлей берди. Кучыйактын кучин Трезор до сезип ийди ошкош.

Мен үп-сап түшкен ийтти кычырып алала, онон ырап жүре бердим...

Сурактар ла жакылталар.

1. а) Јаш кучыйак уйазынан канайып түшкени керегинде; карыган кучыйак жалтанбай, коркубай, оны канайып корулаганы керегинде куучындап беригер.

2. Трезор ненин учун тескерлей берди?

3. Кучыйак ненин учун итке удур чурап барды?

Андар-куштар бойлорынын балдарын сүүп турганы керегинде слер база кандый бичиктер кычырдыгар, айдып беригер.

Куучыннын планын тургузала, изложение бичигер.

Чындык наҗылар.

Р. Фраерман.

Мен андап бардым. Агаш ортозында тым болгон. Мени эбиреде карла бүркелип калган бийик карагайлар ла мөштөр турдылар. Агажын кезип салган ак жерде кенетийин бир уулчакты көрүп ийдим. Ол, база мен ок чылап, чаналу эмтир, мылтык ла сумка жүктенип алтыр.

Је сумказында аткан куш та эмес, баспакка түшкен баалуу ан да эмес—книгалар эмтир.

Онызы сүреен кайкамчылу болгон!

Бис куучындажа бердис. Ол агаш ортозындагы көлдин жаказында турган кичинекей колхозто јуртап јаткан колхозчынын уулчагы. Олордын колхозында алты-јети ле өрөкө улус бар, онын учун ондо школ јок, школго үренерге ол айылдаш колхоз јаар койу агаштардын ортозыла күнүн сайын барып туратан. Мен онон сурадым:

— Сен јангыскан жүрерге коркубайдын ба?

Ол каруузын айтты:

— Эки кизи болзо, јакшы болор эди. Је айылдаштарынын балдары эм тургуза кичинекей. Чыдап келгилезе, кожо жүрерис. Эм тургуза—јангыскан. Энем мени школдо јат деп

айдат. Мен дезе болбой турум. Меге жанбаска жарабас. Мен библиотекадаг бичиктер, газеттер экелип жадым ине. Мындый агаштын ортозыла бис жаар кем барар? Мени дезе колхозто энир сайын сакыгылап жат. Мен олорго бичиктер кычырып турадым. Онын учун мен мынайда базып, кыйгырып жүредим.

— Не керек кыйгыратан?

— Барынтычы ан жолдон туура чыксын деп кыйгырадым: угуп ийзе, кыйалта жогынан туура чыгар. Мылтыкты меге колхоз берген. Же мен коркубай турум.

Уулчак агаш ортозыла бойынын жолыла жүре берди.

Мен дезе ол уулчак керегинде, книгалар керегинде сананып, жол жок жерле бастым. Тегин ле советский үренчик уур сумказын жүктенип алып, жотконду күнде кыйгыла андарды ажындыра үркүдип, бойы да, байла, коркуп, агаштын ортозыла баратканы керегинде санандым. Бойынын күүниле книгалар тажып турган кичинекей уулчак, бойынын чындык нөкөрлөри учун—книгалар учун—ат-нерелү керек бүдүрүп турганын бойы да билип туру эмеш пе?

Сурактар ла жакылталар.

1. Автор кемди „чындык нажылар“ деп айдат?
2. Уулчактын экелип турган книгаларынан колхозчылар нени кычырып, билип турган?
3. Книгалар экелип турган уулчактын ижин писатель ненин учун ат-нерелү керек деп айдат?

Менин нажым.

С. Михалков.

Мен кайда ла жүрзем,
Нажыма туштайдым:
Казаньда, Алма-Атада,
Украинада, Кавказта—
Кайда ла нажымды табарым.
Тундра деп соок жерде
Ак-кийикти ол чанактайт,
Түс, жараш чөлдөрлө
Таг атту мантадат.
Машинага отуруп,
Орооныла жоруктайт.

Менин нажым орооныстын
Кажы ла жеринде журтайт.
Ол сего айылдап жүрет,
Менин де айылыма келет.
Кармавында компасту,
Колдорында глобусту
Ары-бери жоруктап жүрет,
Ар-бүткенди үренерге
кичеенет.
Жайгыда ойноп жүгүрөт,
Кышкыда чаналу жыгылайт.

Кандый ла немени эптү эдет,	Куштардын уйазын
Колдорына да туруп базат.	тоскурбайт,
Балтийский ле Каспийский	Танкы тартпайт, төгүн
Талайларда ол балыктайт,	айтпайт.
Амур сууда, Ока сууда	Машиналарга кадалбайт,
Кармак чачып отурат.	Өскө кижининг немезин албайт.
Самолётту учуп жүрерге	Жаан городтордо өргөзи бар,
Сүреен, сүреен күүнзейт.	Крымда, Артеkte амырайт.
Физиканы, ботаниканы	Ар-бүткеннинг ийде-күчтерин
База жакшы билет.	Келер өйдө башкарарга
Кайда да болзо, ак-чек санаалу,	амадайт.
Кандый да керектен	Кызыл галстук кийип жүрет,
жалтанбайт.	Ончо балдарга жозок
Нөкөрлөриң, нажыларың	көргүзет.
Түбекте артырбайт.	Ол—кызычак, ол—уулчак,
	Ол—үрөнчик, пионер балачак!

Сурактар.

1. Пионерлер бистинг орооннын кажы ла толугында бар керегинде стихотворениеде канайда айдылган?
2. Пионерлердинг кылык-жаңы кандый, олар нени эдерге сүйүп жадылар?
3. Пионерлер кайда ойноп, амырап жадылар?
4. Советский жаң пионерлерге кандый кичеemel жетирет?

Нажылык.

В. Короленко.

(„Сокор музыкант“ деп повестьтен.)

Бир катап Петрусь деп сокор уулчак суунын жаңында кырылганда шоорлоп отурган. Күн ажып бараткан, эбиреде тым болгон. Уулчак жаңы ла ойноп божойло, өлөңгө чалкойто жадып алган. Ол бир минутка үргүлөй берген, же кемнинг де жеңил базыды оны ойгозып ийди. Ол чанчактарына тайанып, күүн-күч жок өңдөйлө, тындап укты. Ого таныш эмес базыт токтой берди.

— Уулчак,—деп, кенетийин кызычактын үни угулды,—бу мында жаңы ла кем ойноды, билеринг бе?

Улус ого жаңыскан отураарга аршамык эткенде, сокор уул-

чак сўўбейтен. Онынг учун ол эмеш кыйгастанып айтты:

— Мен ойногом...

— Сен кандый жакшы ойноп жалын—деп, кызычак айтты.

Сокор уулчак унчукпады.

— Слер не барбай туругар?—деп, кызычактын кыймыктанбай турганын сезип, ол сурады.

— Сен мени не сўрўп турун?

— Мен кижиге келгенин сўўбейтем...

Кызычак каткырды.

— Кўрзўн кандый... Јер бастыразы сенин бе? Јердинг ўстиле улусты бастырбаска турун ба?

— Мен јаар бир де кижиге келбегин деп, энем ончозына жакшы салган.

— Эненг бе?—деп, кызычак терен сананып сурады.—Менин энем дезе меге суунын жанында јўрерге јўп берген.

Онойып арчажып, сўс блашкан улуска уулчак учурабаган. Ол ўндўйип келеле, сўрееп чугулданып, тўрген айтты:

— Мынанг ары барыгар, барыгар...

Бу керектинг учында та не болгой эди, је бу ўйдў уулчакты чай ичерге кычыргылады. Ол кырланды тўмўн тўрген јўгўре берди.

— Кандый жаман уулчак—деп, кызычак айтты.

Эртенгизинде уулчак, ол ок јеринде отурып, кечеги учуралды эске алынды. Эмди ол бир де эмеш кыртыштанбады. Карын, кечеги таныш эмес, жакшынак, јобаш ўндў кызычак база келетен болзо деп, кўўнзеп отурды. Ого таныш балдар ончозы тын кыйгырыжып, каткырып, соғужып ла ыйлап туратандар; је олордын бирўзи де онойып жакшынак куучында байтан. Ол кызычакты кече ачындырып ийген учун, уулчак бойына чугулданып, эмди, ол, байла, качап да ойто келбес деп сананды.

Чындап та, кызычак ўч кўннинг туркунына келбеди. Је тўртўнчи кўнде Петруська тўмўн, суунын жанында, кызычактын базыдын угуп ийди. Кызычак араай кожондоп, уулчакты бир де эмеш керексигей, бараткан.

— Уксаар!—деп, кызычактын кўндўре ўдўп баратканын угала, уулчак кыйгырды.—Бу база ла слер бе?

Кече уулчак оны жаман уткуган учун, кызычак баштап тарыйын унчукпады, је уулчактын сурағи кандый да сан башка болордо, ол кенетийин токтой тўшти.

— Мени көрбөй турун ба?

Оны уккан сокор уулчактын жүреги ачу-корон сыстай берди. Уулчак унчукпай, өлөнгө жада түшти. Же куучын баштала берген, кызычак дезе, ол ло жеринде туруп, база каттап сурады:

— Шоорло онойып жакшы ойноорго сени кем үрөткөн?

— Иохим¹ үрөткөн—деп, Петрусь каруузын берди.

— Сүреен жакшы. Же сен... ненин учун ондый чугулчы?

— Мен... мен... слерге чугулданбай турум—деп, уулчак араай айтты.

— Же, айдарда, мен де ачынбай турум... Кожо ойнойлы...

— Мен слерле ойноп билбезим—деп, уулчак, бажын төмөн әңейтип, каруузын берди.

— Ойноп билбезинг бе?.. Ненин учун?

— Тегин.

— Же, ненин учун?

— Тегин ле—деп, уулчак араай айдала, бажын там ла әңейтти.

Сокор болгоны керегинде уулчак мынын алдында кемле де куучындашпаган, әмди ондый суракты угарга ого сүреен ачу болды.

Кызычак дезе уулчактын сокор болгонын торт билбей турган.

— Бу сен кандый каткымчылу уулчак!—деп, кызычак, өлөннинг үстине оныла коштой отурып, айтты.—Сен мени билбес учун, байла, ондый. Менле таныжып алзанг, ол тушта коркубазынг. Мен дезе неден де коркубай жалым.

Кызычак, үзүп алган чечектеринен василёк ло фиалка деп чечектерди талдап, сүүнчилү куучындап отурды. Сокор уулчактын оны жакшы билип алар күүни келди. Улустын кеп-чырайын жангыс ла жоктоп билерге темигип калган учун, уулчак сол колыла кызычактын жардынан тудала, он колыла онын чачын, көстөрүнүн жыкпыгын жоктоп, кажы бир жерде токтоп, сабарларыла кызычактын жүзин түргөн жоктоп көрди.

Уулчак онын жүзин кенетийин ле сүреен түргөн жоктогон учун, кайкаган кызычак бир де сөс айдып болбоды; ол чочуп, уулчак жаар көрүп отурды. Уулчактын жүзинде та не де же-дикпезин ол әмди жангыс ла билди. Уулчактын чырайы кан-

¹Иохим—уулчактын ада-энезинин айылында жүргөн кижиги.

дый да сан башка, ол сүреен аярынып отургандый болгон, көстөри десе кыймыктабай турган. Уулчактын көстөри кайдаар да туура көрүп, күннинг чогына суркурап турган. Кызычакка коркушту боло берди. Ол жардын уулчактын колынан ырадып алала, түргөн тура жүгүреле, ыйлай берди.

— Сен, жаман уулчак, канайып турун?—деп, ыйламзырап, ачурканып айтты.—Сен меге не тийип турун? Мен сеге нени эттим?.. Ненин учун?..

Уулчак бажын төмөн эдип алган отурды; онын сокор болгонуна улус жаныс ла килеп туратан эмес, же коркуп та туратанын ол баштапкы ла катап билди. Ого сүреен ачу боло берди. Ол өлөңгө жыгылала, ыйлай берди. Улам ла тыгыда ыйлап, өксөп турарда, бастыра бойы серпилип турды.

Кызычак оны килей берди.

— Уксаң, уулчак,—деп, кызычак араай айтты,—сеп не ыйлап турун? Мени коптонор болор деп турун ба? Же, ыйлаба, мен кемге де айтпазым.

Уулчак онын айткан эрке сөстөрүн угуп, там тыгыда ыйлады. Кызычак онын жанына тизеленип алала, чачын сыймап, токунадып турды. Онон уулчактын бажын өрө көдүрип, ачынган балазын эркеледип турган эне кижичилеп, онын көстөринин жажын платла арчыды.

— Же, же—деп, кызычак айдып турды.—Мен чугулданбай

турум ине. Сен мени коркудала, эмди килеп турганыңды көрүп турум...

— Сени мен коркударга сананбагам—деп, ыйын токтодып, терең тынып, уулчак каруузын берди.

— Же, же, жакшы. Мен чугулданбай турум... Сен эмди онойдо этпезинг ине—деп, кызычак, оны жерден өрө көдүрүп, бойыла коштой отургузып аларга кичеенип, айтты.

Уулчак жүзин база ла күнбадыш жаар эдип алган отурды. Көзининг жакы мөлтүрегенче, же көстөри десе ары-бери кыймыктабай турды.

— Бу сен кандый саң башка кижини...—деп, кызычак айтты.

— Мен саң башка эмезим—деп, уулчак каруузын кунукчыл берди.—Мен... мен... сокор!

— Соко-ор?—деп, кызычак чөйө айтты.—Соко-ор?—деп, чочуган үниле такып сурады; уулчакка килегенинен бастыра бойы тыркыражып, уулчакты мойынынан кучактап алала, токтодынып болбой, ачу-корон ыйлай берди.

— Мен... сего килеп турум...—деп, кызычак арт-учында айтты.

Оноң ол токунайла, айтты:

— Күн ажа берди.

— Күн кандый, мен билбесим—деп, уулчак кунукчыл айтты.—Мен оны жангыс ла... сезип турадым...

— Күнди билбей туруң ба?

— Эйе.

— А... бойыңнын эненди?... база билбесинг бе?

— Энемди билерим. Онын базыдын мен ыраактан танып ийедим.

— Эйе, эйе, онызы чын. Мен де бойымнын энемди, көстөрүмдү жумуп та алгамда, танып ийетем.

Балдар эмди токуналу куучындажып отурдылар.

— Мен күнди сезип, онын ашканын билип ийедим—деп, уулчак айтты.

— Сен канайда билип туруң?

— Канайда десе... Канайда билип турганымды мен бойым да билбей турум...

—А-а—деп, кызычак чөйө айтты.

Олор экилези унчукпай бардылар.

— Мен бичик те кычырып билерим, удабас пероло бичиирге үренип аларым—деп, Петрусь база ла куучындады.

— Канайда?..—деп, кызычак куучынын баштайла, уулчактын сокору керегинде айдарга кемзинип, кенетийин токой берди. Же уулчак онын айдарга турганын билип ийди.

— Мен бойымнын кнйгамнан сабарларымла кычырып жадым—деп, ол жартап берди.

— Сабарларыңла ба? Сабарларымла кычырарга мен качан да үренип болбос эдим... Мен көслө дө коомой кычырып турум.

— Мен керек десе французский де тилле кычырарга билерим—деп, сокор уулчак айтты.

— Па-ны-ч-у-у-у!—деп, Иохимнин үни угулды.

— Сени кычырып турулар—деп, кызычак өрө туруп, айтты.

— Эйе. Же менин барар күүним жок.

— Бар, бар. Мен сеге эртен база келерим. Эмди сени айылда улус сакып жат, меге де жанар керек.

(Эвелина деп атту кызычак сокор Петрусьтын журтынын жанына күнүн сайын келип жүрөп болды. Олор экү кожо жүрүп, ойноп туратандар. Удабай Эвелина уулчакла кожо үрөнер болгон. Ол тушта Петрусьтын урокторы сүрекей жакшы, сүйүнчилү өдөр болгон. Сокор уулчак ла онын үүрөзи бирүзи бирүзине жаантайын болужып, бу өйдөн ала жажына на-жылар болгондор.)

Сурактар ла жакылта.

1. Балдар канайып таныштылар?
2. Кызычак уулчакты ненин учун тын килеп, ого болужып турды?
3. Олор канайда најылашты?
4. Куучынды бөлүктөргө бөлүп, план тургузып алаала, озо баштап чокумдап, онын кыскарта куучындап берерге белетенип алыгар.

Муму.

*И. Тургеневтин.
бичигени аайынча.*

(ИЗЛОЖЕНИЕ БИЧИИРГЕ.)

Эгир кирип келеткен. Герасим¹ сууны аяктап, жаратла базып баратты. Кенетийин ого суунын жарадына коштой ба-

¹Герасим крепостной крестьянин болгон. Ол энеден чыккалы тил жок, үскер болгон. Күчүкти таап алар өйдө ол городто помещик үй кижинин айылында дворник болуп иштеген.

ларда кандый да неме кармаданып туру деп билдирди. Ол энчейеле, көрөр болзо: кара чокурлу жаан эмес апагаш күчүк, бар-жок күчиле албаданып та турза, жылжыркай балкашка тайкылып, суудан жаратка чыгып болбой турган эмтир. Герасим түбекке түшкөн күчүгөш жаар көрөлө, оны жангыс колдоп тудала, койынына сугуп, жаан-жаан алтап, жанып ийди.

Ол бойынын жаткан кыбына киреле, аргадап алган күчүрдин оруннын үстине салып, уур тоныла жаап салала, озо баштап таскактап салам экелди, онын кийининде кухнядан сүт экелди. Тонды араай туура элип, салам төжөп береле, ол сүттү аяагын орунга тургусты. Күчүктин энеден чыкканынан бери үч ле неделе кире өй өткөн, онын көстөрү де бу жуукта ла ачылган; бир көзү эмеш кичинек деп билдирип турган; ол аяактап сүт ичиپ болбой, калтырап, көстөрүн жумуп турды. Герасим оны житкезинен эки сабарыла чебер тудуп, тумчугын сүттү аяакка түртүрип ийди. Күчүгөш тыркырап, сүтти ачаптанып иче берди. Түн өткөнчө күчүккө берип, жазап жаттыргызып салала, Герасим бойы да кандый да сүйүнчүлү, амыр уйкула уйуктай берди.

Герасим бойынын күчүгүн сүрөөн кичееген. Баштап ол күчүгөш каткак, курангы, кеп-сүри жок болгон, сегис айдын

бажында, Герасимнинг кичеемелининг шылтузында, жаан керсѳ кѳстѳ, узун кулакту, желбер куйрукту ийт болуп жарана берди. Ол Герасимненг бир де алтам артпай, куйругын булгап, оны ээчий базып јѳретен. Герасим ийдине Муму деп ат адап берген.

Ол айылдагы улус ончозы кѳчѳгешти сѳѳп, Мумуня деп адагылап туратан. Муму сѳреен керсѳ ийт болгон, ончо улуска јалганчып јѳретен, је јангыс ла Герасимди тынг сѳѳйтен болгон. Герасим бойы да оны сагыш јок сѳѳген... Кѳчѳгеш оны эдегиненг тарткыштап, эртен тура ойгозып туратан, суу тартатан аттыг тискининенг тиштениш алаала, јединиш экелетен, сууга кожо барып, Герасимнинг јалимуурын ла кѳректенин каруулдап туратан, онын јаткан кыбына ѳскѳ улусты кийдирбейтен. Тѳнде ол торт уйуктабайтан, је тегин јерге ѳрбейтен; тегин јерге Мумунын чичке ѳни качан да угулбайтан: ѳскѳ кижичеденге јуук базып келзе эмезе серенгедий табыш угулза, јангыс ла ол тушта ѳретен болгон. Ол сѳрекей јакшы каруулчык болгон.

Сурактар ла јакылталар.

1. а) Герасимнинг таап алган кѳчѳгежининг тыш бѳдѳми кандый болгоны керегинде; б) Герасимде сегис ай јѳрген кийининде кѳчѳктинг тыш бѳдѳми кандый боло бергени керегинде айдылган јерлерди такып кычырыгар.

2. Муму бойынынг ээзине кандый болужын јетирип турган?

3. Куучыннынг планын тургузала, изложение бичигер.

Гимназияда.

Д. Ульянов¹.

Владимир Ильич гимназияда² сѳрекей јакшы ѳренген, кажы ла предметти беш темдекке табыштырып, баштапкы сый алып, класстанг класска кѳчѳп туратан, 17 јаштуда гимназияны алтын медальду божоткон.

Айылда сочинение бичиирге јакылта бергенде, гимназияда ѳренип турган балдардынг кѳп сабазы табыштырар кѳннинг

¹Д. Ульянов—Дмитрий Ильич Ульянов, Владимир Ильич Лениннинг карындажы.

²Гимназия—азыйгы ѳйдѳ орто школ.

алдында тўниле отурып, мендей-шиндей бичийтен болгон. Владимир Ильич десе онойып качан да этпейтен. Тема жарлалып, бичиирге керектў ой темдектелгенде ле (кўп сабазында эки недеде), Владимир Ильич йжин тургуза ла баштайтан. Кичинек чаазынга ол сочинениениг кире ле учалга сўстў планын бичип алатан. Онын кийининде лист чаазын алып, сынынча каборто бўктейле, листтин сол жанына, белен план аайынча буквалар ла цифралар тургузып, баштапкы катап бичийтен.

Табынча, кўндер сайын, баштапкы катап бичиген листтин он жаны кўп темдектерле, тўзедўлерле чокурлана беретен. Онын кийининде, сочинениени табыштырар ойдўн узак жокто, ару чаазын алала, јўзўн-јўўр книгалардан бойынын ажындыра белетеп алган темдектерин кўрўп, бастыра сочинениени катап бичийтен. Эмди ого ару тетрадь алып, белен сочинениени ару эдип чернилала кўчўрип бичири артатан.

Владимир Ильич сочинениени (гимназияда) баштапкы катап чернилала качан да бичибей, карандашла бичийтен. Карандажын ол сўрекей чичке эдип учайтан, онын учун бичиген буквалары чичке учуктый болотон. Карандажы ўтпўзигенде эмеде сынганда, ол оны катап ла чичкерте учап туратан.

Мен, 12—13 жашту уулчак, Владимир Ильичтин сочинение бичигенин кўрўргў сўреен јилбиркейтем; мен онын бичиген баштапкы листин алала, онын баштапкы бўлўгинде жангы строчкалар кандый капшай толуп турганын кўрўп, кайкап туратам.

Орус тил ле литература аайынча Владимир Ильичтин ўредўчизи ле онын сочинениелерин кўрўчи эң јуук кижигимназиянын директоры болгон. Ол онын сочинениелерин кайкап кўрўп, кўп сабазында ого беш эмес, плюсту беш тургузатан. Владимир Ильичтин сочинениелеринде меге анчадала шўўп тургускан система, кыскарта, јарт ла чўми жок бичигенинде шўўлтелердин кўби јарап јат деп, ол бистин энебиске кўп катап айдып туратан.

Владимир Ильичтин гимназияда бичиген сочинениелерин энем узак чеберлеген, је бис городтон городко кўп катап кўчўп јўргенибистен ле жандармдардын тинтўлеринен ле онон до ўскў учуралдардан улам олар ончозы јылыып калган.

Владимир Ильич бойынын ўренер тушта бичиген сочинениелеринде (ол до ойдў) јакшы ээжини—шўўлтези кўп болзын, бичиген сўстўри ас болзын деп ээжини—јаантайын бўдўрип туратан.

Гаврош.

В. Гюго.

I.

Оромнын уулчагы.

Бир тушта, жүс жыл кире мынанг озо, Парижте айыл-журты жок балдар, агаш аразында кушкаштардый, сүреен көп болгон.

Ол өйлөрдө Тампль деп бульварда¹ он бир-он эки жашту уулчакка, чын гаменнинг² бойына, жаантайын учурап турар аргалу болгон. Ол эр кижинин узун штанын, үй кижининг кофтазын кийип алган жүретен. Же штан адазынын эмес, кофта энезининг эмес болгон. Ондый да самтар кийимди ого туш улус берген. Ол уулчактынг энези де, адазы да бар болгон. Же адазы оны кичеебеген, энези оны сүйүбеген, онынг учун оны чын ла өскүс бала деп адагадый болгон.

Уулчак оромдо ло жүрерге жакшызынатан. Ол чырайы куу, оору бүдүштү де болзо, же чыйрак, эпчил, шыранкай, кокурчы уулчак болгон.

Ол бир де эмен амыр отурбайтан: кожондоп, оромдорло бazyп жүретен, жайынты-чөп төгөр жерлерде бедиренетен, оны кулугур дешкенде, каткырып туратан, тенибер дешкенде, чукулданып туратан.

Ол уулчакта жадар-конор жер де, курсак та жок болгон, оны кичеер, эркеледер кижиде жок болгон, же ол карыкпайтан. Ада-энези оны керексидейтен де болзо, ол кезикте: „Эменди барып көрүп келейин“—деп сананатан. Ол жаантайын жүрүп, үренип калган оромдордон, тал-табышту площадьтардан, бульварлардан ырап, сууны жакалай бazyп, күрлерди кечип, учы-учында жокту улус журтап жаткан жерге жедип алатан.

Ондо өңи-сүри жок турада омок уулчактын билези жаткан. Уулчак ада-энезининг айылына келгенде, омордын түбөктү, жокту жүрүмин көрүп, жүреги сыстай беретен, же онынг келгенине бир де кижиде сүйүнбей, бир де кижиде оны уткуп күлүмзиренбей турганын көргөндө, уулчак анчадала тын куцуга беретен; чыккан айылынын ичиде, ада-энезининг жүректери де уулчакка соок болгон.

¹Бульвар—эки жанына агаштар отургузып салган жалбак жол.

²Гамен—оромнын уулчагы.

Уулчак келгенде, оного сурагылайтан: „Сен кайдан келдин?“—„Оромнон“—деп, ол каруузын беретен. Уулчак барарга турганда, оного сурагылайтан: „Сен кайдаар барадырын?“—„Ором жаар“—деп, ол каруузын беретен.

Уулчак, көлөткө жерде өскөн куу өлөң чилеп, бир де эрке сөс укпай, бир де кичеemel көрбөй жүргөн. Же жүрүмим коомой деп, ол комудабайтан, кемди де бурулабайтан. Кичининг ада-энези кандый болотонун ол керек десе жарт билбеген де.

Ол уулчактын ады Гаврош болгон.

Гаврош кичинек балдарды кичееп жат.

Бир катап апрель айда соок эңирде Гаврош көп улусту оромдо жаан парикмахерскийдин жаркынду көзнөгининг алдында турган. Ол парикмахерскийге оного кичинек эки уулчак кирип келгенин көрүп ийди—бирүзи жети жашту, экинчиси беш жашту болгодый—экилезининг кийими коомой эмес эмтир. Олор экилези жангыс өйдө куучындап тургандар, онын учун олорго та не керек, билерге күч болгон. Кичинеги үзүк жок ыйлап турган, жаанынын десе соокко тиштери тазыражып турды. Парикмахер чугулду бурулып, нени де укпай, балдарды эжиктен чыгара ийделе, олордын кийининен кыйгырды:

— Тегин ле тенип, турага соок кийдирип жадылар!

Балдар ыйлап, оного ары баргылады. Ол аразында булут өңөлөп келди, жанмыр тамырай берди. Гаврош балдарга жаба жедип келди:

— Не ыйлап туругар, балдар?

— Конор жер жок—деп, жаан уулчак айтты.

— Жаан ла түбек эмтир!—деп, Гаврош айтты.—Ондый болор-болбос неме керегинде кичи ыйлаар ба? Тенегештерди слерди!—дейле, жаан кичи болуп, жалакай айтты:—Менле кожо баралы, одороктор.

Олор араай бараткан. Балле деп оромнын толугында узун сынду кандый да кичи Гаврошко кыйгырды:

— А, бу сен бе, Гаврош? Кайдаар ууланып барадырын? Гаврош балдар жаар көргүсти:

— Бу балдарды кондырарга апарадырым.

- Кайдаар?
- Јаткан јериме!
- Сенде јадар јер бар ба?
- Бар эмей база!
- Кайда?
- Слоннын ичинде—деп, Гаврош айтты.
- Канайып слоннын ичинде?
- Слоннын ичинде деп, айттым ине. Мында кижии ондобос не бар?

Слоннын ичинде.

Бастилия деп площадьта ол тушта санг башка неме—үстиненг шыбап койгон сүреен јаан агаш слон турган. Онын беллинде тура ошкош башня бар болгон; бир тушта оны жажыл будукла будугандар, жанмырлар ла јут дезе оны кара өгдү эдиң салган.

Слон јаан площадьтынг ээн учында турган. Јалбак маңдайлу, узун тумчукту, азу тиштү, сыртында башнялу, столмолор ошкош төрт бутту слон түнде чөрчөк јериндеги коркушту немедий көрүнөтөн.

Гаврош бойыннын нөкөрлөрин слоннын јанына эжелди. Ондый јаан коркушту немеденг балдар коркуй берерин билип, Гаврош айтты:

— Коркубагар, балдар!

Слонды эбиреде чедендеген решётканын тежигинен Гаврош озо баштап бойы өдө коноло, оноң балдарды кийдире тартып алды. Коркуп калган балдар ологго конор јер таап берер болгон самтар уулга бүдүп, онын сөзинен чыкпай, ээчий баскылады.

Гаврош бойыннын айылчыларына тепкишти ле тежикти көргүзип берди.

— Чыгаар—деп, ол айтты.

Балдар коркуп, удура-тедире көрүшти.

— Коркуй бердигер бе, одороктор?—деп, Гаврош айтты. Оноң кожуп айтты:—Је, көрүгер!

Ол слоннын адырманду будын кучактай тудала, тепкишке баспай, тежикке түрген једе берди, оноор жылып киреле, көрүнбей калды, бир минуттын бажында онын куу жүзи караңгуй тежиктен көрүнди.

— Же—деп, ол кыйгырды,—капшай чыккылаар, конгустар! Мында сүреен жакшы! Озо сен чык—деп, ол жаан уулчакка айтты,—мен сени колдорыгнан кийдире тартып аларым.

Балдар бирүзи бирүзине жапшынып алган турдылар. Олор Гавроштонг эмен коркуп та, ого бүдүп те тургандар, же жаңмыр урулып келерде, жаан уулчак, учы-учында, чыгарга тидинди. Агазынын өрө чыгып баратканын, ол десе жаан анын буттарынын ортозында жагыскан артканын көрүп ийеле, кичинек уулчак коркуйла, ыйлаарга сананды, же тидинбеди.

Жаан уулчак тепкишти өрө жүк арайдаг ла чыгып баратты. Гаврош оны көкүдөргө кичеенип, кыйгырып турды:

— Коркуба. Онойдо! Же база, база! Будынды бери тургус, бек тудун! Коркуба!

Уулчак эмен жууктап ла келерде, Гаврош оны колынан ала койоло, бойы жаар тыг тартты.

— Же, керек бүтти!—деди.

Уулчак тежиктенг энмектеп өдүп алды.

— Эмди мени сагып ал—деп, Гаврош айтты.—Отурыгар, өрөкөн.

Бойы десе тежиктенг түргөн чыгала, слоннын будыла жылбырап, өлөгннн ортозына түже калыйла, беш жашту уулчакты көдүрнп, тепкиштин талортозына тургузып ийеле, бойы онын кийининенг тепкишти өрө чыкты.

— Мен оны тудуп жадым, сен десе колынан тарт!—деп, ол жаан уулчакка кыйгырды.

Кичинек уулчак тыныш та алынгалакта, оны өрө чыгарала, тежик жаар кийдирип ийдилер.

Гаврош алакандары чабыштырып, кыйгырып ийди:

— Ура! Бис эмди үйде!

Гавроштын жаткан жери ол болгон.

Жазанып алган бай улустар Бастилия деп площадьла өдүп барадып, слон жаар көрүп, кыртыштанып айдыжатан: „Бу слон кемге керектү? Оны жемирип салар керек!“ Ол слон десе Гаврошко керектү болгон эмтир. Ада-энези жок, жадар жери, курагагы, кийими жок кичинек уулчак жаңмырдан, сооктонг, карданг, мөндүрдөнг, кышкы салкыннанг ондо коруланып турган.

Гаврош айтты:

— Улуска бис айылда жок деп көргүзөр керек.

Гаврош карагуйда көрүнбей калды.

Кайдан да доско алала, тежикти жаап салды. Онын кийининде база ла көрүнбей калды.

Гаврош смолага жибидип салган тилбек бөсти күйдүрүп ийди. Ондый жарыткыштын ыжы көп, жаркыны ас та болзо, же онын жарыгына слоннын ичи эмеш жарый берди.

Гавроштын айылчылары кайкап, коркуп аяктанып отурдылар.

Кичинек уулчак, жаанына жапшынып, шымыранды:

— Ой, кандый карануй!

Оны уккан Гаврош чугулдана берди. Коркуп калган уулчактарды көрөлө, Гаврош оларды эмеш арбап саларга сананып алды.

— Онызы не дегени? Слерге не жарабай туру? Слерге өргө керек пе? Неге бырсыйып туругар, чочкочоктор!

Онойып кадай айтканы кезикте болужын жетирет. Балдар эмеш токунай береле, Гаврошко жууктай отуруп алдылар.

Гаврош балдарга килеп, ада кизи чилеп, кичинек уулга эрке айтты:

— Тенегеш, мында карануй эмес, тышкары карануй ине, тышкары жанмыр жаап жат, мында десе жанмыр жок; ондо соок, мында десе салкын да жок; оромдо улус көп, мында десе бир де кизи жок; ондо керек десе ай да жок, мында от күйүп жат.

Эмди балдар бойынын конор жерин онойып тын коркубай аяктап турдылар.

— Же, түрген базыгар!—деп, Гаврош, балдарды бойынын төжөгү жаткан толук жаар ууландырып, мендедип турды.

Гаврошто матрацту, жуурканду, көжөгөлү чын ла орун бар болгон.

Матрац дегени саламнан өргөн цыновка болгон, жууркан дегени ат жабатан калын жабынчы болгон. Көжөгө эдип темир сетканы үч агашка эптү кере тартып салган болгон. Көжөгөнүн учын уур таштарла жерге жаба базырып салган, онын алдына неме де кирип болбос.

Гаврош бир канча таштарды туура жылдырала, көжөгөнүн учын көдүрүп ийди.

— Же, балдар, энмектеп киригер!—деп, ол жакарды.

Гаврош айылчыларын клетканын ичине чебер кийдире ийделе, оларды ээчий бойы кирип келди, таштарды жерине жылдырып салала, тежикти туй бөктөп ийди.

Үчүлеси цыновкага жадып алдылар. Клетка жабыс болгон.

Кичинек те деген уулчак бут бажына турайын дезе, туруп болбос. Гаврош кўйдүрген одын тудунып алган жатты.

— Эмди уйуктагар, мен отты өчүрүп жадым—деди.

Кичинек уулчак, сетка жаар көргүзүп, сурады:

— Өрөкөн, бу неге керектү?

— Эрлендер кирбезин деп. Уйуктагар!

Же онын айылчылары эш неме билбес балдар ине деп сананала, Гаврош жартап берди:

— Бу мындагы немелерди ончозын ботанический садтагы ангдардан алгам. Сеткалар ондо көп. Стенени өрө кармактагып чыгып, көзүктөгү киреле, эжикке ле жедип алзанг—не ле керек, ончозын табарың.

Куучындап жадала, Гаврош кичинек уулчакты жуурканын учыла ороп ийди.

— Ой, кандый жакшы, кандый жылу!—деп, кичинек уулчак шымыранды.

Гаврош жуурканын аяктады:

— Жууркан база ботанический садтан. Мен оны кижикийиктерден сонго алгам.

Жараптыра өрүп салган калың цыновка жаар көргүзүп, айтты:

— Мынызын дезе мен жирафтан уурдап алгам.

Эмеш унчукпай жадала, Гаврош онын ары куучындады:

— Ангдарда не ле неме жеткилинче бар. Мен олордон бир эмештен ле алгам, онын учун олор чугулданбаган. Мен олорго бу немелер слонго керектү деп айткам.

Балдар Гаврошты, бу жалтанбас чыйрак уулды, алаң кайкап, эмеш коркуп көрүп жаттылар; ол, олордый ок, айылы жок, кемге де керек жок, же ол ок өйдө ийде-күчтү кижиге болгон.

Кичинек уулчак база ойгу болгон, же бир де сөс айтпай жаткан. Ол кырында жаткан, жууркан онын ўстинен түжүп барган; Гаврош оны база ла ороп ийди, бажынын алдына жастык эдип эски-саскы бөстөр салып берди. Онын кийининде жаан уулчактан сурады:

— Мында кем жок, чын ба?

— Эйе, эйе!—деп, уулчак сүйүнип айтты.

Жанмырга өдүп, соокко тонуп калган бараксан балдар эмди жылый бердилер.

— Ол ине!—деп, Гаврош айтты. — Слер дезе санааркап, ыйлап турганыгар.

Кичинек уулчак жаар уулап, ол кожуп айтты:

— Же, бу мындый кичинек бала ыйлаза да, кем жок, сеге, жаан уулга, ыйлаарга уят, сен бозу эмезин.

— Бисте барар-конор јер жок болгон.

Гаврош укааркап айтты:

— Не де болзо, ыйлаба. Мен слерди таштабазым. Көрөрин, бис кандый јакшы јадарыс.

Ол балдарга јакарды:

— Же, эмди јуурканга јазап оронып алала, уйуктагар. Мен отты өчүредим. Белен бе?

— Эйе—деп, жаан уулчак шымыранды.—Меге сүреен јакшы, сырангай ла јымжак төжөктө јаткамдый.

Гаврош јуурканды олордын тумчуктарына јетире бүркей тартып: „Уйуктагар!“—деп айдала, отты өчүрип ийди.

Отты өчүрип ле ийерде, балдардын үстиндеги сетка се-лендей берди. Санг башка шылырт, кандый да шыгырт угулды, јес эмикти кем де тырмап, кемирип турган ошкош. Чы-нырган-чыйкылдаган табыш эбиреде угулып турды.

Беш јашту уулчак, ондый санг башка табышты угала, коркуганынанг тыркырап, чанчагыла агазын түртти, је оны-зы дезе, Гавроштын јакарузы аайынча, уйуктап јатты. Коркуганына куды чыккан уулчак Гаврошты араай кычырды:

— Öрөкөн!

— Не?—деп, Гаврош уйку аразында кимирендн.

— Бу не?

— Эрлендер—деп, Гаврош айдала, өскө јанына бурулды.

Эрлендер токунабай турдылар: олор сетканы кырлай манташкылап, оны ойо кемирип ийерге албаданып турдылар. Кичинек уулчак коркуганынанг уйуктап болбой јатты.

— Öрөкөн!—деп, ол база ла айтты.

— Не?—деп, Гаврош айтты.

— Эрлен дегени не?

— Чычкандар!

Оны уккан уулчак эмеш токунай берди. Ол ак чычкан-дарды алдында да көрүп јүретен, олордонг ол коркубайтан.

Ондый да болзо, уулчак эмеш јадала, база ла айтты:

— Öрөкөн...

— Не болды?

— Слерде кiske ненинг учун јок?

— Кiske менде бар болгон, оlor оны јип салгандар.

Уулчак коркуп, база ла тыркырай берди.

— Өрөкөн!

— Не?

— Кемди јип салгандар?

— Кискени.

— Кем јиген?

— Эрлендер.

— Чычкандар ба?

— Эйе, әрлендер.

Кискени јийтен чычкандарды кайкаган уулчак, токунап болбой, сурады:

— Оlor бисти јип койбос по, өрөкөн?

— Коркуба, оlor бери кирип болбос. Мен де мында ине. Ме, менин колымды тудуп ал. Унчукпа, уйукта!

Гаврош уулчакка колын сунды, уулчак онын колына јапшынып алала, уйуктай берди. Эбиреде тым боло берди.

Сурактар.

1. Куучында айдылган керек качан, кандый городто болгон?

2. Гавроштын бүдүжи, кийими кандый болгон?

3. Гаврош ойин кайда, канайып өткүрген?

4. Гаврош бойынын јадар јерин кайда эдиш алган?

5. Гавроштын ада-энези керегинде куучыннан неши билип алдыгар?

6. Гаврош ненинг учун өскүс болуп калган?

II.

Восстаниенин башталганы.

Бу керек 1832 јылда болгон. Парижте јаан керектер башталып турган. Түренги јадынга ла уур ишке кыйналган ишмекчилер, ремесленниктер, оок-теек улус башкаруга удурлажа восстание әдерге белетенип тургандар. Башкаруда банкирлер ле фабриканттар отургандар. Оlor јангыс ла бойло-рынын тузазы керегинде кичеенип, албатынын түренгилү јады-јүрүми керегинде, торолоп турганы керегинде бир де саланбайтандар.

Франциянын башка-башка јерлеринде түймендер көдүрилип турган. Олорды бир јерде туй базып салганда, олор өскө јерлерде көдүрилип чыгатан.

Сүреен јаан Париж октоп салган пушкага түйгей болгон: бир ле кичинек чедирген тийзе, адыла берер.

Бир катап эртен тура Сент-Антуан деп јурт јер күкүрт кептү боло берген. Кажы ла кичи колына кирген немеле јепсенип турган. Ишмекчилер, оромло базып барадып, араай шымыраныжып тургандар:

— Сенин колмылтыгын кайда?

— Чамчамнын алдында. Сенийи кайда?

— База чамчамнын алдында.

Оромдо мастерскойлордын алдында улус јуулып, шымыраныжып турган. Ишмекчилер восстание баштагандардын чыгартылу улузын сакыгандар.

Оромдо көп улус көрүнип келди. Маанылар јелбиреп турды. Јажыл бүр тудунган балдар көрүнөт. Олордын кийининде ишмекчилер: плотниктер, малярлар, стекольщиктер, наборщиктер көрүнип келди.

Буржуалар¹ јуулган улусты тураларынын балкондорынан ла көзһөктөрүнөң коркудулу ајыктап, олордон коркуп тургулайт.

Јеткер болорын сезип, башкару черүлерин беленде тудуп турган: городто јирме төрт мунг солдат ла городты јакалай турган јерлерде одус мунг солдат. Оромло бараткан улус ла солдаттар јууктажып келерде, адыш башталды, мылтык јок улус солдаттар јаар тапштар чачып турды. Драгундар² үлдүлери ле улусты тарадып турды. Оромдо јуулган улус качып жүгүрүшти.

— Колго мылтык алыгар!—деп јуучыл кычыру Парижтин бастыра талаларына јанылана берди.

Ишмекчилер мылтык-јепсел эдер фабриказы ла мылтык-јепсел садар үч лавказы коскорып салдылар. Бир канча минутка мундар тоолу улус канча-канча јүс мылтыктарды, колмылтыктарды ла үлдүлерди алып барган. Восстаниеге көдүрилгендер бочколорды, мебельди, досколорды тажып, баррикадалар эдип тургандар. Бир ле частын туркунына көп баррикадалар, торт ло јердин алдынан чыгып келгендий, ором-

¹ Буржуа—Францияда аргалу, бай улус.

² Драгундар—атту жүрөп јуучылдар.

дорды кечире тура бердилер. Энгиргери Парижтин үчүнчи ўлўзи восстаниге көдүрилгендердин колына кирди. Куды чыккан буржуазия эжиктерин, көзнөктөрүн туй бөктөп алды.

Түн кирди. Восстание бастыра Парижке жайыла берди.

Мылтык-жепселле жеписенип алган ишмекчилер жуулып, оромдорло үзүк жок өткүлөп турды.

Кенетийин оромдо самтар кийимдү уулчак көрунип келди. Ол Гаврош болгон. Гаврош оромдо турган ишмекчилерге ле студенттерге кожуды.

Ончолорынын алдында колында үлдүлү кижиге базып баратты. Гаврош токуналу сурады:

— Бис кайдаар барарыс?

— Бисле кожо баралы—деп, ол кижиге каруузын берди.

Кызыл жилеттү¹ бир кижини Гаврош анчадала жарадып көрди. Ол кижини нөкөрлөри Багорель деп адап тургандар.

Башкарунын кандый да кычырузын стенеге жапшырып салганын көрүп ийеле, ол оны тургуза ла ыртып ийди.

Гаврош оны сүреен кайкап көрди. Гаврош бу өйдөң ала Багорельден көзин албай турды.

Гаврош баррикада тударга болужып жат.

Көп улус тын табыштанып, карангуй, койрык-тейрик эски оромдорго кирди.

Олордын жаныла череттү бочколор салган абра өтти. Гаврош ло Багорель бочколорды абрадан тургуза ла антарып ийдилер. Бочколор баррикада эдерге керектү болгон, олорды коштой салала, жолдон кодорып алган таштарла базырып койдылар. Удаан жок оромнын талортозына жетире кижинин сынынан бийик стене эдилди. Баррикаданын үстине революционный мааны тургузып салдылар.

Гаврош сүүнип, ары-бери жүгүрип, баррикадага чыгып, төмөн түжүп, каткырып, табыштанып турды. Гаврош, торт ло куйун чылап, анда-мында элес эдип турды. Онын жардак үни бир де минутка токтобой турды. Иш этпей турган улусты электеп, жалкуларды иштеди, чылай берген улусты көкүдип, кезик улусты соододып, кезиктерин ачындырып, кезиктерин калажырадып, ончолорына амыр бербей турды.

— Жалтанбагар! Таштарды чога салыгар! База! Бочколор-

¹Жилет—чамчанын үстинеги кийетен иеги жок чамча.

ды кожоор! Слердинг баррикадагар кичинек! Ол неге де јара-
бас! Колго кирген ле немени бери экелигер!

Гаврош улустын ончозынан сурап турды:

— Меге мылтык беригер! Меге мылтык керек! Мылтыкты
меге ненин учун бербей турулар?

— Сеге мылтык керек пе?—деп, революционерлердин би-
рүзи каткырды.

— Ненин учун керек болбойтон?—деп, Гаврош каруузын
берди.

База бир революционер, ийиндерин кызынып, айтты:

— Эр улустар ончозы мылтыкту болзо, ол тушта бал-
дарга да берерис.

Гаврош кайра көрөлө, өмок айтты:

— Сени менен озо өлтүрип салза, мен сенин мылтыгың-
ды аларым.

Баррикаданы белетейле, онын үстине мааны тургузып
саларда, кем де стол экелди. Студенттердин бирүзи онын
үстине чыгып алды.

Онын нөкөрлөри толтыра патрондорлу кайырчак экелди-
лер. Столдын үстинде турган студент, күлүмзиренип, пат-
рондор үледди.

Бозом кире берди. Кандый да јеткерлү неме јууктап ке-
леткен.

Смолага јибидип салган бөсти узун агаштын бажына бир
канча катап оройло, баррикаданын үстине тургузып, күйдү-
рип ийдилер. Күйүп турган оттын јаркыны мааныны јары-
дып турды.

Баррикадада өткүрген тўн.

Тўн кирди, оромдо кем де көрүнбей турган. Јаныс ла јарты
јок табыш ла каа-јаа мылтыктардын адыжы угулып турды.

Гаврош мылтык сураар тушта каткырган революционер,
ого јууктап келеле, айтты:

— Уксаң да, уулчак, сен кичинек, караңгуйда сени көрүп
болбостор. Баррикаданын ары јанына барып, туралардын
јаныла түрген јүгүрип кел, ондо не болуп турганын биске
куучындап берерин.

— Кичинек те балдар тузалу болотон эмтир ине—деп,
Гаврош јаанаркап айтты.—Менде не болзын, мен барарым.

Уулчагаш, военный кижичилеп, эзендежеле, жүгүре берди...

Башняда он час сокты. Мылтык тудунган эки студент баррикаданын ла туралардын стенелеринин ортозында тежиктин жанында отурдылар. Олор, оромдордо угулып турган табышты јарт угуп аларга кичеенип, унчукпай отурдылар.

Тым, карануй түнде кенетийин уулчактын сүүнчилү, јардак үни угулды. Ол албатынын кожонгын кожондоп турган:

... Олор көк мундирлү,
Јалмажында үлдүлү.
Ончолоры аткылайт.
Ку-ка-ре-ку!

— Гаврош кожондойт—деп, студенттердин бирүзи айтты.

— Ол биске темдек берип јат—деп, экинчизи айтты.

Бир де кижичок тым оромло мендеп келеткен кижинин базыды угулды. Гаврош баррикаданын үстине кармаданып, эптү чыгып келди. Баррикаданын ич јаны јаар калып ийди. Јүк арайдаг ла тыныш алынып, уулчак айтты:

— Менин мылтыгым! Олор келип јат!

Ого јаан мылтык бердилер.

Төртөн үч кижичил, ол тоодо Гаврош, баррикаданын ич јанында тизелене туруп алдылар.

База бир канча ой өтти, онон бир кеминде базып келеткен көп улустын уур базыды угулды. Улустын базыдынын табыжы бир де эмеш үзүктелбей, там ла коркушту угулып, јууктап турды. Кенетийин табыш токтой берди. Карануй түнде казыр үн угулды:

— Кем келет?

Ол ло тарыйын мылтыктар шыгырт этти. Баррикаданын начальниги каруузын үнгүр, омок айтты:

— Французский революция...

— Адыгар!—деп, команда угулды.

Баррикаданын үстинде көп мылтыктардын аткан табыжы коркушту јангыланды. Бир канча ок чук тийерде, маанынын сабы сына берди, кызыл мааны јыгылды. Туралардын стенелерине тийген октор кайра чарчалып, баррикаданын жанында бир канча улусты шыркалап ийди. Солдаттардын табарузы

сүреен калапту болгон, жалтанбас та улус санана берди. Табаруда бүткүл полк туружып турганы жарт болды.

— Нөкөрлөр,—деп, баррикаданын начальниги кыйгырды,—тарыны чеберлегер! Олор оромдо көрүнип келбегенче, атпагар! Элден озо мааныны өрө көдүрип алалдар!

Курчап келеткен солдаттар баррикада жаар тап эттилер. Удаан жок баррикаданын эки үчүнчи үлүзи солдаттардын колына кирди. Же баррикаданы ажыра калып тўжерге олор тидинбедилер. Олор кандый бир жеткер боло бербезин деп, коркугылап турган болгодый.

Курчаткандардын көп сабазы баштапкы этаптын көзнөктөрине ле туранын үстине чыгып алган, олорго оной аларга эптү болгон. Эң ле жалтанбас улус туралардын стенилерине жөлөнүп алып, баррикадада турган гвардеецтер жаар көрүп турдылар.

Офицер үлдүзүн кынынан чүпчуйла, айтты:

— Мылтыктарды жерге салыгар!

— Адыгар!—деп, баррикаданын начальниги жакарды.

Солдаттар ла восстаниеге көдүрилгендер жангыс бйдө аттылар, ачу ыш оромды бүркеп ийди.

Шыркалаткан ла өлүп бараткан улустын онтузы угулды.

Ыш таркай берерде, жуулажып турган улус көрүне берди.

Кенетийин күкүрттий үн угулды:

— Кедери барыгар, эмезе мен баррикаданы буза соктырып ийерим!

Улус ончозы үн угулган жер жаар бурулды. Баррикаданын начальниги, тарылу бочконы алала, баррикаданы туй алып ийген ышты тузалаанып, от күйүп турган жерге једип алган эмтир. Эмди ол бажында отту агашты алала, онын ордына тарылу бочконы тургузып ийди.

Баррикаданын начальниги учында отту агашты тудунып алып, оны тарылу бочкого жууктадып турганын офицерлер ле солдаттар кайкап көрүп турдылар.

— Кедери барыгар, эмезе мен баррикаданы буза соктырып ийерим!—деп, база ла кыйгы угулды.

Је баррикаданын јанында кижн артнады. Өлтүрткен ле шыркалаткан нөкөрлөрн таштайла, гвардеецтер оромнын учы жаар качып бардылар. Баррикада јайымдалды.

Курчаткан улус часовойлор тургузала, шыркалаткандардын балуларын тагып тура берди.

Табару.

Табару келерин сақып турган жерде бир де табыш жок, тым болгон. Начальник ончолоры жуучыл жерлерине туруп алзын деп жакарды.

Таш стенени сындай чатылдаган табыш угулды. Баррикаданын коручылары мылтыктарын октоп тургандар.

База бир эмеш ой отти. Жууктап, келеткен артиллерийский орудиялардын күзүрегени угулды.

Баштапкы пушка көрүнүп келди.

— Адыгар!—деп, баррикаданын начальниги жакарды. Баррикададан бир уун аткан мылтыктардын табыжы жаңыланды. Боро тумандый ыш пушканы ла улусты бүркөп ийди; бир канча секундтын бажында ыш таркай берерде, пушка ла улус база ла көрүнүп келдилер.

— Мылтыктарды октоп алыгар!—деп, начальник команда берди.

Революционерлер мылтыктарын катап октоп турарда, артиллеристтер пушказын октоп турдылар.

Пушка адып ийди.

— Баштарыгарды стенеге жууктай энчейтигер!—деп, начальник кыйгырды.—Баррикаданы сындай тизеленип туруп алыгар!

Же берилген жакаруны бүдүрерге жеткелекте, снаряд эки кижини өлтүрүп, үч кижини шыркалап ийди.

Артиллеристтер экинчи пушканы түргөн экелеле, оны баштапкы пушкага коштой тургузып салдылар.

Бир канча секундтын бажында эки орудие экилезди аткылай берди.

— Ол пушкалардын адыжын токтодор керек—деп, начальник айдала, кыйгырды:—Артиллеристтер жаар адыгар!

Ончолоры удааннан бери белен болгондор: баррикададагы улус сүйүнүп, аайы-бажы жок аткылай берди. Ором кара ышка бүркеле берди. Бир канча минуттын бажында артиллеристтердин көп сабазы пушкалардын алдында жатканы туман өткүрө көрүнди. Тирүү арткандары дезе пушкаларын октогылап, адып турдылар, же пушкалардын адыжы кирелене берди.

— Кандый макалу!—деп, ишмекчилердин бирүзи баррикаданын начальнигине айтты.—Бу жеңү ине.

Начальник, бажын жайкап, айтты:

— Бу мындый жеңү база бир он беш минуттын туркунына болор болзо, баррикадада он до патрон артпас.

Кичинек герой.

Гаврош бу куучынды уккан. Ол болуштоптор салатан калама алала, тежиктен чыгып алып, өлтүрткен солдаттардын каптыргаларынан патрондорды бойынын каламазына токуналу жууп турды.

— Сен нени эдип турун?—деп, баррикададан ого улус кыйгырды.

Гаврош, бажын өрө көдүрип, айтты:

— Граждандар, мен каламамды толтырып турум.

— Картечьле¹ адып турганын көрбөй турун ба?

— Жаңмыр жаайт, ондо неме беди —деп, Гаврош каруузын берди.

Начальник кыйгырды:

— Гаврош, бери кел!

— Эмди ле—деп, Гаврош айдала, оромло жүгүрди.

Оромдо бирме кирези өлтүрткен улус жаткылады. Олордын каптыргаларын кактап алза, баррикададагы улуска база бир канча ок-тары болор. Гаврош патрондорды бойынын каламазына салып тура берди.

Ором тумандый ышка бүркелип калган болгон. Туман бир эмеш өрө көдүрилип, онон ойто ло жерге жайылып турды. Ыш туй алып салган оромдо түште де карануй болгон.

Карануй болгоны Гаврошко тузалу болды.

Ышка бүркелип калган оромдо кичинек сынду Гаврош солдаттарга билдиртпей, **ыраак барар аргалу** болгон. Ол баштапкы алты эмезе жети каптырганы, жаан жеткерге учурабай, кактап алган.

Гаврош каламазын тиштенип алып, өлгөн улустын ортозыла жылып, төрт тамандап энмектеп, патрондорду жууп турды.

Баррикададан Гаврош эм тургуза ыраак эмес болгон, же эмди оны кычырза, өштүний солдаттары көрүп ийеле, аткылаар бо —деп, баррикадада бир де кижин учукпады. Гав-

¹ *Картечь*—жуук жерге адар эдип жазаган артиллерийский снаряд, ондой снаряд жарылганда, онын өзөгиндеги октор эбиреде ыраак чачылат.

рош там ла ырада энмектеп барып, тарынын ыжы суйук турган јерге једе берди.

Олтүрткен сержанттын каптыргазынан Гаврош патрондорды алып турарда, ок ол өлгөн кижиге тийди.

— Көрмөс сени алзын!—деп, Гаврош кыйгырды.—Менин өлгөн улустарымды өлтүрип турулар.

Экинчи ок онын јанына таш јолго тийди. Үчүнчизи—онын каламазын антара сокты.

Гаврош кайра бурулала, оромнын толугынан аткылап турган солдаттарды көрүп ийди.

Гаврош бут бажына туруп келди. Салкын онын чачын элбиредип турды. Шыкап адып турган гвардеецтер јаар көрүп, омок, тыг кожондой берди.

Онон каламазын көдүреле, төгүлгөн патрондорды ойто салып алды, солдаттарга база бир эмеш јууктап келеле, база бир каптыргадаң патрондор алып турды. Төртүнчи ок онын кулагынын јаныла өтти, Гаврош дезе кожондоп ло турды.

Бежинчи де ок јаныла өдөрдө, Гаврош кожондоп турды. Бу керекти көрөргө коркушту болгон. Солдаттар уул-

чакты адып тургандар, ол десе адучыларды электеп, оларды ачындырып турган. Мылтык аткан ла сайын Гаврош кожо-
ннын бир үзүгүн кожондоп турган. Гвардеецтер Гаврош
жаар үзүк жок аткылап, же бир де катап тийдире адып болбой
турдылар. Гвардеецтер адып, бойлоры десе каткырып тур-
гандар, Гаврош жада түжүп, ойто туруп, паратанын алдына
жанынып, торт жоголо берип, ононг ойто көрүнип келип, ары-
бери жүгүрип, жудуругыла кезедип, каптыргаларданг патрон-
дор алып, бойынын каламазына жууп турды. Баррикададагы
улус оны көрүп, ого ок тийе бербезин деп, коркуп турды-
лар. Октор онын кийининен сүрүжип турган, же ол октор-
донг до чыйрак болгон. Ол өлүмгө ойноп тургандый болды.

Же, учы-учында, жеткерлү ок уулчакка тийди. Гаврош
тентирилип турала, жыгылды. Баррикададагы улус аайы-
бажы жок кыйгырыжып ийди. Гаврош өңдөйип келди, онын
жүзинен кан жолдолып агып турды, Гаврош мылтыктар адып
турган жер жаар көрүп, колыла уулап, база ла кожондой берди.

Ол бойынын кожонун учына жетире кожондоп болбоды.
Ого экинчи ок тийди.

Гаврош таш жолго көнгөрө жыгылала, ойто турбады.

Кичинек геройды өлтүрө адып салдылар.

урактар ла жакылталар.

1. Бу керек кайда, качан болгон?
2. Ол тушта Францияда кандый айалга болгон?
3. Баррикадаларды кем туткан? Канайда?
4. Баррикаданы тударга Гаврош кандый болуш жетирген?
5. Баррикада качан курчаткан? Канайда?
6. Баррикаданы курчап алган улус ненин учун тескерлеп качкандар?
7. Баррикадага табару эдер тушта Гаврош бойын канайып тудунды?
8. Автор Гаврошты ненин учун герой деп адап жат?
9. База кандый герой-балдар керегинде слер бу книгада кычырдыгар?

Бу куучыннын бөлүктөрүн ээчий-деечий кыскарта куу-
чындап беригер, калганчы бөлүгүн чокумдап куучындап бе-
ригер.

Сооктор тызырайт.

А. Пушкин.

Сооктор тызырайт,
Жаландарда мызылдайт...
.....
Тошло жабынган суучак
Сүреен жараш суркурайт.
Сүүнчилү уулчактар
Конёкторлу жынылайт;
Кызыл бутту жоон кас
Суула жүзерге сананат,
Тошко чебер базып,
Тайкылала, жыгылат.
Баштапкы кар араай себилет,
Айланыжып, јерге тўжет.

К ы ш.

А. Пушкин.

Булуттарды түрүлтип,
Түндүк салкын күүледі—
Тармачы-кыш өрөкөн
Бойы једип клеедири.
Будактарга илинди;
Јаландарды, кырларды
Ак кебисле бүркеди;
Тошту турган сууны
Јарадыла тен этти.
Кыштын кылыгын көрүп,
Ончо улус сүүнди.

* * *

Кыш... Крестьянин, сүүнип,
Чанак јолын јангыртат;
Онын ады, карды сезип,
Чала-была јелип барат;
Көбү карды түре согуп,
Чанакту аттар мантажат;
Кызыл курлу, тонду ямщик
Чанак бажында отурат.
Чанагына ийт отургузып,
Бойын атка бодоноп,
Уулчак ойноп жүгүрет;
Сабарын бантак ужутты:
Ого ачу, каткымчылу,
Көзпөктөн энези кезедет.

Сурактар ла јакылталар.

1. Поэт кышка тынду неменин кандый действиелерин ко-
жуп бичиген, айдып беригер.
2. Кыш ненин учун тармачы деп адалган?
3. Крестьянин ле онын ады керегинде канайда айдылган?
Стихотворениеге јуруктар јурап, план тургузыгар. Онын
кажы ла бөлүгине бажалык бичип алыгар.

Кышкы таң.

А. Пушкин.

Кече јоткон калаптанып,
Тенгериини туй бүркеген;
Калын булуттарды өткүре
Бозомтык ай көрүнген.
Сен де кунугып отурган,—
Бүгүн көрбөн, керек кубулган;

Чанкыр тенгери алдында,
Элбек кебистий јаланда
Күннин чогына кар јалтырайт,
Јаңгыс ла агаш карарат,
Кыру өткүре чибі јажарат,
Тош алдында суучак
мызылдайт.

Кыш.

А. Саруева.

Ак јундар јайканыжып,
Араайын төмөн түшкүлейт,
Айландыра койу айланыжып,
Ар-бүткенди бүркегилейт;
Ак торко кийинген
Ару, јараш кыш келди;
Јараштыра чүмдеген
Ар-бүткен кееркенди.
Айас күнде әгирде
Алтай чанкыр көрүнөт,

Алтын јараш таң әртеде
Кубакај тенгери јалтырайт.
Чанкыр јараш тенгериде
Күн жылу күлүмзиренди;
Айландыра ак јаландарда
Солонгыланып кар мызылдады.
Эзин араай соккондо,
Мөш будагы силкинет.
Кийинген кары түшкенде,
Уйкуда анды үркүдет;

Жалбыш-сары тўлкўчек
Куйругыла кўртти сибирет;
Коо бутту элигеш
Колыла чочудулу тибиредет.

Баатыр кептў колхозчы
Тийиндерлў кўрўнди;
Мылтыгын тудунган ангчы
Тўлкўни кўрўп истеди.

Сурактар.

1. Кар тўшкенин автор неле тўнгдештирет? (Стихотворениенин сўстўриле айдып беригер.)

2. Тўлкў, элик ле колхозчы керегинде стихотворениеде не айдылган?

Агаш ортозында койгоны.

Д. Мельников-Печерский.

(ИЗЛОЖЕНИЕ БИЧИИРГЕ.)

Жорукчылар конор деп шўўштилер. Аттардын чанагын алып, сулалап койдылар. Айландыра карды тепсеп, оду элип алдылар. Олордо эки малта бар болгон; будактарды, жадыктарды кезип, одуны эбиреде одун жууп салдылар, карангуй кире берерде, одунга от камызып ийдилер.

Потап Максимыч чанагынан тере таар алала, онон квасту жес кувшин, калаш, пирогтор, капуста чыгарды. Жорукчылар курсактанала, терен уйуктай бердилер.

Же кенетийин ыраакта, бир беристе эмезе ононг эмеш ыраак жерде, бўрўнинг улуганы угулды; ого коштоныжып, экинчизи, ўчўнчизи улуды, бўрўлердин улужы там ла жууктап, угулбай барды, онын кийининде бўрўлердин ыркыранганы, тиштерининг тарсылдаганы угулды.

— Бўрўлер... — деп, Потап Максимыч, ўргўлеп жаткан Стуколовты жалмажына тўртўп, коркуп шымыранды.

— А... Не? — деп, Стуколов, жаны ла ойгонып, сурады. — Сен нени айдып турун?

— Угуп турун ба? Бўрўлер **улужат** — деп, Потап Максимыч, эмеш кемзинип, айтты.

— Эйе, улуп турулар... — деп, Стуколов керексибей каруузын берди. — Эт сезип жадылар.

Бўрўлер кўскў кўрўнип келдилер.

— Тўбек тўшти — деп, Потап Максимыч шымыранды.

— Кандый тўбек? Бир де тўбек жок. Отты жаанада салар

керек. Эй, уулдар!—деп, ол кыйгырды.—Тураар! Отко көптөдө одун салыгар.

Ончолоры турала, өмөлөжип, отко көп одун салып ийдилер. От озо баштап көңжүп күйбөй турала, жалбырап чыгарда, айландыра алдындагызынан жарык боло берди.

— Ума жок көп эмтир—деп, кажы ла жанынан бөрүлердин үнин угуп, Потап Максимыч айтты.

Эмди бөрүлөр иле көрүнип келдилер.

Олор тиштерин тарсылдадып, отту жерди эбиреде отурдылар.

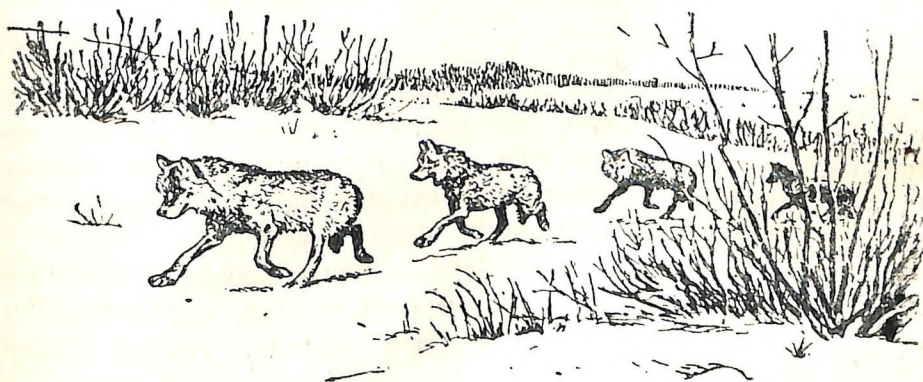
— Эх, мылтык жок: көрмөстөрди чочудып ийетен болзо—деп, Стуколов айтты.

— Унчукпа, мында мылтык керегинде санангадый ба? База көрзөн, жудуп ийерлер...—деп, коркуган Потап Максимыч айтты.

Бөрүлөр десе там ла жууктап турдылар; олор, ас ла болзо, бежен кире болгон. Олор чек жалтанбай бардылар; тиштерин тарсылдадып, улуп, айландыра жүс кулаштан ыраак эмес отурдылар. Аттар, амтанду сулалу таарларын удаан өйдө таштап, отко жууктап алала, кулактарын кызынып, чочуп, аяктанып турдылар.

Бир час кире өй өтти, жорукчылар десе бөрүлөргө курчатканча ла болгон. Жер жарырына жетире бу мындый жеткерде артарга жарабас болгон: бөрүлөр оттон до жалтанбай барар, ого үзеери, белетеген одун да жетпес.

Же Стуколов—ак-жарыкта көп жүргөн, нени ле көргөн кижи. Бөрүлөр торт жууктап келерде, ол жорукчыларга ончо-

зына туратан јерин айдып береле, онын јакарузы аайынча канча ла бар кўчтерилен бөрүлер јаар отту турундар мергедигилезин деп айтты.

— Бир... эки... үч!—деп, Стуколов кыйгырды. Јорукчылар, оттон ырада жүгүрүп, бөрүлер јаар отту турундарды мергедеп ийдилер.

Бөрүлер улужа бердилер, је Стуколов жалбышту јаан турунды ала койоло, ичкери жүгүрерде, бөрүлер качып, ыраак мантажа бердилер, бир канча минуттын бажында олордын табыжы угулбай барды.

— Эмди келгилебес—деп, Стуколов, тонын кийеле, чанакка уйуктаарга жадып, айтты.

— Яким Прохорович, сен сўмелү ле кижини!—деп, јеткер өдө берерде, Потап Максимыч айтты.—Сен јок болзон, олор бисти јудуп салар эди.

Стуколов каруузын бербеди... Ол, тонго бажыла оронып алала, баатыр кижинин уйкузыла уйуктап калган.

Сурактар ла јакылталар.

1. Стуколовты Потап Максимыч ненин учун сўмелү кижини деп айтты?

2. Стуколов керегинде слер нени кожуп айдарыгар?

3. Бу мындый план аайынча изложение бичигер: 1) Јорукчылар агаштын ортозына конорго белетенгени. 2) Бөрүлердин јууктап келгени. 3) Салган оттор. 4) Бөрүлерди сўрүп койгондор.

Тайгала тартышканы.

В. Ажаев.

Таң алдында койу туман ортолыкты туй алып ийди. Өксөп келген кўннинг чогы тийерде, ого алтын кылыштар кадап койгондой деп көрүнөт. Туман түргөн таркап, кайыла берди. Тайга озо баштап, ыш өткүрө көрүнгендий, сомдолып келеле, онын кийининде иле көрүне берди.

Тайганын јүк ле јака јери строитељдердин колында болгон—олор бейин жүзүн-базын материалдар, трубалар, механизмдер, аш-курсак экелип алала, мында, јуулап алган јерде чилеп, тудунып тургандар.

Агажын кезип салган јерден ары јыш агаш башталган.

Койу агаш, улуска удур чыгып келеле, олорло кўчин кемјижип, олорды ичкери божотпоско турган чылап, бек стенидий турат. Агаштардын сыны бир тўнгей эмес. Ончозынан ла бийиги коо тыттар, ясенъ, онон јабызы—кайындар, мōштōр ло чибилер. Эң ле јабызында койу јыраа өзōт. Кōрōр болзон, бу будактары биригип, оролыжып өзүп калган агаштын ортозыла кижиде бōдүп болбогодый. Тайга, соогын тартынып алала, бу келген улус нени кылынгай не деп сакып тургандый.

Улусту машиналар тошло үзүк јок бараткан. Ийде-күчтү бульдозерлерлү—курч болот салдаларлу јаан тракторлор, гусеницаларыла тошты тырмап, баратты. Улустын ла моторлордын табыжы табарунын күкүрт кептү јуучыл музыказындый угулып турган.

Тайга јаар элден ле озо эки колонна тракторлор ууланды. Бир колоннаны Силин баштаган, бирүзин—Ремнѳв.

— Танктар, ичкери!—деп, Силин, кичинекей кара кōстōрин суркурадып, омок кыйгырды.

Онын тракторы, јака јерди бōдō коноло, јолдо каруулда тургандый јаан тытты бульдозердин курч толугыла табарды... Мотор аайы-бажы јок огурып ийди, машина бастыра бойы селендей берди. Ол ло тарыйын тыт тазылынын јанынан сынала, јантыйып, јерге јыгылды. Трактор онон ары ичкери јүткүп, јырааларды тепсеп ијеле, экинчи тытка кадалып, онойдо ок белен јыгып ийди. Силиннинг тракторын ээчий, эмеш сол јанында, экинчи трактор бараткан, база эмеш сол јанында—үчүнчи... тōртүнчи... бежинчи... Ремнѳв баштаган колонна баштапкы колоннадаг бир канча метр сол јанында онойдо ок иштеп баратты.

Тракторлор күркүреп, агаштар јызырап сынып, јыгылып турды. Кейге кōдүрилген кар агаштарды, јуу тужындагы ыш чылап, бүркеп ийди. Тайга чочугандый кўулеп турды. Силин эрчимдү иштеп турганына сўўнип, кōкүп, кайра кōрōлō, кыйгырды:

— Ондый керек сеге, тайга! Онойдо сени... Бистин колго тўжерин!.. Чыдашпазын! Агаштарды јык ла, Силин!

Сўўнип калган Беридзенин јанында нивх¹ Никифор теп-

¹ Нивх—Амур суунын тōмōнги јерлеринде ле Сахалин ортолыкта јуртап јаткан албаты.

сенип турды; ол строительдерге база ла айылдап келген. Бажын ийиндерине тартынып алганынан улам сыраңгай кичинең көрүнгөн Никифор жаан агаштарды жыгып турган ийде-күчтү машиналарды коркуп айкап турды.

Ак-кийиктер Никифорло кожо келген улустың колынан чиренип турдылар.

— Нөкөр,—деп, Никифор главный инженерди жеңинен тартты.—Тайганы мынайып уужай базарга жарабас. Тайга казыр—өчин алар. Бир эмеш агаш артырар керек.

— Эмеш артырарыс, арткан агаш сеге де, сениң балдарыңның да балдарына једер—деп, Беридзе каруузын берди.

Машиналар көрүнбей барды, је агаштарды жаан бычакла кескен чилеп, тайганы эки башка бөлүп турганын көрүп, олардын бараткан јолын мынан да көрөр аргау болды.

Силин ичкери јүткүп турды. Онын изип калган, танк ошкош, жаан машиназы кенетийин кандый да орого түшти. Аннын аайы-бажы јок огурыжы угулды. Тракторист айунын уйазына табарган эмтир. Јелбер айу жыгып салган агаштардан өңдөйип келеле, ого өлүм экелген кижини кезедип турган чылап, јелбер табаштарын өрө көдүреле, оро төмөн антарыла берди.

— Көрсөң, кандый јеткер болды: гусеницаларла айу өрөкөңди балбарып ийген эмтирим! Је изү колго учурабай јүр—деп, Силин кыйгырала, алдындагы будактарга јашпына берерге турган чылап, бастыра бойы бөкөйип алды.

Кижиге удурлаш јогынан багар учурлузын тайганын ээлери ондоголоқ болгон. Табышты угала, јыраалардын ортозынан бир үүр какайлар чыга конды—олор јуугында кардын алдынан јем бедиреп јүргөн болгодый. Удура күркүреп келеткен жаан кара јеткерди көрөлө, олар тура түжеле, кулактарын талбайтып, тындап, чугулду кортулдажып, јаактарын ары-бери кыймыктадып турала, кенетийин тракторго удура мантадылар. Силин, оны көрүп, сүреен кайкады.

— Көрсөң, кандый күлүктер!—деп, ол айтты.

Тайгада агажын кезип койгон јалбак ак јер боло берди. Тазылыла кодорылып калган агаштар аайы-бажы јок чогулып калган јатты.

Тайганы буза табарган тракторлордын моторлары иштеп токтоголокто, улустар келип, строительный площадка эдер-

ге оны арчып тура бердилер. Агаш ижинин бригадаларынын малталары ла киреелери шыгыража берди, олар жайгы жол ло телефоннын столмолорын эдерге керектү тоормоштор белетеп тургандар. Агажын кезип койгон жерде Фантовтын ла Шубиннинг кожонгы чөйилди:

Агаш кезечилер, малталарды курчудаар. Бир... эки...

Энгир киргевче чабыгар. Бир... эки...

Энгир кирген кийининде. Бир... эки...

Жанып барып, таң атканча амырагар. Бир... эки...

Плотниктер, сварщиктер ле подрывниктер палаткалар тургустылар. Кеден город улустын көзинче бүде берди.

Сурактар.

1. Улус ортолыкка кандый амадулу келдилер?

2. Строительдердин алдында кандый буудак болды?

3. Трактористтер бу буудактын алдында бойын канайып тудундылар?

4. Тайгала тартышканын ондогы тындулар ла ондо жаткан Никифор канайып көрдилер?

5. Агаш жыгар тушта Силин канайып иштеди?

Жас.

А. Пушкин.

Жаскы күннин чогына сүрдирип,
Айландыра турган туулардын кары
Боромтып калган суучактарла
Чыкту бүктерге шоркырап акты.
Жастын келгенине ар-бүткен сүүнөт,
Жылуны сезип, уйкузырап, күлүмзиренет.
Тенери көгөрип жалтырайт.
Агаштар, жүн жабынгандый, жарарат.
Бойынын уйазынан адарулар чыгып,
Жемзеп, ыраак жалаңга учкулайт.
Бүктер кургайт, чечектер жайылат,
Торчык түнде кожонгын баштайт.

Сурактар ла жакылта.

1. Пушкин ар-бүткенде кандый кубулталар болгоны керегинде стихотворениезинде бичип јат?

2. Поэт агаштар, курт-конустар ла куштар ойгонгоны керегинде нени айдат?

3. Стихотворениени наизусть үренип алыгар.

Јас.

4. Чунижеков.

Јангы жылдын быйанзак кызы—
Јылу јазыбыс, биске келдин,
Јаркынду кўннинг изў чоґын
Јаланг јерлерге јетирип бердин.
Сенин тынган тыныжына
Мўнгў тоштор кайыла берди,
Элбек јеримнинг сууларына
Бийик туулардан урулып келди.
Бойынның өткөн јерлеринде
Јурттарды сўўнчиле толтырдын.
Быйанзып баскан изинде
Чечектў кебисти артырдын.
Арыштын јайылгак кылгазы
Кўнге јажарып јалтырады.
Куштардын ума јок ўўрлери
Кыштаган јеринен јангылады.
Ўренчи, карлагаш ујалап,
Учуштын тўргенин кўргўскилейт.
Састарда бакалар бапылдайт,
Кырларда кўртўктер кўлўрейт.
Сен, јараш јас, текши јурттарда
Бисти эрчимдў ишке кўкўттин.
Учы јок элбек јаландарда
Кўчтў тракторлорды кўркўреттин.

Сурактар ла жакылта.

1. Јасты автор кемле тўнґдештирип јат?

2. Јас келгенде, слердин јеригер канайып кубулат?
Куучындап беригер.

Жаскыда.

А. Чехов.

Кар жердин үстин бүркегенче де болзо, кижинин жүрегине десе жас суранып жат. Качан бир тушта слерге жаан оорудан жазылып келерге келишкен болзо, слер ондый кижинин жарт эмес сезиктерге сүйүнүп ле бир де шылтак жокко күлүмзиренип турар ырысту айалгазын билеригер. Жаскыда ар-бүткен де ондый ок айалгада болотон ошкош.

Жер соок. Карлу балкаш улустын буттарынын алдында мачылдайт, же эбиреде ончозы кандый жыргалду, жалакай ла кару! Кей сүрөөн ару ла жарык, бийик жерге чыгып алзан, бастыра ар-бүткен учы-куйузына жетире көрүнө бергедий. Күн жаркынду чалыйт, онын жаркыны, ойноп ло күлүмзиренип, түйүнтилерде кучыйактарла кожо эжинип турат. Агын суу көпшүп бороро берет; ол ойгонып келген, эртен-сонзун ла тожы тўже берер. Агаштар эмдиге жетире бүри жок, же олоор тынданып келген.

Бу өйдө канавалардагы кирлү сууны күрекле эмесе жалмуурла эжерге, чаазын керептерди агызарга эмесе тошты өдүктин чончойыла жызырада теберге жакшы. Күүүлелерди божодып, бийик учуарга эмесе агаштарга чыгып, ондо баарчыктын уйазын бектеп тургузарга база жакшы.

Жылдын бу ырысту ойинде ончозы жакшы.

Жакылталар.

1. Бу темалардын бирүзине сочинение бичигер:

- а) Жаскыда суу киргени.
- б) Куштар учуп келгени.
- в) Ар-бүткен чечектеп жаранганы.

Суунын тожы тўшкени.

С. Аксаков.

(ИЗЛОЖЕНИЕ БИЧИНГЕ.)

Бистин турабыстын кирнестезинен Белая деп суу көрүнүп турган, мен онын тожы тўжерин энчикпей сакыгам. Учы-учында, ол күүнзеген күним ле чазым једип келди. Евсеич менин кыбыма мендештү кирип, чочуган-сүйүнгөн үниле айтты: „Белая кыймыктанды!“ Жылу кийинип алала,

бир ле минуттын бажында мен кирнестеге чыгып келдим, кыймык жок турган жараттардын ортозыла көк, барынкый, кезикте сары да өңдү жаан-жаан тоштор агып баратканын көс албай көрүп турдым. Тошты кечире барган жол ыраак ага берди, кандый да кара уй, жүүлгөн неме чилеп, ол жолло эки жараттын ортозыла мантап турды. Менин жанымда турган кыстар ла уй улус уйдын кажы ла жастыра басканын көрүп, калактажып турдылар. Мен уйдын мөбөрөп турганын угуп, оны сүреен килей бердим. Кайыр таштын жанында суунын бурулчыгы бар болгон,—жол ло кара уй, ол ташка жеделе, оонг ары көрүнбей барды.

Кенетийин тоштын үстинде эки ийт көрүнди, же олордын ары-бери калып, шакпырап турганын көрүп, улус каткырышты: ийттер сууга түшпөс, эжинип эмезе жарат жаар калып, чыгып келер деп, ончолоры иженип турдылар. Мен база онойып сананып, бараксан кара уйды да ундуйла, улусла кожо каткырдым. Ийттер чындап та удабай жаратка чыгып келдилер.

Бир частын бажында мен база ла санг башка неме көрдим: тош жарылып, ооктолып турды; тоштордын ортозынан суу чайбалат, тоштор агып, кажы бирде бирүзи бирүзине табарып турат, жаан тоштор кичинек тошторды сууга чөндире базып ийет; эки жаан тош учурашса, учы өрө көдүрүлүп келген жаан тош, кырына туруп алала, узак агып барадат, кезикте ондый эки тош агып барадала, ооктолып, сууга чөңө берет. Бирде кыжырттый эмезе ыраак онтудый тунгак табыш биске јарт угулып турган.

Бу күнненг ала Белая деп сууны мен жаантайын айкаптап турар болдым.

Якылта.

Куучыннын планын тургузала, изложение бичигер.

Москва май айда.

В. Лебедев-Кумач.

Жангы чыккан күннин чогы
Јебрен Кремльди чололойт,
Совет јердин калык-јоны

Танла кожо ойговот.
Соок эзин удурат согот,
Оромдор шуулай берди.

Кандый кондын, кару город, Кен оромго жайылат,
Төрөлимнин жүреги? Москва городтын үстиле
Май, жазалду кебис чилеп, Сыр-кожондый угулат.

Алтайга жас келди.

В. Кучияк.

Тош жуурканду чанкыр сууларды
Ястын жылу тыныжы ойгосты.
Кыштайын эриккен жаратты
Суу толкузыла экчеп окшоды.
Ястын келгенине сүйүнгендий,
Суулар шуулап, төмөн агат.
Жаңгы кийим кийингендий
Туулу Алтай жарал турат.
Булуттарла бүркөлгөн тенери
күркүрейт,
Жаңмыр жаап, жерди чыктыдат.
Суунын шоркыраган табыжы өткүрө
„Алтайга жас келди!“ деп угулат.
Жалаңдар ла кырлар жажарып,
Чололу кебисле текши бүркөлди.
Жаан алтамла ичкери базып,
Төрөл жериске жас келди.

Ээн толкулар жарадында.

А. Пушкин.

Ээн толкулар жарадында
Улу санаа сананып, ол
Ыраакка көргөн. Онын алдында
Суу аккан; эски кеме
Суунын үстиле бараткан.
Женестү, састу жараттарда
Жокту финндердин айыл-журттары
Анда-мында карарган;
Туманда жажынган күннин чогу
Өткүрбей турган жыш агап

Эбиреде шуулаган.

Ол кижн сананган:

Мынанг шведти јемелеерис,
Тееркек айылдашты өчөштирип,
Мында город бис төзөөрис.
Европа јаар көзнөк јазаарга,
Талай јанында бек турарга
Ар-бүткен биске бойы јакыган.
Мынаар солун толкуларла
Ончо флагтар биске айылдаар,
Телкем јерде јыргаарыс.

Сурактар ла јакылта.

1. Бу стихотворениеде кем керегинде айдылат?
2. Бу кайда болгон? I Пётр јангы јерде кандый городты төзөөр деп шүүнип алган?
3. I Пётр кандый „улу санаа сананып“ турган?
4. „Европа јаар көзнөк јазаарга“ дегенин канайып ондоп туругар?
5. Стихотворениени наизусть үренип алыгар.

Михаил Васильевич Ломоносов.

Архангельский губернияда, Түндүк Двина суунын орто-лыктарынын бирүзинде Денисовка деп деревне туруп јат.

1711 јылда бу деревнеде, балыкчынын билезинде, уул бала чыккан. Ол уулчак Михаил Васильевич Ломоносов болгон. Кийининде ол ады чыккан учёный ла поэт боло берген.

Кичинекте, онын энези эзен тушта, Михаил Васильевичтин јүрүми јакшы болгон. Ол күчтү, шулмус, су-кадык уулчак болуп өскөн. Бала тужында ол ойноп, јыргап јүрген: бирде ол өскө уулчактарла кожо деревнеле јүгүрип јүретен, бирде кажык ойноп, бирде балыктап туратан. Је Михаил Васильевич ол до тушта јажыт балдардын ортозынанг бойын-нын ајыкчылыла аңыланатан. Кажы бирде ол балдарла ойноп турала, јыргалду ойыннын ортозында кенетийин токтоп, торт кыймыктанбай баратан. Мишала не болгонын балдар торт ондобос. Тегин бодозо, кижн кайкагадый неме болбогон ош-

кош. Миша десе кардын жерге тўжўп турган жылдыстарын кўс албай кўрўп турат. Бу жылдыстарды мынайда жараштыра кем чўмдеп кескен? Булуттан озор ненин учун тўжўп жат? Озор колго тўшкенде, ненин учун суу боло бередилен? Суу булутка кайдан кирген?.. Кўрўнген ле неме уулчакты жылбиркедет, кўзине илинет. Жоткон, жалкыннын жаркыны, жылдыстар, кўннин жаркыны, курт-конгустар—ончозы баланын санаазына тоозы жок сурактар жетирет, озордын аайына чыгарга уулчак адазына ла энезине баштанат. Ле онын ада-энези—бичик билбес улус: ого нени де жартап айдын болбойтондор.

— Бичикке ўренер болзон, кыягалардан ончозын билип аларын—деп, энези, Мишаны эркелеп, жаантайын айдын туратан. Уулчак ончо немени жарт билип алгадый ўйди энчикпей сакып турган.

Учы-учында, адазы Мишаны Иван Шубной деп крестья-

нинге бичикке үредерге берген. Уулчак бичик кычыарга түрген үренип алган.

— Жаскыда менле кожо талайга барарын—деп, адазы Михаилге айткан.

Ол тушта он-он эки жашту уулчактар ончозы балыктап баргылайтан. Адазыла кожо талайга барала, Михаил Ломоносов не ле немени аяктап туратан.

Михаил Ломоносовтын адазын балык тударга ырысту кижидеп айдыжатын. Ол десе талайдын жүрүмин жакшы билетен, онын учун балыкты да жаантайын көп тудатан.

— Бу недеде треска¹ жаратка жуук келбес—деп, Василий Дорофеевич айдатын.

— Ненин учун?—деп, Михаил сурайтан.

Жакшы жем таап аларга, балык бу мындый күнде кайдаар баратанын адазы ого жартып айдып беретен.

— Чайка кайдаар учуп баратканын аярып тур. Чайка бистинг карындажыс, балыкчы—деп, адазы айдатын.

Талайдын куштары кайдаар учуп баратканын аяктап, балыктардын да ууланган жолун билип аларын деп, адазы уулына жартып беретен.

Уулчак не ле немени жакшы ондойтон болгон. Ол бир каттап уккан немени качап да ундубайтан.

Балык тудары баштала бергенде, балыкчылардын керебинде иш сүрекей көп болотон. Уулчактар шүүндөр саларга ла чыгара тартарга болужып туратандар.

Михаил бойун арыбас-чылабас болорго таскадып турды. Ачык талайда жоткон башталганда, анчадала күч болотон. Кичине кереп бирде өрө көдүрилип, бирде төмөн учуп туратан... Талайдын толкулары керептин кырынан ажып келетен, уулчактар десе ол сууны үзүк жогынан чыгара төгүп турар учурлу болгон. Жыгылбаска, эки будын талтайта тургузып алып, Михаил бир канча частын туркунына ондый уур ишти таштабайтан.

— Талай өчөш. Оны жегип болбозон—өлөрүн—деп, адазы айдып туратан.

Талайла жүргөн кажы ла ай сайын уулчак там ла турумкай болуп баратты. Онын турумкайы билдирбезинен өзүп

¹ Треска—балыктын ады.

турган. Иштеген ижи канча ла кире уур болгондо, ол оны анча ок кире јана баспай учына јетиретен.

Он төрт јаптуда Ломоносов бийик сынду, бөкө, јалтанбас уулчак боло берген.

Бир крестьянин кандый да јангы книгалар экелген деп, Ломоносов угала, тургуза ла ого барган. Ол крестьяниннен книгаларды јүк арайдаг ла сурап алган. Сүңгенинен буттары јерге де тийбей, уулчак айылына јүгүрүп келеле, книгаларды кайырчагынын түбине сугуп салган. Онын бичик кычырарга күүнзеп турганын адазы јаратпайтап. Анчадала өй энези (ол тушта онын энези өлгөн, адазы экинчи катап кижиге алган) оны бичик кычырганы учун арбап, көп учуралдарда книгаларды оной блаап алатан. Онын учун уулчак, улустары ончозы јадып уйуктай берерин сакып алала, бичик кычыраын баштайтан.

Бу да тушта ол түн кирерин сакып алала, јангы книгаларды таг јарыганча кычырган.

Москвада не ле немеге, керек десе өскө ороондордын тилдерине де үренип турган школдор бар деп, Ломоносов бойын азынгы үредүчизинен уккан. Кижиге көп немеге үренип алгадый Москва Ломоносовтын сагыжынан чыкпай турды. Адазыла кожо ол балыктап та јүрзе, үйде кандый бир иш те эдип турза—Москвага канайып једип баратанын, ондо школго канайып кирип алатанын сананып јүрди.

Михаилге 16 јаш толордо, өй энези ого кижиге алып берер өй јетти деп, айыл ичинде иш эдерге болушкадый келин керек деп, онын адазына айдып турар болды. Кижиге алары керегинде уулыла адазы куучындажарда, Михаил арай ла мыйлабады, меге үренер керек, крестьянский јадын-јүрүмге күүнзебей турум деп, адазына бойынның јажытту шүүлтезин айдып берди. Өй энези ле адазы оны узак арбадылар.

Је Михаил Васильевич Москвага барар керегинде бек сананып, адазыла куучындажар, јөптөжөр деп шүүнди.

Василий Дорофеевич онын айтканын баштап тарыйын аайлап та болбоды.

— Сеге база кандый үредү керек? Јенгил јадын керексий бердинг бе?—деп, ол кату сурады.

Адазы уулыла узак куучындашкан, узак сананган. Михаил

айткан сөзинен качан да жангаксыбазын ол билип турган. Барарга шүўнип алган болзо, оны токтодып болбозыг. Божотпозонг, бойы жүре берер. Ол тушта ойто келбестенг де маат жок.

„Божодорго до жарабас, божотпоско до жарабас“—деп, Василий Дорофеевич сананып турды.

Ол уулына чаптык этпеске, је городто жадарга ого акча да бербеске шүўнип алды.

Михаил атанарга белетенди.

Чек акча жок барарга жарабас болгон. Бу түбектен Шубной айрыган: ол Ломоносовко үч салковой акча берген. Москвада мынча кире акчага узак жадар арга жок болгон. Михаил Холмогордонг балык тарткан улустыг чанагына отурып атанган.

Балык тарткан улусла ол Москвага жеткен. Москва көрүнип келерде, Ломоносовтыг жүреги сүўнчилү согула берген, эки көзинен жаш көрүнип келген. Же Москвада онын жадар жери жок болгон, баштапкы түнди ол балыктар садып турган жерде чанактыг үстинде өткүрген.

Балык садып турган жерге эртен тура, учурал болуп, Ломоносовло жангыс жерлү кижиге келген. Михаил Васильевичти ол бойынын айылына апарала, удабай, бир таныш кижиге ажыра, оны монастырьдагы Заиконоспасский училищеге үренерге берген.

Ломоносовко Москвада жадарга күч болгон.

Ол бойынын Москвада өткүрген жүрүмү керегинде најызына кийининде мынайда бичиген:

„... Күнине үч акча жал алып, бир акчага калаш, бир акчага квас садып алып, арткан акчаны чаазынга, кийер өдүккө ле өскө дө керектерге тудуп туратам. Онойып мен беш жыл жаткам, је үредүни таштабагам. Кичинек үренчиктер дезе мен жаар сабарларыла көргүзип: көрзөгөр, жирме жашту тенек латынга үренерге келди!—деп кыйгырыжып туратан“.

Же үренер тушта Ломоносов бойынын жокту жүрүмүн де, нөкөрлөрүнүн шоотконун да ундуп салатан. Бир жылдын туркунына ол үч класстыг үредүзин божодып, нөкөрлөрүн озолой берген.

Ломоносов училищени божодор ойдинг алдында Петербуркта наукалардын Академиясында жангыдан төзөлгөн гимназияга он эки эн артык үренчикти ийзин деп, Заиконоспасский монастырьга Петербурктаг бичик келген.

Физиканы ла химияны үренетеп үренчиктерди ийер керек болгон. Ломоносов ол он эки үренчиктинг тоозына кирип, Петербургка сўўнип, иженип атанган.

Петербургта Ломоносов удабаган. Оны база эки уулла кожо гран ары јанына үренерге ийе бергендер.

Ол гран да ары јанында сўрееп кичеенип үренген. Оны үреткен профессор Ломоносовтын билгирин, кичеимкейин мактап, академияга бичип туратан.

1741 јылда 8 июльда Ломоносов Петербургка јанып келген. Төрөл јери көрўнип келерде, онын јўреги сўўнчилў согула берген. Россияны ол сўрееп сўўген.

Ломоносов Россияга јанып келерде, бийик үредўлў, билгир кижилер болгон. Ломоносов естественный наукаларды анчадала тыг сўўп, бир ле эмеш чўлў ой болгондо, ондый наукаларды үренип, иштеп туратан.

Ол электричество кайдан табылып турганы керегинде, јалкын, тандак, тўндўк сургулјын керегинде, туулар канайып бўткени керегинде, металлду рудаларды кайдан бедиреери керегинде, кўннинг айалгазын ажындыра билип аларынын эп-аргазы керегинде шинжў иштер бичиген. Ол стихтер де бичиген, орус тилдин грамматиказы да јанынан иштеген.

Московский университетти тўзўбўринде Ломоносов эрчимдў турушкан. Ол университеттеги эн баштапкы үредўчилер онын үренчиктери болгон. Ломоносов, үредў орус албатынын ончозына керектўзин билип, баштамы да училищелерге ајаузын јетирген.

Михаил Васильевич Ломоносов орус албатынын тузазына сўрекей көп иштеген, оны бистин төрўлибистин албатызы ўргўлјиге ундубас.

Сурактар ла јакылталар.

1. Ломоносов кылык-јаны кандый кижилер болуп кичинектен ала таскап ўскўн?
2. Ар-бўткеннинг кандый являниелери Ломоносовты кайкадып туратан?
3. Москвага барарга ол ненин учун кўўнзеген?
4. Ломоносов канайып үренген?

5. Өскө ороондордон бойынын жерине Ломоносов неге үренип алып жанды?

Ломоносов төрөлине кандый туза жетиргенин тоолоп айдып беригер.

Бойыгар план тургузып алала, куучынды айдып берерге белетенип алыгар.

Полководец Суворов.

С. Григорьев.

I. Бала тужы.

Суворовтын адазы Василий Иванович бай эмес помещик болгон. Жайгыда ол билезиле кожо деревнеде жататан. Жанында койу агашту, кыраларлу, суулу деревнеде Александрга жайым болгон: күн өткөнин билбей де калатан. Улустары уйуктаарга эрте жататандар. Бир катап энгирде, курсак ичип божогон кийининде, Александр тепкиш өрө бойынын кыбы жаар чыгала, уйуктаарга жада берген.

Үйде бир де табыш жок боло берерде, ол төжөгинен туруп, жаан свечи күйдүрүп алала, жастыгынын алдынан книга алып, кычырган. Ол жебрен өйдөги полководец Ганнибал керегинде Александрдын сүйүгөн книгазы болгон. Ганнибал Альпийский тууларды ажала, римляндарга табарганын Александр сүрөөн жылбиркеп кычырган.

Тан жарып келген. Күлдүчинин шооры угулган. Эжиктер чыкырай берген. Улус туруп келген. Александр книгазын таштап, свечинин одын өчүрүп ийеле, түргөн кийинип алып, тышкары чыккан.

Жалчылар жаткан турада печкеде от күйген. Казанчы үй кижи оладья каарып турган.

— Анисья, оладышек берзеер!

— Сковородадан ла ал—деп, Анисья айткан.

Оладьялар сабарларын өртөп турды.

Александр олорды үзе согуп, **жип алала**, конюшня жаар жүгүргөн. Ондо бойынын Шермак деп адаган айгырына минип алала, чеденнен сыр-манга чыга конды.

— Александр! Атты азырабай, кайдаар барадырын?..— деп, адазы, кирнестеге чыгып, кыйгырды, же уулчак уксады.

Айгыр деревнени өткүрө мантап, кастарды туш-башка

тоскурып, јалаңды кечире барала, суу јаар мантады. Суу терең болгон. Уулчак адын айдап турды; учы-учында, ат сууны эжинип кечти. Александр ойто јанып келерде, кўн бийик болгон.

Чеденде кемнинг де ўч ады сула јип турды. Байрам кийин мин кийген јалчылар шакпыражып, јүгүрүжип турдылар. Энези кирнестеде уулын сакып турды.

— Эне, биске кем келген?—деп, Александр сурады.

— Биске Ганнибал келген... ол эмди генерал—деп, энези айтты.

— Ганнибал ба?.. Слер, эне, нени айттыгар?.. Мени шоодып тураар ба? Онын чырайы кандый?

— Кара чырайлу, эрди кып-кызыл, тиштерн апаган... чып-чын негрдин бойы. Барып кийинип алалы.

Энези уулын бойынын кыбына экелеле, ого башмак өдүк, ак панталон, алтын топчыларлу јажыл кафтан кийдирип берди.

Александр керектин аайын торт ондобой турды. Ол чөрчөктөрдн сўрекей сўўйтен. Полководец Ганнибал келген дегени чын ла чөрчөктин бойы эмес пе?

— Эне, Ганнибалдын өлгөнинең бери удаган иче. Онын өлгөнинең бери удабас эки мун јыл болор.

— Онызы чөрчөк—деп, энези айтты,—баралы, бойыңнын көзингле тирў Ганнибалды көрөринг, јангыс ла баштактаңба.

Энези уулыла экў айылчы отурган кыпка кирип келдилер. Столдын јанында канза тиштенип алган бир карыган өбөгөн отурды. Бажын пудралап койгон парик кийип алган эмтир. (Ол тушта бай, јамылу улус бажына быјыраш парик кийгилейтен.) Адазы айылчыга айтты:

— Је, адабыс өрөкөн, менин јажы јеткелек уулым бу, көрўгер.

Александр турган јеринең кыймыктанбады. Ол алаң кайкап калган көрўп турды.

— Кижиге јууктазан, канайып турун?—деп, энези шымыранды.

— Слер, сударь, Ганнибал ба?—деп, учы-учында, Александр сурады.

— Уулыгарга, Василий Иванович, чугулдаңбагар—деп, айылчы айтты,—менин бўдўжимди көргөндө, јангыс ла баллар эмес, јааң да улус эмеш чочуй беретен. Менин чырайым

кара да канайдарын? Уулчак полководец Ганнибалды биле-тен эмтир, мен керегинде дезе укпаган.

— Слер, сударь, ненинг учун Ганнибал деп адалып тураар?

— Азырап чыдаткан Пётр каан мени Ганнибал деп ада-ган. Менинг атту-чуулу жуучыл керектер эдериме иженип, онойдо адаган. Каан мени гран ары жанына үренерге ийген, полкто служить эткем, эмди мен генерал болдым.

— Менинг уулым жангыс ла военный керектерди сананып жүрет—деп, адазы айтты.

— Сен Ганнибалдын жуулашканы керегинде кайдан ук-тын?—деп, айылчы Александрдан сурады.

— Ганнибал керегинде, онын жалтанбазы ла жангаксыбазы керегинде книганы түниле кычыргам.

— Айдарда, сен Ганнибал болорго турун ба?

— Слерле, сударь, омор эмди экү... жок, мен үчүнчи Ган-нибал болбоско турум—деп, уулчак каруузын берди.

— Сен баштапкызы болорго турун ба? Ондый жакшы пол-ководец болорго көп неме билер, көп үренер керек.

— Менинг билеримди ченеп көрүгөр, сударь.

Айылчы Александрга көп сурактар берди, онын берген карууларын сүреен жаратты. Уулчак сүрекей түргөн тооло-гон, французский ле немецкий тилдерди бир эмеш билетен, жакшы кычырып ла шибеелер жазаары керегинде книжкадан Ганнибалдын берген ончо сурактарына каруузын бир де тук-турылбай айдып турган. Александр уккан немени узак ун-дубайтан. Ганнибал Александрды окшоп ийеле, сурады:

— Онойдордо, сен солдат болорго турун ба?

— Эйе—деп, Александр каруузын берди.

„Жагы жеткелек Александр Суворовты Семёновский полкко солдат эдиң алзың“—деп, Ганнибал императрица Елизавета Петровнаы сурап, бичикти тургуза ла бичип берди.

Генерал жүре берген кийининде бир кезек ойдин бажында Александр Суворовты Семёновский полкко жалы жокко солдат эдиң бичип салган деп жетирү бичик келди; оны айылында үрензин деп, эки жылга божоттылар.

Адазы казнадан жал албай, бойынын акчазына уулын ариф-метикага, геометрияга, өскө **ороондордын** тилдерине ле воен-но-инженерный искусствонун баштамы үредүзине үредер бо-луп, молжу алынды.

II. Полковой школ.

Октябрь айда Суворовтор бастыра билезиле Москвага атандылар.

Олор Москвага бир канча кўннинг бажында жеткендер. Абраларында курсак, кийим ле оноң до өскө неме коштогон бир канча атту улус озо атанган. Суворовтын билези ол улуска Москванын жанында једижип алган. Абралу аттарла кожо Шермак бараткан. Александр бойынын сўўген адына минип алала, городло мантада берди. Ол Кремльдинг јаныла өдўп, Покровский паратага једеле, оноң ары Семёновский застава¹ јаар ууланды. Ак јерде солдаттар ўренгилеген. Командирлердин кыйгызы угулып турган. Солдаттар маршировать эди, мылтыкты канайып тудатанын көргўзип турдылар. Александр полковой туранын јанына јортуп келеле, адын буулап, турага кирди.

Оны полктын командиринин кабинетине кийдирдилер.

Төрдө, јаан столдын јанында, премьер-майор² Соковнин отурды. Оны айландыра јиит офицерлер турдылар.

— Эзен, баатыр!—деп, Соковнин айтты.—Полкко сени аданг ийди бе?

— Јок! Мен бойым келгем, господин премьер-майор.

— Москвага качан келдигер?

— Бўгўн эртен тура.

— Ондый ба! Сен дезе көндўре ле полкко келдинг бе? Јакшы, јакшы! Је, **неңи айдарга туруң?**

— Каанның службазында болорго турум, господин премьер-майор.

— Сеге озо баштап ўренер керек ине. Кўўнинг бар болзо, сени полковой школго бичип салзын деп айдайын...

Соковнин писарьды алдырала, ого јакару берди:

— Солдат **Суворовты полковой школго бичип салзын** деп айт... Э-э, акыр! Сен, Суворов, наукалар **јанынаң тың биле-ринг** деп, меге Ганнибал Абрам Петрович айткан. Айдарда, сени көндўре инженерный класска бичизе кайдар?

— Јок, господин премьер-майор, озо баштап солдатский класска.

¹ *Застава*—городко киретен, городтоң чыгатын јер.

² *Премьер-майор*—офицер кижининг јамызы.

— Уулды школго јетирип сал!—деп, Соковнин писарьга јакарды.

Школ јуугында, эки этаж јангы турада, болгон.

Писарь Александрды солдатский класска кийдирди. Арифметиканын урогы өдүп турган. Столдын јанында такталарда үренчиктер отургылады—мында тегин кийимдү уулчактар да, јаан солдаттар да болгон. Үренчиктер грифельный досколорго грифельдерле бичигилеп турган.

Столдордын ортозыла јажыл мундирлү үредүчи базып жүрди. Александр Суворовтын военный службазы онойып башталды.

Суворов сүреен кичеенип үренген, ол ок өйдө көп кычылган.

Полкты удабай Петербургка көчүрдилер. Александр адазынын айылынан айрылды. Полкто ол казармада јаткан, солдат улустын аш-курсагын јип, каруунда туруп, хозяйственный јакылталар бүдүрип турды. Айылына кыскарта бичип туратан:

„Су-кадык. Үренип турум. Служить эдип турум. Суворов“.

Суворовтын он јети јажы толуп, он сегис јашка барадарда, ого капрал¹ деп звание бердилер.

Јиит Суворов службаны јакшы билип, јакшы үренип турганын көрүп, Соковнин оны бойына ординарец² эдип алды. Суворовтын офицерский службазы онойдо башталды.

III. Службада.

Семёновский полктыг талортозы дворяндардын јажы јеткелек уулдарынан турган. Олор улам сайып көзөрлөп, бийлерге јалынып, солдаттарды јаман көрүп туратандар. Солдаттар крепостной крестьяндардан болгон. Суворов дезе солдаттардын алдында чүмеркебейтен, олор керегинде кичеенип, олорго Ганнибал керегинде, јебрен өйдөгү өскө дө полководецтер керегинде куучындайтан, солдаттар ого чөрчөктөр, кожондор, жүзүн-јүүр кокурлар айдып туратандар.

Мак керегинде, јамылар керегинде сананып жүрген полководецтер ат-нерелү улус болуп турган эмес, бойыннын төрө-

¹Капрал—рядовой солдаттын кийининде баштапкы звание.

²Ординарец—јакылталар бүдүрер офицер.

ли учун албатыла кожо бек турушкан полководецтер макту-
лу, ат-нерелү улус болуп турганын Суворов жарт билген.

Баштапкы ла офицерский жамы аларда, Суворов 25 жашту
болгон. Суворовты Суздальский полктын командири эдип
тургузарда, солдаттар жаңы полковникти сүүнчилү сагыгы-
лаган, оттын жаына отурып алала, ол керегинде бирүзи
бирүзине көп куучындагандар.

— Солдат кандый ла керекти офицердег де коомой эмес
билер учурлу деп, Суворов некеп жат—деп, карыган капрал
јнит солдатка айткан.—Огдодын ба?

— Огдоорын огдогом ло, таадак! Же бис оны кайданг би-
летенис? Бис **деревнедег келген** улус ине.

— Же, уул, сен эго: „**Билбей турум**“—деп айдар болзон,
сеге коомой болор.

— Мен чын ла нени-нени билбей турган болзом, ого ка-
найда айдып беретем?

— Билгенинче ле айт.

— Же, нени-нени менен сурап ук.

— Жарайт. Мени Суворов бойы туру деп бодо. Суворов-
тын бойынын сурактарына каруу берип турум деп санан.

— Кем жок!

— „Кем жок“ дегени не? Көрзөн оны, талтайып туруп алган! Мен Суворов болуп тургамда—чип-чике тур, сўўнчилў көр! Онойдо ло тур. Сабарларыңды эмес, меенди кыймыктат... Гусёк! (Јиит солдаттың өбөкөзи ондый болгон.)

— Мен мында.

— Суу кайда баалу?

— Кизи суузаганда, суу баалу, господин капрал.

Солдаттар каткырышты.

— Эмеш ондый эмес те болзо, је чын. Суу өрт тушта баалу... Гусёк! Темир алтыннан кайда баалу?

— Јууда, таадак!

— Чын. Эр эмтиринг, кайкамчылу баатыр! Је база айт, Гусёк! Айга јетире ыраак па?

Гусёк бөрүгин јемире кийеле, тенгери јаар көрүп, сананды; капрал бу ла суракты карыган солдаттан сурады:

— Айга јетире ыраак па?

— Суворовтың черүлери эки күнге јеле берер, господин капрал,—деп, солдат каруузын берди.

Гусёк бөрүгин бажынан ушта тартала, јерге таштады, каруузын айдып болбогонына ачына берди.

— Э-э, Гусёк, билбединг бе?—деп, јиит солдаттар кыйгырдылар.—Кичеенип көр, Ваня...

— Суворовко „билбей турум“ деп айдарга качан јараар, онызын база айдып бер—деп, карыган солдаттардың бирүзи айтты.

— Ондый да учурал болуп јат.

— Айдып берзегер, таадак.

— „Ретирада дегени не?“—деп, Суворов бир катап солдаттан сураган. „Ретирада“ дегенин слер, уулдар, билер учурлу, онызы тескерлейтени дегени. Суворов тескерлеерге сўўбейтенин ончо улус билер. Суворов ретирада керегинде сураарда, солдат „билбей турум“ деген.

Суворов торт секирип ийген.

— „Канайып айттын?“

— „Онойдо ло айттым! Бистин полкто ондый сөс жок“.

Суворов сўўнип айткан: „Јакшы полк!“ Солдатты дезе кучактап, окшоп ийген.

— Суворов бисти көп немеге ўреткен. Эмди бис билгир солдаттар—деп, Суворовло азыйда кожо служить эткен карыган капрал бойының куучының божотты.

Сурактар.

1. Суворовтың билези керегинде слер нени билип алдыгар?
2. Суворов бала тужында нени билерге јилбиркеп туратан?
3. Ол кем болорго сананган?
4. Оны солдат эдиң качан бичип салгандар?
5. Ол кандый ўредўге јединген?
6. Суворов военный шкодо канайып ўренген? Военный службага кандый кўўндў болгон?
7. Ол нениң учун инженерный класска тургуза ла кирбеске турган?
8. Солдаттарды шкодо канайып ўреткендер?
9. Соковнин Суворовты бойына ординарец эдиң нениң учун алган?
10. Суворов командир болгон кийининде солдаттарга кандый кўўндў болгон?
11. Суворов керегинде солдаттар нени куучындаган?

Кавказта олјого алдырган кижии.

Л. Толстой.

(Чын болгон керек.)

I.

Бир барин Кавказта офицер болуп служить эткен. Онын ѓбѓѓѓзи Жилин болгон.

Бир катап ого айылынан письмо келген. „Мен карый бердим, ѓлѓр алдында кару уулымды кѓрўп алар сагыжым бар. Менле јакшылажып аларга келип бар, сѓѓгимди јууп сал, ононг ары кудайла службага ойто баргайын. Мен дезе мында сего кыс та таап салдым: бойы јараш та, керсѓ де. Јѓѓѓѓзи де бар. Сагыжын јетсе, оны алып, айылынга да артып каларын“—деп, карыган ѓнези бичиген.

Жилин санана берди. Карыган ѓнези чындап та коомойтый берген; айса болзо, кѓрѓргѓ дѓ келишпес. Барып келер, јакшы кыс учураза—алып та албай.

Жилин полковниктенг отпуск сурап алды, нѓкѓрлѓриле ѓзендежиң алаала... атанарга шыйдынды.

Ол тушта Кавказта јуу болгон. Јолдорло тўште де, тўнде де јоруктаар арга јѓк болгон. Орустарданг кем-кем ши-

бееден эмен ырада јортсо эмезе басса, татарлар эмезе өлтүрип салар, эмезе тудуп алаа, туулар јаар апарар. Онын учун бир шибееден база бир шибееге барган улусты недеде эки катап солдаттар үйдежип туратан. Ичкери алдында ла кийининде солдаттар барып јадар, ортозында дезе улус јортуп барадар.

Бу керек јайгыда болгон. Танг алдында обозтор шибеенин тып јанына јуулышты, үйдежип бараткан солдаттар чыгып келдилер, ончолоры јолло көндүктилер. Жилиннин немелерин коштогон абра обозло кожо бараткан, ол бойы дезе танг атту јортуп отурган.

Баратан јер 25 беристе болгон. Обоз араай ичкерлеп турган: бирде солдаттар токтой түжерлер, бирде обозто кемнинг кемнинг абразынын тегелиги уштула берер эмезе ат токтой түжер, ончозы тургулайт—сакыгылайт.

Күн тал түштег кыйа берген, обоз дезе јолдын талортозын ла өткөн. Тозун-тобрак, изү, күн дезе изидип ле турат,

көлөткөлөнөр жер де жок. Куба чөл: жолдо агаш та жыраа да жок.

Жилин озо жортуп барала, обозтын једижерин сакып турды. Угуп турза, кийининде база ла токтогылазын деп табыш угулды. „Солдаттар јокко, јангыскан барза, кандый болор? Минген адым јакшы,—керле-марда татарларга учуразам, кача берерим. Эмезе барбас па?“—деп, Жилин сананды.

Адын токтодоло, сананып турды. Ого тан атту, мылтыкту экинчи офицер, Костылин, жортуп келеле, айтты:

— Жилин, экү баралык. Аштаганым да сүреен, күннин изүзине чинем де чыкты. Кийген чамчам көк үлүш.—Костылин дезе тестек, семис, кып-кызыл чырайлу киж, онын те-ри торт тамчылап турды. Жилин, сананып турала, сурады:

— Мылтыгын окту ба?

— Окту.

— Је ондый болзо, јортолы. Јагыс айрылышпай, кожо барарга јөптөжип алалы.

Олор экү ичкери јолло жортуп бардылар. Чөллө жортуп, куучындажып, айландыра ајыктанып турат. Чөл јерде эби-реде ыраак көрүнөт. Чөл божоордо ло, јол эки туунын ор-тозындагы капчалла барды. Жилин айтты:

— Кырга чыгала, айландыра көрүп алар керек, кенетийин кырдын ары жанына чыга конуп келгилезе, көрбөй дө каларын.

Костылин айтты:

— Незин көрөтөн? Баралык.—Жилин онын сөзүн укпады.

— Жок—деди, —сен мында сакып ал, мен кырга чыгып, көрүп ийейин.

Жилин сол жанындагы кыр өрө желдирди. Онын ады сүркей жакшы болгон (ол оны кулун тушта жүс салковойго садып алган, бойы минип үрөткөн): каскак кыр өрө канатту куштый чыга конды. Жилин кырдын бажына чыгып келе-ле, ыраагы жүс кулаштан эмеш артык жерде таң атту одус кирези татарлар турганын көрүп ийди. Олорды көрүп ийеле, адын бура сокты; татарлар да оны көрүп ийдилер, жүктенип алган мылтыктарын маң бажында ушта тартып, Жилин жаар мантаттылар. Жилин кырды төмөн мантадып, Костылинге кыйгырды:

— Мылтыгыңды ушту!—бойы десе ады керегинде сананды: „Көөркий адым, аргада, бүдүрилбей манта; бүдүрил-зен—өлөрим. Мылтыкка ла једип алзам, олорго туттырбазым“.

Костылин десе, Жилинди сакып алар ордына, татарларды көргөн лө бойынча, бар-жок күчиле шибее жаар мантатты. Адын эки јандап камчылап, кача берди. Аттын куйругы ла чычандап турганы тобрак өткүрө көрүнөт.

Жилин көрзө—керек коомой. Мылтыкту Костылин жүрө берген, жангыс үлдүлө нени де эдип болбозын. Ол кайра, солдаттар жаар мантатты. Је көрүп турза, онын јолын кезип, алты кижн учуртып келетти. Онын минген ады жакшы, је татарлардын аттары онон до жакшы эмитир, ого үзеери, олор кийининен сүрүжип келеткен эмес, онын јолын кезип келеткен. Олордон качып болбозын билип, Жилин адын кайра буруурга сананды, је мантап бараткан атты токтодып болбой, олорго удур барды. Көрүп турза—боро атту, кызыл сагалду татар јууктап келедири. Чынгырып, тиштерин ырсайтып, мылтыгын адарга белетеп алган эмитир.

„Је—деп, Жилин сананды,—мен слерди, көрмөстөрдн, билерим: тирүге туттырзан, орого отургузала, камчыла соккулаар. Тирүге туттырбазым...“

Жилин кыска да сынду болзо, бойы чыйрак болгон. Ўлдүзин кынынан ушта соголо, кызыл сагалду татарга удурманганда, сананды: „Әмезе атла оны тепседерим, әмезе ўлдүле кезе чабарым“.

Је ого бир ле әмеш јеткелекте, Жилиннинг адын кийиннен јыга адып ийдилер. Ат ман бажында јерге јыгылып, Жилиннинг будын төжөннп ийди.

Жилин өрө турарга јеткелекте, онын ўстине эки татар отурып алала, колдорын кайра толгоп турдылар. Жилин оларды ийде салып ийди—је база ўч татар, аттарынан түже калыйла, мылтыктын бөксөзиле онын бажына бир канча катап **сокты**. Жилиннинг бажы айланып, көстөрине неме көрүнбей барды. Татарлар оны **тудуп алдылар, ээрге буулаган**, ртык колондорды чечип, колдорын кайра тагып ийеле, сўүртеп апаргылады... Жилин бойынын ады јаар көрди. Бараксан кыйын јыгылган ла бойынча, колы-будыла јерге једип болбой, тепкиленип јаткан әмтир; бажына ок тийген јерден кара-күрен кан агып, тобракка шингеп турды.

Бир татар атка жууктап келеле, аттын ээрин алды,—ат дезе тебинип ле жатты; татар кынынаг кинжалып чыгарып алаала, аттын кежирин кезип ийди. Кан жайрай берди, ат сил-кинеле, өлө берди.

Татарлар аттын ээрин ле өскө дө jepceлин чечип алды. Кызыл сагалду татар атка минип аларда, өскө татарлар Жилинди ого учкаштырып берди, жыгылбазын деп, ээрде отурган кижиге кайышла жаба танып ийеле, туулар жаар апардылар.

Татардын кийининде отурган Жилин, ары-бери жайканып, жүзиле татардын сыртына түртүлип турды... Жилиннин бажын канча жердег жара согуп салган, көстөринин үстинде кан кадып калган. *Жаап отурып та алар*, кан да арчыыр арга жок болгон. Колдорын кайра тартып, буулап салган учун, таганагы сыстап турды.

Олор тууны өрө узак жортуп, *сууны* кечип, жолго чыгып алаала, кобынын ичиле бардылар.

Жилин бараткан жолун темдектеп көрүп аларга сананган, же көстөрин кан туй алып салган, бойы дезе кайра бурулып болбос болгон.

Бүрүнкүйлене берди. База бир сууны кечип, корум ташту кырга чыктылар, ыштын жыды жйтанды, ийттердин үрүжи угулды. Аулга¹ жедип келдилер. Татарлар аттан түжүп алдылар, татар балдар жуулыжып, Жилинди курчай туруп алып, чыйкылдажып, сүйүнип, таштарла аткылай бердилер.

Бир татар кижги балдарды сүрүп ийди, Жилинди аттан түжүрип, жалчызын кычырды. Жаактары кырлайып калган, чамчачан нагаец² келди. Чамчазы жыртылып калган, төжи торт ачык эмитир. Татар ого нени де жакарып айтты. Тоормоштон кескен кыскачак төнөшти жара чабала, ортозында кижинин буды баткадый тежик эдиң салган колодканы жалчы экелди. Колодканын учында замок илетен темир бар эмитир.

Жилиннин колдорын чечип, колодканы будына кийдиреле, сарай жаар экелдилер,—сарайга ийде салып ийеле, эжигин бөктөп салдылар. Жилин өтөктин үстине жыгылды; эмеш жадала, карангуйда жымжак жер жоктоп табала, жада берди.

¹Аул—татар улустын журты.

²Нагаецтер—татар тилге жуук тилдү албаты.

II.

Жилин түвиле уйуктап болбоды. Жайгы түн кыска. Сарайдын тежигинен танчын¹ жарып келеткени билдирди. Жилин тежикти эмеш жаанадала, көрди.

Сарайдын тежигинен ого кырды төмөн түшкен жол көрүнөт, он жанында татарлардын саклязы¹, саклянын жанында эки агаш. Саклянын эжигинде кара ийт жадыры. Куйругын чычандадып, эки уулакту эчки базып жүрү. Көрүп турза—чечектү чамчалу, курлу, штанду ла сапогту, бажын капталла жаап алган татар кызычак кырды өрө базып барат, бажында десе суулу темир кувшин тургузып алган эмитир.

Жилиннинг десе суузап турганы коркушту, тамагы торт кургап калган; ого жүк келип көрөтөндөр болзо—деп сананат. Укса—сарайдын эжигин ачылайт. Кызыл сагалду татар ла оноң эмеш кыска сынду, кара чырайлу татар келди. Кара көстү, качарлары кызыл, кыскарта кайчылап салган сагалду татар улам ла каткырып турат. Онын кийими де артык эмитир; көк торко бешметтү. Курында жаап мөңгүн кинжалду; кызыл булгайры башмактарын база мөңгүндөп койгон. Жука башмактарынын үстине калың башмак өдүк кийип алган. Ак кураганның терезинен эткен бийик бөрүктү.

Кызыл татар киреле, арбанган чылап, нени де айдала, тура түшти; эжиктин бажына түртүнип алала, кинжалын кыймыктадып, бөрү чилеп, Жилин жаар кылчайып көрүп турды. Кара чырайлузы десе ары-бери түрген-түрген базып туратан шулмус, чыйрак кижиге эмитир. Ол Жилинге жууктап келеле, байдастанып отуруп алып, каткырып, оны ийинине таптап ийеле, бойынын тилиле нени де куучындап, көзиле имдеп, тилиле такылдадып, айдып турат: „Корошо урус, корошо урус! (Жакшы орус, жакшы орус!)

Жилин, онын айтканынан нени де оңдобой, айтты: „Суу, суу ичерге беригер!“

Кара татар каткырат. „Корош урус“—деп бойынын тилиле айдып ла турат.

Жилин эриндериле, колыла көргүзүп, суу берзин деп сурады.

Кара чырайлу татар оңдойло, каткырды, эжиктен көрүп: „Дина!“—деп кемди де кыйгырды.

¹ Сакля—Кавказта журтаган улустың айылы.

Он үч јашту чичкечек кызычак жүгүрип келди, ол кара татарга жүзүндөш. Онын кызы болгодой. Көстөри база кара, чырайы да жараш эмитир. Элбек јендү, узун көк чамчалу. Јебеченг чамчазынын төжин, эдегин ле јендерин кызыл бөслө күреелеп койгон. Узун штанду, башмак өдүктү, ол өдүкке катай бийик чоңчойлу база башмак өдүк кийип алган; мойнында орус мөңүн бежен акчалардан эткен јинјилү эмитир. Бажында бөрүк, плат јок, кара кејегезинде јалама өрүп салган, јаламага дезе топчылар ла мөңүн салковой тагып салган.

Адазы ого нени де айтты. Дина жүгүрө береле, ойто келди, суулу кувшин экелди. Сууны береле, бойы байдастанып отурып алды. Жилиннин суу ичип турганын, кандый бир солун анды көргөн чилеп, көзин јаанадып алала, көрүп отурды.

Жилин кувшинди ого ойто берди. Кызычак, үркүнчек эчки чилеп, туура секирип ийди. Оны көргөн адазы да каткырды. Адазы кызын база кайдаар да ийди. Кызычак кувшинин алып, чыга жүгүрөле, тегерик тепшиде теертпек экелди, бойы база ла корчойып отурып алала, көзин Жилиннен албай, көрүп отурды.

Татарлар жүрө бердилер, эжикти база ла бектеп салдылар.

Бир эмеш ой өдөрдө, Жилинге нагаец келеле, айтты:

— Айда, хозяин, айда! (Бас, өрөкөн, бас!)

Орустап база билбес эмитир. Је кайдаар да бар деп айдып турганын Жилин оңдоп ийди.

Жилин колодкалу барды, басып болбой, аксаят—буды торт ло кайрылып турат. Жилин нагаецти ээчий јуртка кирип келди. Көрүп турза—татарлардын деревнези, он кире айылдар, деревненин ортозында татарлардын башнялу церквези. Бир туранын эжигинде ээрлү үч ат турат. Аттарды чылбырынан уулчактар тудуп тургулады. Турадан кара чырайлу татар чыга коноло, колыла имдеп, Жилинди кычырды. Бойы каткырып, татарлап нени де айдып ийеле, турага жүрө берди. Жилин турага кирди. Туранын ичи јакшы, стенин балкашла килейте шыбап койгон эмитир. Төр јанында стениде ноокыдан эткен, чокур кышту јымжак төжөктөр лө јастыктар јадыры, эки јанындагы стениде баалу кебистер; кебистерде мөңүндеп койгон мылтыктар, колмылтыктар ла үлдүлөр илип койгон эмитир. Бир стенин јанында јабызак

печке. Тура, идирген ошкош, ап-ару јер полду эмитир, төрдө кийистер јайып салган; кийистердин үстинде кебистер, кебистерде десе ноокыдан эткен јастыктар. Кебистердин үстинде башмак өдүктү кара татар ла кызыл татар база үч айылчы отуры. Олордын ончолорынын кийинине јымжак јастыктар салып койгон, алдында десе тегерик агаш табактарда тарааннын кулурынан быжырган жукачак калаштар, кайылткан сарјулу аяк, буза деп аракылу кувшин. Курсакты колло алып јигилейт, колдоры десе сарјуга уймалып калган.

Кара чырайлу татар туруп чыгала, Жилинди тууразына, кебиске эмес, куру полго отургузып салзын деп айтты; бойы ойто кебиске отурып, айылчыларды күндүлөп турды. Јалчы кижжи Жилинди јерге отургузып салала, бойы башмак өдүгин уштуп, эжиктин јанындагы башмактарга коштой тургузып салала, айылдын ээлерине јууктада кийиске отурып алды; олордын ажанып отурганын көрүп, чилекейин арчыйт.

Татарлар ажанып алдылар, узун чамчалу, бажында платту татар үй кижжи келди. Сарјуны ла калашты апарды, јаан көнөк лө чичке чорголу чөйгөн экелди. Татарлар колдорын јунуп алала, онын соңында колдорын төжине јаба тудуп, тизеленип отурып алала, төрт јаны јаар кейди үрүп ийеле, мүргүдилер. Татарлар куучындаштылар. Онын кийининде айылчылардын бирүзи Жилин јаар бурулала, орустап куучындады.

— Сени Кази-Мугамед тудуп алган—деп айдып, бойы колыла кызыл татар јаар уулады,—ол сени Абдул-Муратка берген,—кара чырайлу татар јаар уулады.—Абдул-Мурат сенин ээн эмди.

Жилин унчукпайт. Абдул-Мурат куучындай берди, Жилин јаар колын уулап, каткырып, айдып турат: „Солдат урус, урус, корошо“. Тилмеш айтты: „Айылдагы улүзын сен учун акча ийзин деп, айылынга письмо бичи дейт. Акчаны алзала, ол сени божодып ийер“.

Жилин эмеш сананала, сурады: „Канча кире акча керек?“

Татарлар куучындаштылар; тилмеш айтты:

— Үч мун салковой.

— Јок, мен ол кире акчаны төлөп болбозым—деп, Жилин айтты.

Абдул туруп чыгала, колдорыла јанып, Жилинге нени де айдып турат,—Жилин онын айтканын ондоор деп сананат

ошкоч. Тилмеш көчүрип береле, айтты: „Сен канчаны берерин?“ Жилин сананала, айтты: „500 салковой“. Ол тушта татарлар ончозы түрген-түрген куучындаштылар. Абдул кызыл татарга кыйгырып, чилекейин чачылтып, нени де айдып турды.

Кызыл татар десе көзин сыкыйтып, тилиле такылдадып отурат.

Олор унчукпай баргылаарда, тилмеш айтты:

— 500 салковой ас. Сен учун ол бойы 200 салковой төлөгөн. Кази-Мугамед ого төлүлү болгон. Ол сени төлү учун алган. Уч мунг керек, ононг төмөн болбос. Акча сурап бичибезен—сени орого отургузарлар, чыбыктаарлар.

„Је, олордонг коркуур болзонг, керек там үрелер“—деп, Жилин сананат.

Бут бажына туруп чыгала, айтты:

— Ол мени коркударга турган болзо, мен ого бир де акча бербезим, бичик те бичибезим, сен ого айдып бер...

Тилмеш онын айтканын көчүрип берди; база ла кенетийин ончозы табыштанып куучындадылар.

Узак эрмектешкендер, ононг кара чырайлу татар тура жүгүреле, Жилинге базып келди:

— Урус джигит, джигит урус!

Джигит дегени олордын тилиле эр эмтиринг дегени. Бойы каткырып, тилмешке нени де айтты, тилмеш көчүрип берди:

— Бир мунды бер!

Жилин десе јана түшпеди: „500 салковойдонг көп бербезим. Өлтүрип салзагар,—нени де алып болбозыгар“.

Татарлар эрмектејеле, јалчызын кайдаар да ије бердилер, бойлоры десе бирде Жилин јаар, бирде эжик јаар көрүп отурадылар. Јалчы келди, оны ээчий самтар кийимдү, өдүк јок кандый да тестек кижі келедири, онын буды база колодкалу эмтир.

Жилин торт аланг кайкады—Костылинди танып ијди. Оны база тудуп алгандар. Олорды коштой отургузып салдылар; олор бирүзи бирүзине куучындап отурдылар, татарлар унчукпай, олор јаар көргүлейт. Оныла не болгонын Жилин куучындап берди; Костылин база куучындап берди; ол качып барадарда, онын ады тура берген, мылтыгы десе от алышпаган, Абдул ого једижип келеле, тудуп алган эмтир.

Абдул туруп чыгала, Костылин јаар колыла уулап, нени

де айдат. Эмди олар экилези јангыс кижининг колында, акчаны озо берген кижини озо божодып ийерлер деп, тилмеш кӧчӱрип берди.

— Сен чугулданып жадын, сенинг нөкөрүң десе жобаш; ол айылына письмо бичиген, беш мунг салковой акча ийгилеер. Ого курсактыг да жакшызын берер, оны жаман да көрбөстөр— деп, Жилинге тилмеш айтты.

Жилин айтты:

— Нөкөрим бойы билзин: ол, байла, бай киж, мен бай эзем. Мен канайда ла айткам, онойдо болор. Өлтүретен болзогор—өлтүреер, оной слерге туза болбос, је 500 салковойдон көп акча сурап, мен бичибезим.

Ончозы унчукпай бардылар. Кенетийин Абдул тура жүгүреле, кичинекей кайырчакты ачып, ононг чаазып, перо ло чернила алаала, Жилинге тула берди, бойы десе оны алаканыла ийинине тажып, „бичи“ деп көргүстү. 500 салковойго жөпсинди.

— Акыр—деп, Жилин тилмешке айтты.—сен ого айт, ол бисти жакшы азыразын, кийим, өдүк берзин, экилебисти кожо тутсын, колодканы алып салзын.—Бойы десе ээзи жаар көрүп, каткырып турат. Ээзи де каткырат. Жилиннинг айтканын угуп алала, айтты:

—Кийим-өдүктин жакшызын берерим: черкеска да, сапогто берерим, кийи аларга турган уулдардый болорыгар. Слерди, князьтарды чылап, азыраарым. Кожо жадарга тургандар болзо, сарайда экү жатсындар. Же колодказын алып болбозым,—кача берерлер. Түнге ле чечип турарым.—Абдул тура жүгүрип, Жилиннин ийинине таптады.—Твоя хорош, моя хорош! (Сен жакшы, мен жакшы!)

Жилин письмону бичийле, айылына јетпезин деп, адресин тескери бичиди. „Мен мынан кача берерим“—деп сананды.

Жилинди ле Костылинди сарайга апарып салдылар, ку-
курузанын саламын, кувшинде суу, калаш, эки эски черке-
ка, солдат улустын үлтүрөп калган сапогторын экелип бер-
дилер. Сапогты өлтүрткен солдаттардан суурып алгандар
болгодой. Түнде олардын колодкаларын алып, сарайдын
эжигин бектеп койдылар.

III.

Жилин нөкөриле эң мунайда бүткүл бир ай жатты. Ээзи
десе каткырып ла турат: „Твоя, Иван, хорош,—моя, Абдул,

хорош“. Берип турган курсагы дезе коомой болды—жангыс ла тарааннын кулурынан быжырган теертнек эмезе торт чий тесте.

Костылин айылына база бир катап письмо бичиди, акча келерин сакып, эригип отурды. Сарайда кере тўжине отурып, письмо келер кўндерди тоолоп эмезе уйуктап жадат. Жилин письмозы айылына жетпезин билген, же катап письмо бичибеген.

„Анча кире акчаны энем кайдан алатан?—деп, Жилин сананат.—Ол тегин де менин ийип турган акчамла азыранып жаткан. 500 салковой акча жууп алза, сырагай жоксырай, тўрей берер. Тўбектен бойым чыгып аларым“.

Бойы дезе айландыра аяктал, улусла куучындажып, качып барар аргазын бедиреп турды.

Жилин айылдардын ортозыла базып, сыгырып жүрет, бирде жангыс жерге отурып, оок-теек неме узанып турат: эмезе той балкаштан наадайлар эдет, эмезе тарыскадан немелер өрүп турат. Ол кандый ла немени эдерге ус болгон.

Ол бир катап балкаштан тумчукту, колду, бутту, татар кижинин чамчазын кийген наадай эделе, сарайдын жабынтызына тургузып салды. Татар үй улус сууга баргылады. Эзинин кызычагы, Дина, наадайды көрүп ийеле, татар үй улусты кычырып алды. Кувшиндерин жерге тургузала, көрүп, каткырып турдылар. Жилин наадайды алала, олорго берди. Олор каткыргылайт, же колына аларга тидинбей турдылар. Жилин наадайды артырып салала, сарайга киреле, не болорын көрүп турды.

Дина жүгүрип келди, кайра көрөлө, наадайды туткан бойынча, жүгүрө берди.

Эртенгизинде көрзө, Дина наадайды тудунганча бозогого чыгып келди. Наадайды кызыл бөстин өөндөриле жарандырып алала, бала жайкаган чылап, жайкап, соодонып отурды. Карыган үй кижини базып келеле, ого адылып, наадайды колынан ушта тартала, оодо согуп ийди, Динаны кайдаар да ишке ийе берди.

Жилин оной жараш наадай эделе, Динага берди. Дина бир катап кувшин экелип, жерге тургузып салала, Жилин жаар көрүп, бойы каткырып, кувшин жаар көргүзүп отурды.

„Бу неге сүүнип турган болотон?“—деп, Жилин сананды. Кувшинде суу болор деп ичерде, ондо суу эмес, сүт эмтир.

Сүтти ичип алала, „хорошо“ деп айдарда, Дина сүреен сүүнди.
— Хорошо, Иван, хорошо!— дейле, тура жүгүрүп, алакан-дарын чабыштырып, кувшинди ушта соголо, жүгүрө берди.

Ол күннен ала Дина ого туйказынан сүт экелип турар болды. Татарлар эчкинин сүдинен быштактар эдип, жабын-тыларда кургадып салатандар, Дина ондый быштакты Жилинге жактытту экелип турган. Бир катап ээзи кой өлтүрүп, эт кайнаткан, Дина бир болчок этти женине сугуп алала, ого экелип берди. Экелген немезин таштап береле, түргөн жүгүрө берет.

Бир катап сүреен тын күкүрттү ургун жаңмыр жааган. Суулар боромтый берген. Кечү болгон жерде суу үч аршин кире көдүрилип, таштарды агдандырып тура берген. Кырлардан суулар күркүрөп аккан. Жилин ээзинен бычак сурап алала, тулку агаш ла жалбак агаштар кезип алган, тулку агашты тегеликтин ичине кондырала, жалбак агаштарды тыштына кондырала, учтарына эки наадай тургузып салды.

Кызычактар ого бөстин өбнлөрүн экелип бердилер; Жилин наадайдын бирүзүн эр кижини эдип, бирүзүн үй кижини кийиндирди; тегеликти сууга тургузып салган. Тегелик эбирилерде, наадайлар десе секирип тургулады.

Бастыра журттын улузы жуулыжып келди: уулчактар, кызычактар, үй улус, эр улус.

— Ай, урус! ай, Иван!— деп, оны мактап, тилиле такылдадып турдылар.

Абдулда үрелген орус час бар болгон. Ол Жилинди кычырып алала, колыла имдеп, тилиле такылдатты. Жилин айтты:

— Бер, жазап берейин.

Часты алала, жазап берди. Ээзи сүүнип, Жилинге бойыннын эски самтар бешмедин сыйлады...

Ол күннен ала Жилин жаан ус кижини деп табып жайылды. Ыраак та деревнелерден ого улус келер болды— бирүзи мылтыгына чактырма эмесе сынык колмылтыгын жазадарга экелер, экинчиси чазып экелер. Жилиннин ээзи ого керектү немелер— капкы, өрүмдер, эгү берди...

Жилин татар улустын тилин уч-баш билер болды. Кезик татарлар ого үрениже берген, керек болгондо, „Иван, Иван,“— деп кычырып турар; кезиктери десе, азийгы ла аайынча, ого кылайып тургандар...

IV.

Жилин мынайда бир айга чыгара жатты. Түште айымдар ортозыла базып жүрөт эмесе узанып отурат, түн кирип, улус уйуктай бергенде, ол сарайда оро казып турды. Ташту жерди казарга күч болгон, же *ол таштарды* эгүлө жыжып, стениниг алдынан тышкары чыккадый үйт казып алды. „Кажы жаны жаар баратанын ла билип алатан болзом—деп, Жилин сананып туратан.—Je татарлардын кемизи де ол керегинде айтпайт“.

Бир катап ээзи кайдаар да жүре берерде, Жилин качып баратан жолун көрүп аларга, тал түштин кийининде деревненин ары жанына кырга чыкты. Ээзи атанарда, Жилинди каруулдап турзын деп, бойынын кичинек уулына жакыган. Уулчак Жилинди ээчий жүгүрүп, кыйгырып турды:

— Барба! Адам сени божотпозын деген. Эмди ле улус кычыарым!

Жилин уулчакла мекелешти:

— Мен ыраак барбазым, жүк ле ол кырга чыгарым: слердин улусты эмдеерге, өлөң таап алайын. Кожо баралык; мен колодкалу качып болбозым. Сеге десе эртен жаа ла согондор жазап берерим.

Уулчакты жөпкө кийдирип алала, экү кыр өрө чыктылар. Кыр жаар көрзө—ыраак эмес, же колодкалу чыгарга күч; жүк арайдан ла чыкты. Жилин отуруп алала, айландыра жаткан жерди аяктап көрди... Журттын ары жанында, эмен жабыста—кыр, ононг ары база эки кыр, оморды эдектей агаш, эки кырдын ортозында түс жер көгөрөт, түс жерде десе ыраакта-ыраакта ыш жайылып тургандый билдирет. Шибееде жадарда, күн кайдан чыгып, кайдаар ажып турганын Жилин эске алынды. Көрзө—шибее шак ла ондо, өзөктө, болгодый. Ол эки кырдын ортозы жаар качып барар керек.

Күн ажарга једин келген. Мөңгү тошту кырлардын ак баштары кыскалым өңдү боло берди; кырлар карара берди; өзөктөрдөн туман көдүрилди, шибее турган өзөк күннинг жаркынына суркурай берди. Жилин ол өзөк жаар лаптап көрзө—трубалардан ыш чыгып тургандый билдирет. Ол орус шибее шак ла ондо деп сананат.

Энир кирди. Мулланын¹ кыйгырганы угулат. Одордон ке-

¹ *Мулла*— мусульмандардын абызы.

леткен уйлар мөбрөжөт. Уулчак Жилинди „јанак“ деп кычырат, Жилиннин дезе барар да кўўни јок.

Олор айылына јанып келдилер. „Је, әмди јерди билерим, качар керек“—деп, Жилин сананат. Ол ло тўнде качарга шўўнди. Ай әски, тўндер карангуй болгон. Је тўбек болуп, татарлар әнгирде јангылап келди. Орус улустан мал блаап алала, айдап келгенде, ончозы сўўнчилў јангылайтан. Бу тушта дезе куру келгиледи, өлтўрткен татарды әэрге салып әкелдилер... Ачу-коронго алдырган келгиледи, ончозы өлгөн кижинин сөөгин јуурга јуулышты...

Төртўнчи кўнде тал тўште татарлар кайдаар да барарга тергендилер. Тергенип алала, он кире танг атту улус кайдаар да јўре бердилер, кызыл кижн кожо барды; јангыс ла Абдул айылында артып калды. Ай јангыс ла јангырган—тўндер карангуй болгон.

„Је, бўгўн качар керек“—деп, Жилин сананала, Костылинге айтты. Костылин дезе коркуй берди.

— Канайып качатан? Бис јолды да билбезис.

— Мен јолды билерим.

— Бир тўнге једип те болбозыс.

— Једип болбозобыс,—агаш ортозында конуп аларыс. Мен јолго теертпектер алып алгам. Сен мында незин отуратан. Акча ийгилезе, јакшы, је кем билер, айса болзо, ол кире акча да јууп болбостор. Бистинг улус татарлардын бирўзин өлтўрип салган, олор әмди кыйгастанып калгандар. Бис әкўни өлтўрип саларга әрмектежип турулар.

Костылин сананды, сананды.

— Је, баралык!—деди.

V.

Жилин ўйтке кирип, Костылин өткөдий әдип, оны јаанада казып салды; әкў отурып, јуртта улустын уйуктаарын сакыгылады.

Улустын табыжы јылыяа берерде, Жилин стенин алдыла тып јанына чыкты. Костылинге „бери чык“ деп шымыранды. Костылин әнгмектеп чыгып барадала, будыла ташка тийип, табыштанып ийди. Айылдын әэзинде дезе Уляшин деп сўрееп казыр чокур ийт бар болгон. Ол кенетийин ўрўп чыкты, оны әэчий өскө ийттер ўрўшти. Жилин араай сыгы-

рып ийеле, ийтке теертпек таштап берди,—Уляшин Жилин-ди танып, жалганчып, үрбей барды.

Ийттинг үргенин ээзи угуп ийеле, туранын ичиненг: „Кайт, кайт, Уляшин!“—деп унчукты.

Жилин десе Уляшиннын кулактарынын кийин жанын тырмап, мекелеп турды. Ийт унчукпай, онын будына жыжынып, жалганчып турат.

Жилин ле Костылин толуктын кийин жанында эмеш отурдылар. Тым боло берди, жүк ле кажаганда койдын жөткүргени ле суунунг шоркыраганы угулат. Түн карагуй, бийик тегериде жылдыстар мызылдайт; кырдын бажынан жагырган кызыл ай көрүнип келди. Өзөктө туман сүттий кажайат.

Жилин туруп чыгала, нөкөрине айтты: „Је, карындаш, баралык!“

Көндүктилер; эмеш ле ырап баргылаарда, мулланын кожонгы угулды: „Алла Бесмилла! Ильрахман!“ Онойдордо—улус церквеге баратан эмтир. База катап стенинин жанында отурдылар. Церквеге бараткан улус ончозы жүре бергилеерде, база ла тым боло берди.

— Је, кудайла көндүгелик!—Крестенеле, баргылады. Чеденин ичиле каскак жаратту сууга түжүп, оны кечип алып, өзөклө бардылар. Туман койу ла жабыс турат, тегериде десе жылдыстар көрүнөт. Кайдаар баратанын Жилин жылдыстардан темдектеп турат. Туманда серүүн, базарга јенгил, жагыс ла сапогторы майчык— базарга эп јок. Жилин бойынын сапогын суурып таштайла, жыланаш бутту барды. Таштан ташка секирип, жылдыстарды ајыктайт. Костылин Жилинге једижип болбой барды.

— Араай бассанг—дейт,—көрмөстинг сапогторы буттарымды өйкөди.

— Сен өдүгинди чечип салзан, базарга јенгил болор.

Костылин жыланаш басты, керек там коомойтыды: буттары таштарга кыйдырала, једишпей турды. Жилин ого айтты:

— Будынды ташка кыйдырзан, јазылып калар, једишсе десе—өлтүрип койорлор.

Костылин унчукпай, онтоп, базып баратты. Өзөк ичиле олор узак бардылар. Угуп турза—он жанында ийттер үрүжип чыкты. Жилин токтой түжеле, айландыра көрди, кыр јаар чыгып, колыла јоктоды.

— Эх, бис јастырдыс, он јаны јазар келген эмтирис—деди.—

Мында база өскө журт, мен оны кырдан көргөм; эмеш кайра барала, сол жаны жаар, кырга чыгып алар керек. Мында агаш болор учурлу.

Костылин айтты:

— Эмеш сакызанг, мен тыныш алынып алайын, буттарым кызыл кап боло берди.

— Э, карындаш, жазылып калар; сен чебер калы. Бу мынайда!

Жилин бурулала, сол жанында кырда турган агаш жаар жүгүрди. Костылин онтоп, кийининен басты. Жилин оны кезедип-кезедип ийеле, бойы десе базат ла.

Кырга чыгып келдилер. Чындап та мында агаш эмитир. Агаш ортозына кирип, жыраанын тегенектерине арткан кийимдерин үзүп алдылар. Агаш ортозында жолго чыгала, жолло бардылар.

— Акыр!—Жолдо тибирт угулды. Жилин ле Костылин токтой түжүп, тындагылады. Аттын тибиртиндий тибирт угулала, токтой берди. Олор ичкери бастылар—тибирт база ла угулды. Олор токтой түшкенде—тибирт те угулбай барат. Жилин эгмектеп барала, жол жаар көрзө,—не де туру: ат десе, ат эмес, кандый да сан башка неме, кижиге де түнөй эмес. Турган неме бышкырып ийди. „Бу кандый кайкамчылу неме болотон!“ Жилин араай сыгырып ийди,—турган неме жолдон туура калып, будактарды сындырып, агаштын ортозыла сурт этти.

Костылин коркуганынан торт жыгыла берди. Жилин каткырып, айдат:

— Бу сыгын ине. Мүүстериле будактарды сындырып турганын угуп турун ба? Бис оноң коркуп жадыс, ол десе бистен коркуп жат.

Оноң ары бардылар... Та чын жолло бараткандар, та азып жүргендер,—кемизи де билбес. Оны тудуп алаала, бу ла жолло экелгендер ошкош деп, Жилиннинг санаазына кирет. Онойдо бодоштырза, бойынын улустарына жеткире эмди де ол беристе кире жер арткан. Ак жалаңга чыгып келдилер. Костылин отурып алаала, айтты:

— Сен канайдатан эдинг, бойың бил, мен десе једип болбозым: торт базып болбойдым.

Жилин баралык деп јайнады.

— Јок, једип болбозым, базар аргам јок.

Жилин чугулданып, түкүреле, оны арбады.

— Мен жангыскан да барарым,—жакшы болзын!

Костылин тура жүгүреле, база басты. Төрт беристе кире бардылар. Агаш аразында туман там ла койыла берди; ичкери алдында не де көрүнбейт, жылдыстар да көрүнүп-көрүнбей барды.

Кенетийин ичкери *жанында аттын* тибирти угулды. Аттын такалары таштарга тийип, чатылдап турат. Жилин жерге жаба жадып алаала, тындап укты.

— Чып-чын—биске удураттуу кижини келип жат.

Олор жолдон туура чыгып, жыраалардын ортозына отуруп, сакыдылар. Жилин жолго жууктада эңмектеп келеле, көрүп турза—тан атту татар уй айдап алган, араайынан нени де кожондоп келедири. Татар өдө берди. Жилин Костылинге келди.

— Же, кудай болушты;—тур, баралык.

Костылин бут бажына турайын дейле, жыгыла берди.

— Барып болбозым, акту сөзүм айдып турум, барып болбозым, күчим чыкты.

Семис, боду Костылин терлеп калган; эмди агаш ортозында туманнын соок эзинине алдырганынан, буттарын таштарга кыйдырганынан онын чинези торт чыга берген. Жилин оны өрө көдүрип тургусты. Костылин кенетийин кыйгырып ийди:

— Ой, ачу!

Жилиннин жүреги торт жымырт этти.

— Не кыйгырып турун? Татар жуук ине,—угуп ийер.—Бойу десе сананды: „Онын чинези чындап та чыга берген эмтир; мен эмди оныла кайдаар барарым? Нөкөрин таштап барарга база жарабас“.

— Же, тур, басып болбос болзон, мен сени жүктенип алайын—деп, Жилин айтты.

Костылинди жүктенип алаала, жолго чыкты.

— Сен тамагымды бууй тутпа. Ийинимнен тутун.

Жилинге Костылинди апарарга күч,—онын бойынын да буттары кандалып калган, *күчи де чыга* берген. Бөкөйип, Костылинди эптеп отургузып алып, жолло басып баратты.

Костылиннин кыйгырганын татар угуп ийген болгодой. Жилин угуп турза,—кийининде атту кижини жортуп, татар тилге нени де айдып, кыйгырып келетти. Жилин жолдон туу-

ра калып, жыраалар жаар болды. Татар мылтыгын ала койоло, адып ийди,—огы тийбеди, татар бойынын тилиле нени де чынгырып ийеле, жолло магтада берди.

— Же, карындаш, эмди өлгөнис бу!—деп, Жилин айтты.

— Ол ийт эмди ле татарларды жууп алала, бисти истеп келер. Бис үч беристе јерди өдүп болбозобис,—өлгөнис ол болор.—Бойы дезе Костылин керегинде сананды: „Бу јадыкты кожо албазам кайдат. Јагыскан болзом, ту качан јүре берер эдим“.

Костылин айтты:

— Сен жагыскан бар, мен учун не өлөтөн?

— Јок, барбазым, нөкөрин таштаарга јарабас.

Костылинди база ла јүктенип алала, басты. Онойып ол бир беристе кирези барды. Эбиреде агаш, агаштын учы-куйузы да көрүнбейт. Туман таркап, булуттар жуулыжып турган ошкош—жылдыстар көрүнбей барды. Жилиннин чинези чыга берди.

Жилин јолдын јанында таштарла чедендеп салган кара сууга јетти. Токтой түжеле, Костылинди јерге түжүрди.

— Акыр, мен суу ичип, эмеш амырап алайын. Теертпектерден јип алалык. Эмди, байла, ыраак эмес.

Суу ичерге јадып ла аларда, кийин јанында аттардын тибирти угулды. База ла катап он јанына, жыраалар жаар јүгүрип, жуукага јапшына јадып алдылар.

Угуп турза—татарлардын үндери: Жилин ле Костылин јолдон туура чыккан јерге токой түшкендер эmdir. Куучындажып божойло, ийттерин тукурдылар. Јырааларды јызырадып, чике ле озор јаар кандый да ийт келип јат. Ийт токой түжеле, үрди.

Ийти ээчий татарлар келгиледи; Жилинди ле Костылинди **тудуп, колы-будын** күлүп ийдилер, атка миндиреле, апардылар.

Үч беристе кире өдүп баргылаарда, озорго Абдул ла база эки татар тушташты. Татарларла нени де куучындажала, Жилинди ле Костылинди бойларынын аттарына отургузып, ойто деревнези јаар апардылар.

Абдул эмди каткырбайт, Жилинге ле Костылинге бир де сөс айтпайт.

Таг адып турарда, јуртка једеле, озорды тышкары отур-

гузып салдылар. Балдар жүгүрүжип келдилер. Олорды таш-
тарла аткылап, чыбыкла согуп, чыгырыжып турат.

Татарлар ончозы жергелей отурып алдылар, өзөк ичинен
карыган апшыйак та келди. Жуулган улус куучындашкыла-
ды. Жилин укса—олор орустарды канайдар деп шүүжип
турган эмтир. Кезиктери айдыжат: „Олорды туулар жаар
ырада апарып салар керек“, карыган өбөгөн дезе: „Олорды
өлтүрүп салар керек“—деп айдат. Абдул олордын жөбине
кирбей, тартыжып турды: „Мен олор учун акча төлөгөм; мен
лор учун акча аларым“. Карыган өбөгөн айдат: „Олор нени
де төлөбөс, жаныс ла жеткер жетирер“.

Жуулган улус таркай берди. Ээзи Жилинге жууктай ба-
зып келеле, айтты:

— Слер учун меге акча ийгилебезе, мен слерди эки не-
деленин бажында өлтүрө камчылап саларым. База качарга
сананзан,—мен сени, ийтти чилеп, өлтүрүп койорым. Письмо
бичи, жакшы бичи!

Олорго чаазын экелдилер, олор письмо бичидилер. Бутта-
рына колодкалар кийдиреле, церквенин ары жанына апарып
салдылар. Оңдо терени беш аршин кире оро бар болгон—
олорды ол орого түжүрүп ийдилер.

VI.

Олордын жүрүмү сырангай коомой боло берген. Колодка-
ларды уштубай, ак-жарыкка божотпой бардылар... Оро жаар
быжырбаган тесте чачып, кувшинде суу түжүрүп берги-
лейт... Костылин дезе там ла оорып, тижий берди, онын эди-
сөөгү сыстап турар болды; ол тудуш ла онтоп эмезе уйук-
тап жадат. Жилин де санааркай берди: керек сүреен коомой.
Ородон чыгар аргазын да билбейт.

Ол жерди казып тура берген, же тобракты таштаар же
жок; ээзи көрөлө, өлтүрүп саларым деп кекенген.

Бир катап ол оронын түбинде тизеленип алала, жайым жү-
рүм керегинде сананып, кунугып отурды. Кенетийин онын
тизезине теертпек келип түшти, экинчизи түшти, оны ээчий
жилектер урулды. Өрө көрзө, оңдо Дина турган эмтир. Дина
оны көрөлө, каткырып, жүгүрө берди. „Бу Дина меге болу-
жар болор бо?“—деп, Жилин сананды.

Оронын түбинде ол бир кичинек жер арутайла, той балкаш
казып алды, наадайлар этти. Балкаштан улустар, аттар, ийт-

тер эделе, сананды: „Дина келзе ле, мен ого таштап берерим. Экинчи күнде Дина келбеди. Жилин угуп турза,—аттардын тибирти угулды, кандый да улус өдүп, церквенин жанына жуулыжып, кыйгырыжып, блаажып, орустар керегинде куучындажат. Карыган өбөгөнниң үни угулат. Олордын куучынын Жилин јарт билип болбогон, је орустар јууктап келди, олор јуртка келип кире бербезин деп, татарлар коркуп, олјого алтаң улустарды эдер јерин таппай турганын сезип ийди.

Татарлар эрмектежеле, јүре бердилер. Жилин угуп турза, өрө бийикте кенетийин не де шылыралы. Көрзө: Дина тивелене отурып, бажын төмөн эдиш алган, јинјизин салактадып, көрүп отуры, эки көзи јылдыстардый суркурайт. Јенгинен быштактан туткан эки теертпек чыгарып, ого таштап берди. Жилин оны алала, айтты:

— Не узак келбедин? Мен сеге ойынчыктар эдиш салгам. Ме, мыны ал!—деп айдала, ойынчыктарды бирден чыгара таштады.

Дина дезе бажын јайкап, ойынчыктар јаар көрбөди де.

— Керек јок!—деди. Эмеш унчукпай отурала, айтты:

— Иван! сени өлтүрип саларга турулар.— Бойы дезе мойыны јаар көргүзет.

— Кем өлтүрерге јат?

— Адам. Сени өлтүрип салзын деп, ого карыгандар јакарган. Мен дезе сеге килеп јадым.

Жилин айтты:

— Сен меге килеп турган болзон, меге узун агаш экелип бер.

Дина дезе јарабас деп, бажын јайкады. Жилин эки колын төжине салып, ого бажырат.

— Дина, јайнап турум! Динушка, экелип берзең!

— Јарабас, улус ончозы үйде, көрүп ийерлер—деп, Дина айдала, јүре берди.

Эгирде Жилин: „эмди не болгой не?“—деп сананып отурды. Бойы дезе улам ла өрө көрүп турды. Јылдыстар көрүнөт, ай дезе чыккалак эмтир. Мулла кыйгырып божоды; эбиреде тым боло берди. Жилин „кызычак тидинбес“ деп сананып, үргүлей берди.

Кенетийин онын бажына тобрак төгүлди; өрө көрзө—ороннын ичине узун сыраа түжүп келедири. Жилин сүүне бер-

ди, сырааны тудуп, түжүрүп алды—жоон, бек эмтир. Бу сыраа ээзинин айылынын үстинде жатканын ол мынанг озо көргөн.

Жилин өрө көрди; тегериде жылдыстар бийик мызылдайт; оронун үстинде карангуйда Динанын эки көзи жалтырайт. Дина бажын төмөн эдип, оронун кырына отуруп алала, шымыранды:

— Иван, Иван!—Бойы десе „табыш чыгарба“ деп колыла көргүзүп турат.

— Не?—деп, Жилин сурады.

— Улус ончозы жүрө берген, айылда эки ле кижиге арткан.

Жилин айтты:

— Же, Костылин, баралык, калганчы катап ченеп көрөлик: мен сеге өрө чыгарга болужуп берерим.

Костылин десе онын айтканын керекке де албады.

— Жок—деди,—мен мынанг, байла, чыгып барып болбозым. Кыймыктанып та болбой тургамда, кайдаар баратам?

— Же, айдарда эзен болзын, мен керегинде жаман санаанба—деп айдала, Жилин Костылинге окшожуп, эзендешип алды.

Динага сырааны тут деп айдала, Жилин ородонг чыкты. Эки катап орого сйто жыгылды,—колодказы чаптык эдип турган. Костылин ого болужуп берди,—ородонг жүк арайдаг ла чыгып алды. Дина оны чамчазынанг тудуп, бар-жок күчиле тартып, бойы каткырат.

Жилин сырааны алала, айтты:

— Жаткан жерине ойто апарып сал, Дина, оного башка билгилеп ийзе,—сени токтоктоорлор.

Дина сырааны сүйүртөп апарды, Жилин десе кырды төмөн басты. Каскак жерден түжеле, курч таш алып, колодканын замогун оодо согорго ченешти. Замок десе бек болгон, Жилин оны канайда да оодып болбоды. Угун турза—кырданг кемде жүгүрүп, жеңил секирип келедири. „Жарт ла, Дина келип жат“—деп, Жилин санады. Дина жүгүрүп келеле, таш алып, айтты:

— Мен оодып көрөйүн...

Тизеленип отурала, замокты сый толгой берди. Колдору десе, чырбагалдар ошкоч, чичкечек,—күч жок эмтир. Тажын туура таштайла, ыйлай берди. Жилин замокты база ла оотты, Дина десе онын ийининен тудуруп алып, жанында отур-

ды. Жилин кайра бурулала, көрзө—кырдын ары жанында те-
нгери кызарып, ай чыгып турганы билдирди. „Је, ай чыкка-
лакта, бу өзөкти өдүп, агашка једип алар керек“—деп са-
нанды. Турала, тажып туура таштап ийди. Колодкалу да
болзо, барар керек.

— Эзен болзын, Динушка—деди.—Сени јажына ундуба-
зым.—Дина оноң тудунып, теертпектерин сугар јер бедиреп
турды. Теертпектерди Жилин алып, сугун алды.

— Быйан болзын сеге, кереу балам.—деди.—Мен јокко
сеге наадайларды кем эдин берер?—деп айдала, онын бажын
сыймады.

Дина ыйлап ийеле, эки колыла јүзин бектеп алып, эчки
чилеп, секирип, кыр өрө јүгүрди. Караңгуйда јангыс ла онын
шаңкызында јыламаштар шыңкылдаганы угулат.

Жилин крестенеле, колодкадагы замок калырабазын деп,
колыла тудуп алала, ичкери басты; будын сүүртеп, бойы
дезе чыгып турган айдын кызарган јарыгын көрүп турды.
Јолды ол танып ийди. Чике барза, шибееге јетире сегис бе-
ристе кирези болор. Ай чыккалакта, агашка ла једип алар
керек. Жилин сууны кечип барарда, кырдын ары жанында
тегери јарый берди. Өзөклө барып, бойы улам сайын тегери
јаар көрөт: ай эм тургуза көрүнгелек. Тандак јарый берди,
өзөктинг бир келтегейи там ла јарып турды. Көлөткө кырдан
түжүп, Жилинге там ла јууктап келедири.

Жилин көлөткөдөн чыкпаса, мендеп турды, ай дезе оноң
түргөн көдүрилет; он жанында кырдын бажы база јарый бер-
ди. Жилин агашка јууктап келерде, ай кырдан чыгып кел-
ди,—эбиреде, түште чилеп, јарык боло берди. Агаштардын
бастыра јалбырактары көрүнөт. Айландыра тым, јангыс ла
өзөктө суунын шоркыраганы угулат.

Жилин агашка јетти,—ого кем де тушташады. Агаш ор-
тозында караңгуй јер талдап алала, тыштанып аларга отурды.

Тыштанала, бир теертпек јип алды. Таш таап алала, ко-
лодканын замогың оодорго база ла албаданды. Колынын те-
резин де сыйра сокты, је замогың алып болбоды. Турала, јол-
ло барды. Беристе кире барала, чинези чыга берди—буттары
сыстайт. Он алтам кире базып барала, токтой түжүп турды.
„Канайдар база—деп сананды,—күчим јеткенче ле базар ту-
рум. Отурзам, ойто туруп болбозым. Шибееге мен једип бол-

бозым, таң атса,—агаш ортозында жадып аларым, түн кирзе, база ла базарым“.

Жилин түниле басты. Таң атту эки татар учурашкан, је Жилин оморды ыраактан угала, агаштын кийини јанына јажына берген.

Ай кугарып, чалын түжүп, таң адары јууктап келди, Жилин дезе агаштын учына јеткелек. „Је, база одус алтам кирези базала, агаш јаар туура чыгып, отуарым“—деп сананды. Одус алтам басты, көрүп турза—агаш божоп барадыры. Агаштын эдегине чыгып келзе, таң јарый бертир; онын алдында чөл лө шибее алаканда чылап көрүнет, сол јанында дезе, јуукта, кырдын эдегинде, оттор күйүп, кезиктери өчүп турат, ыш јерге јайылат, оттордын јанында улус көрүнет.

Лаптап көрзө: мылтыктар јалтыражат—казактар, солдаттар.

Жилин сүйүнип, бар-јок күчин салып, кырды төмөн түштө Бойы дезе сананды: „Бу ак јерде атту татар ла көрбөйтөн болзо кайдат, јуук та болзо, качып болбозым“.

Онойып сананала, сол јаны јаар көрзө: төгдө үч татар туру. Омор оны көрүп ийеле, ол јаар мантаттылар. Жилиннинг јүреги торт үзүле берди ошкыш. Колдорыла јангып, бар-јок күчиле бойынын улустарына кыйгырды:

— Карындаштар, айрыгар!.. карындаштар!..

Орустар угуп ийдилер. Таң атту казактар татарлардын јолын кезип, Жилин јаар мантаттылар.

Казактарга једерге ыраак, татарларга дезе јуук. Жилин калганчы күчин салып, казактарга удур јүгүрип, крестенип, кыйгырды:

— Карындаштар! карындаштар! карындаштар!..

Казактар бир он беш кире болгон.

Татарлар коркуйла, Жилинге јетпей, аттарын токтодын ийдилер. Жилин дезе казактарга јүгүрип келди.

Казактар оны күреслей туруп: „Сен кем, кандый киж, кайдан келген?“—деп сурагылайт. Жилин дезе ондонын болбой, ыйлап, айдын ла турды:

— Карындаштар! карындаштар!..

Солдаттар чыгара јүгүрип келдилер, Жилинди јергелей туруп алып, кезиги ого калаш, кезиги каша, кезиги аракы бердилер; бирүзи Жилинди шинельле јапты, экинчизи дезе колодканы оотты.

Офицерлер оны танып ийеле, шибее јаар апардылар. Сол-

даттар сүүндилер, Жилиннин нөкөрлөри жуулыжып келди. Бойыла не болгону Жилин куучындап береле, айтты:

— Айылыма барып келгеним, кижин алганым бу! Ондый салым жок болгон туру.

Жилин Кавказга черүде артып калды. Костылинди дезе, беш мун акча берип, бир айдын бажында айрып алгандар. Оны экелгилеерде, ол жүк ле тынду болгон.

Сурактар ла жакытталар.

1. Куучын ненин учун „Кавказга олжого алдырган кижин“ деп адалат?

2. Жилин ле Костылин олжого канайып алдыргандар?

3. Жилин олжодо болордо, ого кем аяру ла килемин жетирди?

4. Татарлар Жилинге ненин учун жакшы күүндү боло бердилер?

5. Олжого алдыргандардын айалгазы анчалала качан коомойтыды?

6. Жилин шибееге канайып жетти?

7. Ар-бүткенди журап көргүскөн жерди куучыннан таап алыгар.

8. Куучынга слер кандый журуктар жураарга күүнзеп туругар?

9. Костылин жалку, коркунчак, коомой нөкөр болгону неден көрүнөт? Жилин кандый болгон?

10. а) Динанын тып бүдүмин, б) күн ажар тужында кырлар кандый болгону бичиген үзүктөрдү наизусть үренип алыгар.

11. Кезик учуралдарды, куучыннын кеберин өскөртүп, темдектезе, Жилин бойы айдып турган эдип, куучындап беригер:

а) Мен олжого канайып алдырдым;

б) Менин олжодогы жүрүмүм;

в) Олжодон мен канайып качтым.

Бу темалардын бирүзине изложение бичигер:

1. Жилиннин олжого алдырганы.

2. Дина Жилинге олжодон качарга болушканы.

Илья Ефимович Репин.

(1844—1930)

Орус албаты телекейге атту-чуулу учёныйларды, писательдерди, журукчыларды берген.

Олордын ортозында бис анчадала оморкоп, анчадала сүүп, улу журукчы Илья Ефимович Репинди темдектеп жадыбыс. Репин орус албатынын кылык-жангынын эн артык темдектерин алынган кижиге болгон, ол бойынын төрөлин сүрөөн сүүгөн.

Илья Ефимовичтин адазы казак болгон. Ол Чугуевский полкто служить эди, Наполеонго удурлашкан жууда полкто кожо турушкан. Чугуевский полк черүүлөр кожо Парижге жетире барып келген. 1817 жылда, черүүлөр төрөл жерине жанып келерде, I Александрдын жакарузыла бу черүүлөрдөн военный журттар төзөлдгөн.

Репиннинг адазы, Ефим Васильевич Репин, солдат-поселенец боло берген.

Военный журттарда жадын-жүрүм уур болгон.

Бийлердин табынан жагыс ла солдаттардын бойларынын жүрүмү камаанду болгон эмес, же олардын балдарынын да жүрүмү камаанду болгон. Балдар көп сабазында ала-эвелеринин күйүлө жүргөн эмес, олардын жүрүмүн бийлер бойларынын табыла башкарып туратандар.

Военный журтта жаткан солдаттарды „сүреен жамаан көрөтөндөр, олардон тын базынчыктаткан улус жагыс ла крепостнойлор деп бодолып туратан“—деп, Репин эске алынып айткан.

Бир де правозы ок, базынчыкту, једикпестү айалгада Ефим Васильевич Репиннинг ле онын үйинин Татьяна Степановнанын билезинде 1844 жылда 24 июньда Осиновка деп слободада үчүнчи бала—Илья деп уул, келер өйдөги улу журукчы чыккан. Удабай онын адазын Осиновкадан жүс беристе јерге айдап апаргандар, айылында арткан билезинин жүрүмү там коомойтый берди.

„Бис јокту, кунукчыл јатканыс—деп, Репин эске алынат,—мен јаантайын аптап жүрөтөм. Козур боро чарак тусту кара калаш сүрекей амтанду болгон, же оны да эместен ле берип туратандар. Бис там ла јоксырап баратканыс“.

„Бистин ондый јокту, уур жүрүмис керегинде эске алынарга эрикчөөн де, күч те—деп, Репин кожуп айдат.—Төрбөндөрибис бисти керексибейтеңдер, бистин адааныбысты алар кижии јок болгон... Жагыс ла адабыс јанып келерде, бистин жадын-жүрүмис эместе кубулган...“

Келер өйдөги журукчы бала тужында шкодо үрөңбеген. Бичикке оны энеси ле јербойындагы дьячок үреткен. Јураарга Репин бала тужынан ала сүреен сүүйтөн болгон. Ол керегинде Илья **Ефимович** сүрекей јакшы куучындайт: „Рождество байрамга биске төрөөнис, өскүс Тронька келген... Тронька Полкан деп ийтти жураган журуктарың әкелген, оны көрөлө, ол кандый јакшы журап турганын мен сүреен кайкагам. Тронька кажы ла журуктың алдына „Полкан“ деп база бойынын өбөкөзин—Трофим Чаплыгин деп лаптап бичип туратан... Экинчи күнде Трофим бир канча чаазындарга орогон јалбак коробкадан будуктар ла кисточкалар чыгарды... Бу будуктардын аттарын Трофим ончозын билетен әмтир: сарызы—гуммигуд, көги—лазурь, кызылы — бакан, каразы—тушь... Мен будуктарды мынан озо качан да көрбөгөм, Тро-

фим будуктарла качан јураарын энчикпей сакидым... Бис Устянын¹ азбуказында будулбаган јуруктарды будукла будуур дештибис. Баштапкы јурук — арбуз — бис көрүн турганча ла чын арбузтый боло берди... Экинчи арбузтын јара кезип салган бөлүгин Трофим кызыл будукла јараштыра будуп ийерде, сүреен кайкамчылу неме боло берди: јулукту кызыл арбузты јиир күңибис келди; кызыл будук кургай берерде, Трофим чичке кисточкала анда-мында кара үрендер јурап салды, бис оны көрүп, сүреен кайкадыс!.. Трофим бойынын будуктарын меге артырып салган, ол ойдог ала мен олордонг торт айрылбай, јаантайын јурап отура-там, курсак та ичерге мени јүк арайдаг ла будуктарданг айрып турдылар...”

„Јуруктарды мен сүреен күүнзеп јурайтам, бир катап энгирде Доняшаны (Устя сыйынымнын үүрезин) кыймыктабай отур деп сурадым. Устенг эткен свечинин жаркынына онын чокур јүзи сүрекей јарт көрүнген; жаңыс ла фитиль улам ла коктолып турган. Доняша баштап тарыйын свечинин когын алып турды, је эмеш отурала, уйкузырап, көстөрин торт ачып болбой отурды. Мен оны сүреен јүзүндеш эдиң јурагам. Энем ле Устя көрөлө, узак каткырышкандар“.

Репин акварельле² јураарга ла бичиирге сүрекей түрген үренип алган.

Чугуевский топографический³ школго үренерге ол сүреен күүнзеп кирген, ондо ол географический карталарды чийерге ле будуктаарга үренген. Репин ол ойди бойынын бала тужындагы јүрүминде эн јакшы, эн јаркынду ой деп эске алынат: „Мен јурап үренер јерге кирерин узак сагы-гам, учы-учында, акварельле јураар, тушыла чийер школго кирип, ол санаама јединдим. Ол школдо јаан залдар..., узун-јалбак столдор, јаан досколорлу столдордыг үстинде географический карталар јапшырып салган; ак тарелкалар, суулу стакандарда акварельный будукла јурайтап кистьтер јибип јат, сүреен јаан кистьтер. Будуктар дезе кандый! Јаражын кижн кайкаар! Көп тарелкаларда јаан жаңы будуктар

¹ У с т я — Репининг сыйыны.

² Акварель — сууга чейилетен будук.

³ Топография — јердинг үстин планда ла картала темдектеп јураары керегинде наука.

јатканы меге ончозынан артык јарап турды,—олор торт јым-
жак, кисточкага бойлоры ла јапшына бергедий деп көрүнетен.

Школды удабай јаап салгандар, он үч јашту Репин ку-
дайлардын сүрин јурайтан јурукчыга иштеерге арга јокто
барды. Кудайлардын сүрин јураар ишти ол түрген билип
алала, бир јылдын бажында јакылталарды алдынан бойы
бүдүрер болды.

Репин бу өйдө бойынын билгирин элбедерге сүрекей көп
иштеген. Ол Жуковскийдин, Пушкинниң, Лермонтовтын
бичиктерин кычырган. „Северное сияние“ деп художест-
венный журналдагы јуруктар аайынча баштапы катап орус
јурукчылардын јуруктарыла танышкан.

Репин Петербургка барып, оноң ары үренери керегинде
күүнзеген. Репинниң амадузы 1863 јылда 1-кы ноябрьда
бүткөн. Ол Петербургка карманында 17 салковой акчалу ке-
леле, художестволордын Академиязына кирип үренерге ки-
чеенген.

Академияга оны ол тарыйын албагандар, ого бир кезек
өй художественный шкодо үренерге келишкен. Академия-
га оны бир јылдын бажында алгандар.

Айдары јок иштемкей болгоны ла бойынын ижин сүүге-
ни Репинге бойынын талантын элбедерге ле ол өйдөги эн
артык јурукчылардын тоозына кожуларга болушкан.

Баштапкы јаап јенүни ле макты Репинге онын „Волга-
дагы бурлактар“ деп јакшынак јуругы јетирген. Бу јурук-
ты јураар шүүлте Репинниң санаазында мынайда табылган.

1868 јылдын јайын Репин Петербургта өткүргөн. Јайыла
„таннаң танга јетире“ турумкай иштегем деп, ол куучын-
дайт. Бир катап воскресен күнде нөкөрлөри оны, пароходко
отурып, Нева суула эмеш јоруктаарга јөптөп алгандар. Күн
сүрекей јакшы болгон. Пароход түргөн бараткан, јурукчы-
лар удабай городтын ары јанында боло бергендер. Олордын
алдында јараш дачалар түргөн өлүп, јыды јараш чокур че-
чектер кебистердий јайылып турды, сууны јакалай јараш
кийимдү улус јүргөн. „Улус ончозы сүүниң, байрамдап јүр-
ди, ончозын јаркынду күн јарылып турды!“ Кене-
тийин Репин суунын јарадыла пароходко удура кандый
да неме келеткенин көрүп ийди... Ол баржаны суу өрө тар-
тып бараткан бурлактар деп, Илья Ефимовичке нөкөри јар-
тап берди.

„Керептер жүрер жаан сууда мынан озо мен качан да болбогом—деп, кийининде Репин бичиген,—бурлактарды бир де катап көрбөгөм... Бис ологго жууктап келдибис. О калак, олог ненин учун ондый кирлү, самтар! Бирүзинин штанынын жыртылып калган сырканчагы жерле сүүртелет, ачык тизези көрүнөт, өскөлөрүнүн чанчактары чыгып калган, кезиктеринде бөрүк те жок, чамчалары дезе кандый! Үлтүрөп калган... кыскалтым бөсти танып болбозым... кийим эмес, торт ло бөстин самтар өөндөри! Чырайлары түлтүйип калган, маңдайына салактап калган чачтарынын алдынан кезикте кажы бирүзи кылчас эдиң көрүп ийет, терлү жүстери жалтырайт, чамчалары өткүрө карарып калган...”

Бурлактарды бир катап көрөлө, Репин ологды качан да ундубаган. „Сүүнчилү күнди бурлактар, кара булут чылап, бүркеп ийгендий болды, олог ырап, көрүнбөй калбаганча, мен ологды ээчий көрүп турдым“.

Репин бурлактарды көрөлө, санаган санаазын, ологдын бүдүмин чын көргүзүп жураарга кичеенген. Журукты чыпчике жураарга, албатынын жадын-жүрүмин бойынын көзиле жууктан көрүп алар керек болгон. Репин Волга жаар барды. Ол ондо жайыла турумкай иштеген: Волганы жакалай арбүткенди, бурлактардын сүрлерин журап, Петербургка сомдоп жураган журуктар ла оок журуктарлу альбом экелген. Бу журуктардан Репин сонгында атту-чуулу журук жураган.

Репин көп жакшынак журуктар жураган, ологды Москва-нын ла Ленинградтын музейлеринде көрөр аргалу, темдектезе: „Запорожецтер“, „Сакабагандар“, „Иван Грозный ла онын уулы Иван“ ла онон до өскө.

Бойынын журуктарында Репин орус албатынын ийде-күчин ле героизмин көргүскөн.

Сурактар ла жакылта.

1. Репин кандый учуралдын кийининде „Бурлактар“ деп журукты жураарга сананып алган?

2. Оны жураарга ол кайдаар, не керек барып, канайда иштеген?

3. Репиннин жүрүмүндө кижиле тем алынгадый не бар?

4. План тургузала, ол план аайынча статьяны куучындап беригер.

Ленин Смольный јаар барганы.

Л. Савельев.

24 октябрьда эңирде Ленин большевистский партиянын Төс Комитетинин члендерине письмо ийип, мынайда бичиген: „Башкару¹ алаңзып жат. Оны кыйалта жогынангы учына жетире оодо согор керек!“

Ленин письмо бичип отуурда, онын жакыттуу квартирасына связной ийгендер.

Төс Комитет Ленинди Смольныйга келзин деп кычырып турган.

Владимир Ильич кийимин түргөн солуйла, столдон буурыл чачтуу парик² чыгарып алып, бажына кийди. Тиштери оорып турган кижичилеп, жүзүн жаан платла танды. Пальто-зун кийип, кирленип калган бөрүктү торт көзине жетире кептей тартып алды.

¹ Удурум башкаруу керегинде айдылат.

² Парик—кийер эдиң жазаган чач.

Связной Ленинди Смольныйга јетире үйдешкен. Ол кан-
дый бир учуралга колмылтык алып алган. Јолой не-не боло
берзе, колмылтыктаң адып, юнкерлерди кыйдырар, Лениннинг
јүрүмин аргадап аларга, бойынын да тынын берер керек.

Олор экү оромго чыгала, баштапкы ла учураган трамвай-
га отурып алдылар.

Владимир Ильич, восстание керегинде табыш элбек тар-
каган ба, јок по деп билерге, кондукторло¹ куучындашты.

— Бис кайдаар барадырыс?—деп, Ленин сурады.

— Парк² јаар—деп, кондуктор каруузын берди.

— Паркка барарга эрте эмес пе?

— Сен кем мындый?—деп, кондуктор удурасурады.

— Ишмекчи—деп, Ленин каруузын берди.

— Ишмекчи ле эмтиринг!—деп, кондуктор чугулданып
айтты.—Ненин учун ла кайдаар—бойы десе не болуп турга-
нын билбес. Буржуйларды токтоктоорыс! Бот кайдаар барып
јадыс...

Трамвай парк јаар ууланды.

Ленин ле оны үйдешкен ишмекчи Шпалерный деп узун
оромло јойу бардылар...

Мында арай ла јеткер болбоды: толуктын ары јанынан
атту каруул чыгып келди.

— Кайдаар барадыгар? Пропуск көргүзигер!—деп, каруул-
дын начальниги кыйгырды.

— Слер, пөкөр Ленин, озо барыгар—деп, ишмекчи шымы-
ранды.—Мен олорло куучындажып, бойымнын јаныма эмеш
оролтойын.

Ишмекчи, эзирик кичи чилеп, таралжып, оромнын орто-
зына чыгала, каруулла керижип тура берди.

Бойы десе колын колмылтыкту карманына сугуп алды.

Каруулдагы улуста эзирик ишмекчиле берижер өй јок
болгон. Начальниги колын јангыды, каруул онон ары маң-
тада берди.

Јаан удабай Ленин Смольныйга јетти.

Мында ого калганчы солун табыштарды ла Төс Комитет-
тин чыгарган јөптөрин айдып бердилер.

Онон ары восстаниени Ленин ле онын эн јуук соратник-
тери башкардылар.

¹ Кондуктор—трамвайда улуска билет садатан ишчи.

² Парк—трамвайлардын туратан јери.

Смольныйда.

Л. Савельев.

Түн ортозы болгон. Город карачкыда көрүнбей турган. Жангыс ла Смольныйда оттор күйген, ол бастыра бойы тоозы жок, чокум жарыдылган көзнөктөриле жаркындалып турган. Күски соок туман өткүрө Смольный айдары жок улу-кеен болуп көрүнгөн.

Октябрьдын күндеринде Смольный пролетарский революциянын жуучыл штабы боло берген.

Смольныйдын бир кыбында Военно-Революционный Комитет болгон. Восстаниени мынанг, Смольныйдан, башкаргандар. Мында мылтык-жепсел берери керегинде бичикке кол салып, кандый отрядтарды кайдаар ийетенин темдектеп, олорды качан ийетенин шүүлтеге алып, олордын баратан жолдорун Петроградтын картазына бичип тургандар.

Мынаар, Смольныйга, городтын бастыра райондорунан жуу-жепселдү отрядтар мендеп келип, жуучыл жакылта алаала, карангуй түнде базып, кажы ла отряд бойынын жолыла ойто ло көндүгип турган.

Смольныйга улам ла сайын автомобильдер, грузовиктер, абралу аттар, бастыра талалардан улус ээчий-деечий келип тургандар.

Мундар тоолу улустын үни, темирдин шыгырты, машиналардын табыжы биригип, үзүк жок күүлөп турган.

Мынанг Ленин ле онын нөкөрлөрү, албатынын табын бүдүрип, бастыра городты, бастыра орооныбысты башкарып, көп мундар тоолу улусты тартыжуга баштагандар.

Лениннин жуу-жепселдү восстание көдүрер керегинде тургускан гениальный планы чын керекте бүтти.

Петропавловский шибее восстание көдүргендердин колында болгон.

Дворцовый ла Николаевский күрлерден башка, бастыра күрлер восстание көдүргендердин колына кирген.

Петергофтын, Царский Селонунг, Выборгтын большевиктери Удурум башкаруунун ийген полкторын токтодып, бойынын молжузын бүдүрип койгондор деп, жетирулер келген. Ол полктор эмди Петроградка өдүп болбос.

Телефонный станцияны колго алганы.

Л. Савельев.

Бу кайкамчылу ла историяда айдары јок эрчимдү тартыжу болгон.

Күүн-кайрал јок, јана баспас, бир јерден бир јерге көчүп турган тартыжу. Городты ла бастыра ороонды капиталисттер бийлеер бе эмесе јанды ишмекчилер ле крестьяндар колго алар ба деп сурак бу тартыжунун төс задачы болгон.

Бирде мында, бирде анда айабас јанынан кызылгвардейский отрядтар көрүнип келип, јуу-јепселдү ишмекчилерди ле солдаттарды тарткан грузовиктер кенетийин чыга конуп турдылар. Восстание көдүргендер көстөгөн тураны түрген курчап, тепкиштериле өрө јүткүп, каруулдын мылтык-јепселин блаап алып тургандар.

Большевиктер өштүге согултаны сакубаган јанынан, сүреен түрген эдип турган.

Беш час энирде олор баштапкы јенүге јединдилер: Төс телеграфтын туразын колго алгандар. Өштү бойынын жылйтузын сүрекей түрген билип ийди: Кышкы өргөдөн Төс телеграфка чөйилип барган телеграфный эмик, Удурум башкаруны бастыра ороонло колбоштырган эмик, кенетийин иштебес болды.

Восстание көдүргендер түн ортозы киреде Төс почтамтты колго алгандар. Эки час түнде—электростанцияларды ла вокзалдарды. База бир канча частын бажында—Государственный банкты ла Төс телефонный станцияны.

Восстание көдүргендер таң алдында „Кресты“ деп түрмени колго алдылар. Удурум башкару арестовать эткен большевиктер ол түрмеде отурган. Олор мында төртүнчи ай кыйналгандар. Эмди дезе түрменин эжиктери кайра ачылды, отурган улусты јайымга божоттылар. Чырайлары кугарып, эди-каны агып калган улус олорды јайымдаган нөкөрлөриле окшожып, тургуза ла мылтык алып, арткандарыла кожо јуу-согушка барып турдылар.

Восстание көдүргендердин јангыдан алып турган јенүлери керегинде јетирүлер Военно-Революционный Комитетке улам ла келип турды. Је бұ јенүлерди аларга күч болгон. **Олордын кажызы** ла јалтанбас, тапкыр, јана баспас болорын некеген.

Большевиктер башка-башка айалгаларда башка-башка эп-сүмени тузаланып тургандар. Олорго удур Удурум башка-рунунг меке-төгүнине кирген солдаттар туруп чыкканда, большевиктер олорго керектин чын аайын жартап, бойынын жанына тартып аларга кичеенгендер. Буржуазия учун турумкай туружып тургандарла, юнкерлерле, большевиктер күүн-кайрал жок тартыжып, кезикте сүмеленип те туратандар. Темдектезе, телефонный станцияны мынайда колго алгандар.

Восстание көдүргендер телефонный станциянын паратазынан кире копордо, олор ондо юнкерлердин жаан отрядын көрүп ийгендер. Юнкерлер олорды адарга белетенип, удур жүгүрүп келеткендер. Большевиктер эки туранын ортозында тапчы жерде тургандар, олордын барар жери жок болгон. Эмди олорды ончозын адып, өлтүрүп салары жарт болгон.

Мындый айалгадан аргалаңар арга жок деп билдирип турган. Же ондый да болзо, большевиктер кайра бурулбаган, качып жүгүрбеген.

— Юнкерлер!—деп, революционный отрядтын командири, офицерлер команда берип туратаны аайынча, чокум, үзүктөй кыйгырды.—Юнкерлер, туругар! Патрондорды мылтыктардан чыгарыгар!

Юнкерлер кайкаган бойынча токтой түштилөр. Табарунын ойинде, жүгүрүп барадала, олор бу бүдүмчилү, кату үн кайдан угулганын оңдободылар. Кезиктери мылтыктарынан патрондорды ойто чыгардылар. Кезиктери бойынын начальнигин бедиреп турдылар: мындый сан башка жакаруны ол берди эмеш пе?

Бу керек бир ле канча секундтын туркунына улалган. Же бу ла секундтар керектин аайын кубултып ийген.

Восстание көдүргендер бу өйдө тапчы жерден чыга жүгүрө, юнкерлерди курчап ийдилер. Бир канча минуттын бажында олордын мылтык-жепселин айрып алдылар.

Телефонный станцияны онойып колго алгандар. Смольныйдын телефондорун тургуза ла сетке колбоп, Кышкы өргөнүн бастыра телефондорун десе сеттен айрып ийгендер.

Оштү эмди кандый да колбу жогынан арткан.

Сурак ла жакылта.

1. Большевиктер ненин учун элден ле озо телефонный

станцияны, почтаны, вокзалды, телеграфты, банкты колго алгандар?

2. Телефонный станцияны канайда алганын куучындап беригер?

Таня.

П. Лидов.

1941 жылда декабрь айдын баштапкы күндеринде Верея городтын жанында, Петрицево деп деревнеде, немецтер партизан-кысты кыйнап өлтүргендер.

Чын ады-жолун улустан жазырып, ол бала бойынын адын Таня деген. Онын чын ады Петрицево деп деревнени немецтерден айто жуулап алган кийининде жангы жарталган.

Ол кыс Москва городтын Октябрьский районында 201 №-лүшколдо X класстын үренчиги Зоя Анатольевна Космодемьянская болгон.

... 1941 жылдын июнь айы. Калганчы экзамендер. Зоя онунчы класска көчкөн, бир канча күндердин бажында дезе жуу башталган.

Зоя комсомольский организациянын жуунында куучын айдып, нөкөрлөрүн турумкай, жалтанбас болорго кычырган. Зоя корулапар жерлер тударга барган. Зоя ондо до бастыра бойун беринип, сүреен кичешип, эрчимдү иштеген. Эр улусла түйей иштеген. Зоянын мындый эрчимдү ижи онын нөкөрлөрине, уулдарга ла кыстарга, комсомолецтерге ле комсомолец эместерге жозок болгон.

Өштү там ла ичкерлеп турган. Зоя жуучыл болорго санаанып алган. Ол өштүни жоголтотон (истребительный) отрядка бойынын күүниле барган.

Зоя жаан кыпта, отрядтын командири отурган столдын жанында, туру. Командир Зоянын жүзин узак аяктап көрди.

— Коркубай туругар ба?

— Жок, коркубай турум.

— Агаштын ортозында, түнде, жагыскан?..

— Кем жок, коркубазым.

— Немецтер тудуп алза? Слерди кыйнагылаза, канайда-рыгар?

— Чыдажарым!..

Командир Зояны отрядка алды.

Зоя партизан-комсомолецтерле кожо фронтты Обухово деп деревненин жанында өдүп, өштүннн турган жерине келди.

Олор эки неделенин туркунына агаш ортозында жадып, түнде жуучыл жакытталар бүдүрүп, түште дезде агаш ортозында оттын жанында жылынып, агашка жөлөнүп алып, кардын үстинде отура уйуктап туратандар.

Белетеген азыгы беш күнгө жеткедий болгон. Оны дезде он беш күнгө жидилер.

Калганчы сухайры божоп бараткан. Мындый уур жүрүмнөн кезиктери уйдадай берген, же Зоя бир де катап комудабаган. Ойто бурулар ой жеткен, Зоя дезде бүдүргөн керекти ассынып турган. Ол жаныскап артала, немецтер турган Петрищево деревнеге өдөргө сананып алды. Сүрекей уур, сүрекей жеткерлү, айса болзо, өлөрдөн дө айабас керекти бүдүрерге баратканын Зоя билген.

Ол тушта Москвага анчадала жеткерлү күндөр болгон. Өштү Москва—Волга каналга желип келген.

Койу агаштын ортозында турган кичинек Петрищеводо фашистский черүлер тыгылып калган болгон. Мында атту жүретен черү турган. Каякы ла турада он-жирме солдаттан болгон. Советский Черүле кожо барып болбой, артып калала, агаш ортозына жажынбаган колхозчыларды фашисттер тоноп, аш-курсагын айрып алала, соок сенекке эмезе тышкары чыгара сүрүп ийгендер.

Зоя шак бу деревне жаар ууланган. Баштапкы түнде Зоя фашисттер конгон бир канча тураларды, немецкий черүннн он жети ады турган конюшняны өртөп салган.

Партизан-комсомолецтер Зояны эрмектешкен жерде сакыдылар, ол дезде ойто келбеген. Оны нөкөрлөри өлгөн деп бо-

догондор. Же Зоя тирүү болгон, бүдүргөн керегин эмди де асынып турган. Онын учун ол немецтер шакпырап чыккан деревнеден жүре береле, жана баспас бойы ойто келгедий эптүү ойди сакыды. Ондый эптүү ойди сакып, Зоя эки түшти, эки түнди кайда өткүргөн? Онызын бис билбезибис. Же эки күн өткөн кийининде, карангуй кире берерде, ол бойынын керегин бүдүрерге деревнеге база катап келген.

Бу тушта Зоя деревненин учындагы конюшняга једин алды, ондо германский кавалерийский черүнин эки жүстен ажыра аттары турган. Зоя бөрүктү, кыскачак тере тонду, вата салып сырған штанду, сапог өдүктү, ийинин ажыра кийип алган сумкалу болгон. Конюшняга једин, Зоя колындагы колмылтыгын койынына сугуп, бензиндү болуштопты чыгарып, бензинди уруп ийеле, серенке күйдүрерге бөкөйип алган.

Бу өйдө часовой өңөлөп келеле, Зояны кийининен кабыра тудуп алган. Зоя немецти ийде салып, колмылтыгын ушта тарткан, је солдат колына согордо, колмылтыгы туура чарчала берген.

Зояны деревненин учындагы турага экелгилейле, ол кыс кижжи болгонын ондо јангы ла таныгандар. Фашисттер турага јуулыжып: „Фрау партизан, фрау партизан“¹—деп катап-катап айдып турганын ол туранын ээзи—Мария Седова кийининде куучындаган. Мында Зоянын кийимин чечеле, соккондор, јирме минуттыг бажында дезе өдүк јок, јангыс ич кийимдү кысты бастыра јуртты өткүре штаб турган тура јаар айдап апаргандар.

Офицер сурактар берерде, Зоя дезе (мында ол бойын Тания деп адаган) каруузын бир де туктурылбай, өткүн ле омок айдып турган.

— Слер кем?—деп, подполковник сураган.

— Айтпазым.

— Конюшняны слер өртөдигер бе?

— Эйе, мен.

— Слердин амадугар кандый?

— Слерди јок әдери.

Сени кем бери ийген, сенле кожо кем болгон деп, Зоядан сурап тургандар. Кожо жүргөн нөкөрлөрүн айдып берзин деп

¹ „Партизан-үй кижжи“.

некегендер. Эжик өткүрө мындый каруулар угулып турган: „жок“, „билбезим“, „айтпазым“, „жок“.

Төрт жедеен эр киж, кайыш курларын чечип, кысты сок-кондор. Же Зоя бир де үн чыгарбаган.

Шылуда кожо турушкан немецкий офицер кийининде мы-найда бичиген:

„Слердин албатынын ат-нерелү кызычагы бойын учына жетире бек тудунган. Ол өлүмнен де жалтанбай, бир де неме айтпаган... Ол соокко торт көгөрө берген, шырка-балулары-нан кан агып турган, же ол бир де неме айтпаган“.

Эртен тура солдаттар деревненин ортозында киж бууй-тан! буумжы жазагандар.

Эртен тура он часта офицерлер једин келгендер. Олор-дын бирүзи Зоядан база катап сураган:

— Слер не киж?

Зоя унчукпаган.

Зояны кийиндирип салдылар. Онон блаап алган бензиндү болуштопторды ла „Өрт чыгарачы“—деп бичиктү јарчааны төжине илгендер. Буумжы турган јер јаар Зояны онойып ла айдап апаргандар.

Атту он солдат үлдүлерин кындарынан чыгарып, Зояны бууп өлтүретен јерди эбиреде туруп алгандар, јүстен ажыра немецкий солдаттар ла бир канча офицерлер база курчай туруп ийгендер. Зояны кыйнап өлтүрер тушта көрүп тур-зын деп, јурт улуска немецтер јакарган, же улус көп јуул-баган, кезик улус дезе, бир эменш турала, мындый коркушту кыйынды көрбөскө, араайынан јүре берген.

Өлтүртер алдында Зоя колхозчылар ла колхозчы үй улусе јаар бурулып, јарт үниле тын кыйгырып ийген:

„Нөкөрлөр! Јалтанбагар, тартыжыгар, фашисттерди өлтү-ригер! Мен өлүмнен коркубай јадым, нөкөрлөр! Бойымнын албатым учун өлөргө—меге ырыс“.

Зоя комендант ла немецкий солдаттар јаар бурулала, мы-найда кыйгырган:

„Слер мени эмди бууп койорыгар, же мен јангыскан эме-зим. Бис эки јүс миллион киж, ончобысты бууп болбозы-гар. Мен учун албатым слерден өчин алар. Солдаттар! Же-нүни түйгей ле бис аларыбыс: оройтыбай, эмди ле олјого ки-ригер!“

Онон јуулган улус јаар бурулып, айткан:

— Јакшы болзын, һөкөрлөр! Тартыжыгар, јалтанбагар!

Сурактар.

1. Фашистский олјочыларла Космодемьянская Зоя канайып тартышкан?

2. Немецкий офицерлер шылаарда, Зоя бойын канайып тудунды?

3. Зоя өлөр алдында өштүлерине нени айдып кыйгырган? Буун өлтүретен јерге јуулган колхозчыларга Зоя кандый кычыру әтти?

4. Зояны кандый кижип деп айдарга јараар?

Серёжа Тюленин.

А. Фадеев.

(„Јинт гвардия“ деп романаг.)

Фадеев „Јинт гвардия“ деп романында Ада-Төрөл учун 1941—1945 жылдардагы Улуу јуу тушта Краснодар городто болгон керектерди јурап бичиген. Ол книгадаг мында бир үзүк салынган. Городты олјолоп алган немецтер городтын албатызын, госпитальда јаткан шыркалуу советский јуучыларды анзыраганду кыйнап, өлтүрип тургандар.

Краснодоннын јинт патриотторы¹ „Јинт гвардия“ деп јуучылар организация төзөп алгандар. Өртөп, тоноп салган городтор ло јурттар учун, бистинг албатынын төгүлген каны учун фашистский олјочылардан өчибисти күүн-кайрал јок аларыбыс деп, керек болзо, тыныбысты ла берерибис деп, јинт-гвардеецтер чертенгендер.

Олор бойынын чертин бүдүрип салгандар. Бистинг төрөлибис фашистский олјочылардан көргөн кыйын-шыра учун олор өчин алгандар. Олор бойынын јүрүмин бистинг улуу төрөлистин ырызы ла јайымы учун бергендер.

„Јинт гвардиянын“ башчыларына: Олег Кошевойго, Сергей Тюленинге, Ульяна Громовага, Иван Земнуховко, Любовь Шевцовага—бистинг башкару Советский Союзтын Геройынын мактулуу адын адап берген.

¹ Патриот—бойынын төрөлини сүүп, ого беринген кижип.

Школдың ичинде сўрекей тым болгон, онын учун Серёжанын кайы ла алтамы жаньы ла туранын ичинде угулып турган эмес, је бастыра городто до угулып тургандый деп билдирген...

Бир кезек ойгө ол көзнөктинг јанында отурды, көзнөкти өткүре эмди бир де неме көрүнбей турган, ол тегин ле, эмеш токунаи аларга, отурып алган.

Онон ол раманы тулуп турган кадуларды јоктоп алала, оларды кайра бўктеп, раманы араай кодорып алды. Тышкартынан ару, соок кей сокты. Көстөри карануйга темиге берерде, Серёжа эмди тышкары не болуп турганын көрүп турар аргалу болды. Ол эмди городло бараткан машиналардын табыжын угуп, олардын өчөмиктеди салган отторын көрүп турды...

Тресттин јаан эжигининг јанында тўндеги военный јўрўм өдўп турган. Машиналар, мотоциклдер келгилейт. Мылтык-јепселиле, ипораларыла шыгырадып, офицерлер ле солдаттар улам сайын кирип, чыгып турадылар, туш јерден келген улустын кезем эрмеги угулат. Је туранын көзнөктөрини карачкыладып койгон.

Серёжа бу кичинекей көзнөктинг јанында эки час кирези отурды. Городто тым боло берди. Туранын јанынча улус, машиналар ары-бери јўрўшпей барды, је туранын ичинде улус уйуктагалак болгон. Серёжа онызын кара чаазынын кырларынан чыгып турган оттын јаркынынан көргөн. Мынайып турганча экинчи этажтагы эки көзнөктө от өчө берди, кем де ич јанынан бир көзнөкти, онон экинчи көзнөкти ачып ийди. Баштапкы этажтын кезик көзнөктөринде оттор база өчө берди, ол до көзнөктөр кайра ачылды.

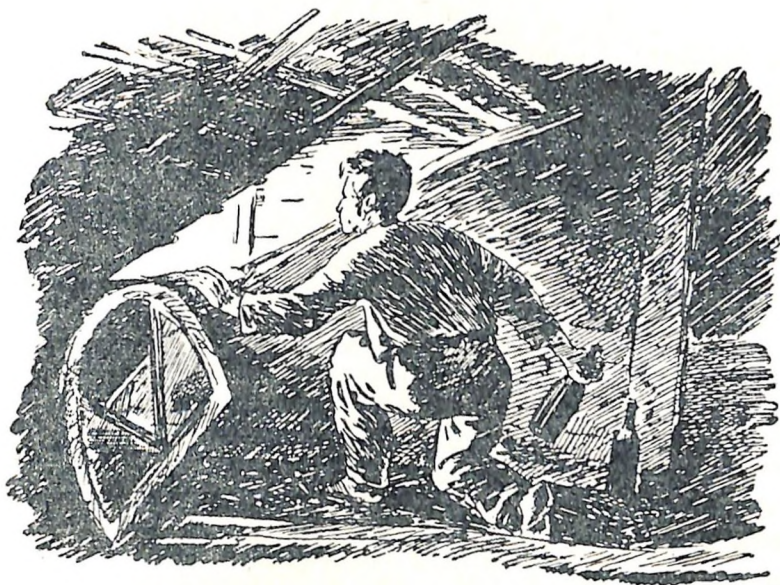
— Оңдо кем?—деп, экинчи этажтын көзнөгинен јамылу кижининг ўни угулды, Серёжа көзнөктинг бозогозын ажыра энчейген кижининг билдирер-билдирбес сомын көрүп ийди.— Оңдо кем?—деп, ол кижини база ла сурады.

— Лейтенант Мейер—деп, алтыгы этажтан јипт ўн угулды.

— Алтыгы этажтын көзнөктөрини ачпазагар, торт болор—деп, экинчи этажтагы кижини айтты.

Серёжа, ондобой, немецтердинг куучынын јўрексин тындап турды.

Турада отты өчўрип, көжөгөлорди көдўрип, көзнөктөрдн ээчий-деечий ачып тургандар. Ачык көзнөктөрдон кезикте

улустың куучыны үзүктелип угулган, кем де сыгырып турган. Кезикте кем-кем серенкени кўйдўрип ийгенде, оның жүзи, папирозы, сабарлары кезек өйгө жарый берет, оның кийининде папиростың кичинек оды тураның ичинде узак көрўнип турат.

Немецтер уйуктаарга жаткылай берди. Тураның ичинде ле городто тым боло берди.

Серёжа жүрегининг согулганын сезип турды, жүрегининг табыжы торт ло бастыра тураның ўстине жаныланып тургандый болды. Тураның ўстинде кей сўрекей тынчу болгон. Серёжа бастыра бойы терлей берди.

Көзнөктөри ачык, уйкуга тўшкен жаан тура Серёжанын алдында карангуйда билдирер-билдирбес көрўнген. Ол алтыгы ла ўстўги этажтардын ачык, карангуй көзнөктөрин көрўп турган. Эйе, керекти эмди ле эдер керек. Талайгадый аргазын кемјин ле эмеш те болзо шыкап алар деп, ол колыла бир канча катап жангып көрди.

Ол бейин келген ле тарыйын кармандарынан ла койынынан чыгарып салган болуштоптор оның јанында турган. Ол болуштоптордын бирўзин бек тудуп алала, баштапкы этажтын ачык көзнөги жаар шыкап, бар-јок кўчиле мергедеп ийди.

Көс кылбыккадый жалбыш бастыра көзнөкти ле трест ле школ ортодогы оромнын бир кезегин жарыдып ийди, ол ок тарыйын пилинин шыгырты ла тынг эмес жызырт угулды. Көзнөктөн жалбыш тебилип чыкты. Серёжа тутканча ла экинчи болуштопты ол көзнөк жаар мергедеп ийди, мынызы от-жалбышта тынг табыштанып жарылды. Жалбыш кыптын ичинде көйлөп, экинчи этажка арай ла жетпей турды. Бу кыпта кем де улуп, чынгырып турды, аайы-бажы жок кыйгы бастыра турага жангылана берди. Серёжа үчүнчи болуштопты туткан бойынча, экинчи этажтын одош турган көзнөги жаар мергедеп ийди.

Ол бу болуштоптын жарылганын уккан, бастыра туранын үстин жарыдып ийген жаан жалбышты көргөн, же ол өйдө Серёжа көзнөктөн ыраак болгон, школдон түжетен тепкиштин жанында турган. Ол бу тепкишле түргөн түжеле, учураган ла кыпка кире конуп—онызы үредүчилердин кыбы болгодый эди,—көзнөкти түргөн ачып ийди, парк жаар калып түжеле, энчейип алып, ырада жүгүрди.

Эмди жерге жаба түжеле, бир кезек өтө тым жадып, тыгдап угар керек деп, Серёжа билип ийд.

Серёжадан кайда да ыраак жокто өлөнин ортозында чычкан шылырап турганы угулды. Серёжанын жаткан жеринен жалбыш көрүнбеген, же оромдо улустын ары-бери жүгүрүп, кыйгырып турганы угулды. Серёжа тура жүгүрөле, оноп ырада, парктын сырангай учы жаар, жүгүрди. Керде-марда паркты курчагылагадый болзо, ол мынанг кандый да учурада да жүрө берер аргалу болгон.

Өрттин тагдагы там ла элбеп, парктын үстинде теңерини будуп ийди, городтын төс бөлүгүндө көдүрилген түймөн-табыш мында да угулып турды. Серёжага мынанг ырада барар керек болгон.

Сурактар ла жакылта.

1. Серёжа Тюлений түнде школго не керектү кирген.
2. Школдын үстиндеги көзнөктөн Серёжа нени аяктаган?
3. Штаб турган тураны Серёжа канайып өртөгөннн куучындап беригер.
4. Серёжа Тюлений кандый керек бүдүргөн деп айдарга жараар?

Уулым керегинде куучын.

Е. Кошова.

Менин уулым жүк ле он алты жашту болгон. Ол инженер болорго күүнзеген. Литератураны сүреен сүүген, көп книгалар кычырып, стихтер бичип туратан. Шахмат ойноорун ла спортты кичееген. Сүрекей жакшы танцевать эткен, музыканы сүүген. Же книгаларды ол анчадала тын, торт учы-кеми к сүүген.

Бийик сынду, жалбак жарынду, ол бойынын жажынан жаан деп көрүнетен. Ончо улус оны жараш дежетен. Ол жаан кара көстү, узун кирбиктү, түс жалбак кабакту, бийик мандайлу, күргүл чачту болгон. Ол качан да оорыбаган.

Орто школды Олег божодып болбогон: ол онунчы класска көчөрдө, жуу башталган.

1942 жылда июль айда фронт Краснодарго жууктап келген. Олег ле менин карындажым күнчыгыш жаар барарга ченешкендер, же олор жүк ле Новочеркасска жеделе, курчуга учурагандар. Жолдорды ончозын немецтер туйуктап алгач. Олор экте ойтто Краснодарго жанарга келишкен. Мынаар дезе немецтер једип келген болгон. Городто немецтер калапту „жангы ээжизин“ тургускылап турган: улусты аткылап, көп улусты арестовать эдип, чыбыктап тургандар.

Ойто јанып келген кийининде Олег тын кубула берген: унчукпас, улусла, азыйда чылап, ачык-јарык куучындашпас боло берди, улам сайып кайдаар да барып туратан эмезе нөкөрлөрин айылына экелеле, турада бектенип алып, бир канча частардын туркунына отуратандар. Олор нени эткилеп турганын мен узак билип болбогом. Же бир катап айылыма јанатан бйимненг эмеш эрте јанып келеримде, бистинг айылда бир канча уулдар отургылады. Олор нени де бичип отургандар, мени көрүп ийеле, чаазындарын мендей-шингдей сугуп ийдилер. Нени эдип турганын айдып берзиндер деп сурадым. Балдар унчукпай отурдылар. Мен база такып сурадым. Ол тушта Олег айтты:

— Бис листовкалар бичип турубыс.

— Коркубагар, энем кемге де айтпас—деп, ол нөкөрлөрин токунатты.

— Слер листовкаларла нени эдетенигер?—деп сурадым.

— Театрга барала, ондо улустын ортозына таркадарыс.

Листовкаларды көргүзигер деп сурадым. Бичип салган лист чаазынды Олег меге тургуза ла туда берди. Ада-эне-лери бойлорынын уулдарын ла кыстарын жажырып, олорды Германияга айдаарга бербезин деп, ол листовкада бичип салган эмтир.

Уулдар улабай жүргүлей берди. Мен ол эгирде токунап болбой, уулым ла онын нөкөрлөри учун коркуп, түниле уйуктабадым. Олег копорго айылына келбеди. Эртеңгизинде десе сүйүнип калган келди.

— Эне, листовкаларды ончозын таркадып ийдис, эки листовканы десе полицейскийлердин кармандарына сугуп бердис!

Краснодон городто „Линт гвардия“ деп жажытту организация бойынын ижин онойып баштаган.

Олег „Кашук“ деп чоло атту болды. Организациянын оной ары өткүрер ижи керегинде мен бойымнын сүйүген Кашук баламнан угуп, күчим жеткенче уулыма болужып туратам. Мен организациянын ижине кирижип, балдарла кожо иштей бергенимди бойым да билбей калдым. Уулдар менен жалтанардан болгой, меге кезикте жакытталар да берер болдылар.

Сентябрь айдын баштапкы күндеринен ала бис кажы ла эгир сайын бойыстын айылыста Советский Информбюронын жетирүлерин угуп турдыбыс. Городто бир инженерде радио-приёмник бар деп, уулдар билип алгандар. Олег ол инженерге барала, Москваны угарга турум деп, жажырбай айдала, приёмникти беригер деп сураган. Инженер приёмниктин Олегке бериң ийген.

Озо баштап Олег радиоберилтелерди бойы угуп, Информбюронын жетирүлерин бичип алала, нөкөрлөрине апарып беретен, олар десе көптөдө бичийле, городто таркадып туратандар. Приёмник иштегенде, бис көзнөктөрдү туй бектеп алатаныс, солун табыштарды угуп божогон кийининде десе аппаратты жайрадып ийеле, корзинкага салып, туранын алдына жажырып салатаныс. Фронттогы керектердин чын аайын городтын улузы кайдан угуп турганын немецтер билип болбогондор.

Октябрьский революциянын XXV жылдыгында, 7 ноябрьда эртең тура, жүрексигенинен жүзи кызарып калган Олег меге келеле, айтты:

— Городто не болуп турганын барып көрзөгөр.

Мен тышкары чыгала—алан кайкадым. Городто жаан ла деген бир канча туралардын үстинде кызыл советский флагтар элбиреп турды. Улус оромдорго чыгып, элбиреп турган флагтарды көрүп, кайкажып, сүйүнип турдылар. Ол флагтар кайдан табылып келгенин бир де кизи билбеген.

— Олег, бу сенин ижинг бе?—деп сурадым.

— Жок, эне, менин эмес—деп, Олег каткырынды.

— Айдарда флагтарды кем илген?

— Флагтарды илетен уулдар бар туру—деп, Олег бултартып айтты.

Улус флагтар жаар торт үзүк жок барып турды. Полицейскийлер городло ары-бери жүгүрүжип, жуулган улусты тоскуруп тургулады. Флагтардын жанында „минировать эдин салган“ деп бичиктер бар дежет. Немецтер онын учун флагтарды түжүрерге тидинбегендер. Флагтар туралардын үстинде кере түжине турган, жүк ле түн алдында жоголып калган.

... Эгирде менин энем неге де тышкары чыккан, же бир минуттыг бажында кире жүгүреле, кыйгырды:

— Öрт!

Бис Олегле экү тышкары чыктыбыс. Öрттин жаркыны тегерининг талортозын жарыдып турды.

— Öрт Садовый оромдо. „Биржа“ күйүп турган эмес пе?—деп, энем айтты.

— Слер чын айттыгар, жаана, ол „биржа“ күйүп жат, управа дезе күйгелек... Ол база күйетен учурлу...—деп, Олег сүмелү күлүмзиренип ийди.

Олег мынайын айдала, кийинип алып, жүре берди.

Бу керек Олегтин ле онын нажыларынынг ижи болгонун мен билип ийдим.

„Биржанын“ туразы үзе күйүп калган деп, Германияга ишке аткаратан улустын ады-жолун бичиген списоктор ондо кожо күйүп калган деп, кийининде уккам.

Немецтер бурулу улусты бу да тушта таппадылар.

Бир канча күндердинг бажында Олег анчадала тыг сүйүнип калган келеле, оморкоп айтты:

— Мени уткугар, эне. Мен калганчы каным төгүлгенче немецтерле тартыжарым деп чертенеле, молжу алындым. Бисте бойыстын организациябыс бар.

Олег ле онын нөкөрлөри табынча бойынынг организация-

зын немецтерге удурлажа жуу-јепселдү тартыжар организация эдип алгандар. „Јиит гвардиянын“ складына немецтерден айрып алган мылтыктар, гранаталар келип турар болды. Бу өйдөн ала гитлеровский машиналарга јолдор јеткерлү боло берди.

Немецкий коменданттар шакпыража бердилер. Олор полицияда турган улустын тоозын көптөттилер. Јиитгвардеецте немецтерди түни-түжиле истеп тургандар. Телефоннын л телеграфтын эмиктерин олор, јиитгвардеецтер, кезип турдылар. Немецтер Краснодарнон аш тартып апарарга турарда, алты клат ашты ла төрт обоо өлөңди олор өртөп салгандар. Немецтер Германияга аткаарга белетеп алган 500 тын малды јиитгвардеецтер айрып алып, мал айдаган солдаттарды кырып салгандар.

Јиитгвардеецтердин ижи сүреен јеткерлү болгон. Бир ле эмеш јастыра этсе, бир ле јаман учурал болзо—бастыра керек үрелер эди. Јаргы дезе јарт: өлүм.

1943 јылда 1 январьда јашөскүримди арестовать элери элбек башталды. Кажы ла минутта Олегтин де кийининен келерден маат јок болгондор. Городто мынан ары артар арга јок болгон. Беш кижии, ол тоодо Олег, городтон чыгып, Советский Черүнинг частытарына једер деп сананып алдылар.

— Комсомольский билединди алба, оны меге бер, сугуп салайын, ол кайда да барбас, јанып келзен, сего ойто берерим—деп, мен Олегке айттым.

— Слер билеригер, эне, мен слердин айтканыгарды јаантайын угуп туратам, слер меге јаантайын јакшы јөн берип туратаныгар. Је эмди сөзигерди укпазым, комсомольский биледимди артырбазым. Биледимди айылымда артырып койзом мен кандый комсомолец болорым!

Мен комсомольский билетти Олегтин пиджагынын ич јанына јаба көктөйлө, түшпезин деп, учукла чалып салдым. Комсомольский удостоверениелердин бир канча бланктарын Олег пальтозынын ичине бойы көктөп алды.

... Уулдар жүргүлей берди. Олор он күнге чыгара жүрүп, фронтты өдүп болбой, он биринчи күнде ойто јанып келдилер. Олор фронтты кайда да өдүп болбогондор.

Мен уулымды калганчы катап 11 январьда көргөм—ол кыйналып, ужул калган эмтир. Айылына ол келип болбос болгон: ондо оны немецкий жандармдар сакып отургандар. Уулым айылдаш үй кижинин айылына барган. Меге ол керегинде айдып ийдилер, мен Олег жаар жүгүрүп бардым. Оны кайдаар да жажырап керек болгон. Уулымды коштой турган журтка ийер деп шүүндим. Ого кызычактын кийинин кийдирип береле, кожо бардым. Меге Олега көрөргө сүрсен ачу болгон: жеткер болотонун эненин жүреги сезип турган. Чыдажып болбой, ыйлай бердим:

— Сени база көрөрим бе, жок по, уулчагым?

Ол десе мени токунадып турды:

— Ыйлабаар, эне. Мен тирүү артарым. Бойыгарды чеберлегер. Мени десе немецтер тудуп болбос. Удабас бистин улус келер, олоор ыраак эмес... Ол тушта, эне, жакшынак журтай берерис!

Чындап та, удабас бистин улус келди. Же менин уулым жаркынду күндү көрбөдү. Менин уулчагым чеберленип болбоду. Шилемирлер менин Олегади өлтүрүп салгандар.

Сурактар ла жакылта.

1. „Жиит гвардия“ деп организацияда Олег Кошевой кем болгон?

2. Жиитгвардеецтер немецкий олжочыларла канайда тартышканын куучындап беригер.

3. Олег Кошевойдын ижин энени канайып көрүп турган?

4. Олегади энени „Жиит гвардияга“ канайып болушкан?

„Мен жүрүм ле“.

Н. Тихонов.

Оны заводтон божоткондор, ондый учуралдар каа-жаа болотон. Бир жаан эмес жуунда бойунун ижи керегинде куучындап берер керек болгон.

— Мен куучындап билбейтем—деп, ол бир де эмеш кокурлабай айтты.

— Бар, бар—деп, ого айдыштылар.—Сен бисте озочыл кизи, үчүнчи разрядла иштеп, бежинчи разрядтын ижин ка-

найып бүдүрүп турганыңды, канайып слесарь боло бергениңди ле же база нени-нени кыскарта куучындап бер.

Жуун кыска болгон.

— Эмди жууның өйи—деп, Тимофей, азыйдан бери иштеп келген ишмекчи чилеп, жаанаркап айтты.—Менин участоғым да азыйдан бери иштеп келген ишмекчилердег эки ле кижин арткан—мен ле Степанова. Ол ўнин жоонодып айдарда, жуунда отурган улус күлүмзиренип ийди.—Улус ончозы фронтко барган, оорый бергендери бар, өлгөн дө улус бар, кезиктерин күнчыгыш жаар көчүрүп апаргандар. Степанова менен жаап. Ол он тогус-жирме жашту, мен десе он беш-он алты жашту...

Жуун ого жараган, ненин учун десе жуунда сүрсөкөй жылбүлү улус куучындаган, кажы ла кижин бойының ижин керегинде, өштүгө курчаткан өйдөгү жүрүм керегинде, кыш керегинде, көргөн жеткерлер керегинде куучындап берер аргалу болгон.

Тимофей, нени де сананып, кичинек сууну жараттай араай бараткан. Агаштын бүри жажара берген, ором ару болгон, город кышкыдагы кунукчыл күндердегизинен сырагай башка, жарык, жараш болгон. Ол тактага отуруп алала, эбиреде күнзеп көрүп турган.

Бойы керегинде сананарга кышкыда ого бош жок болгон, эмди десе жуун ла жуунда уккан куучындар онын санаазында көп немени коскорды. Ол бойын төрөл деревнезинде көргөн, көнөктөрлү бараткан сыйынын көргөн, карындаштарын көргөн: кичү карындажы колхозтын адына минип алган; агазы гимнастёрка ла шпоралу сапог кийип алган,—ол тушта ол черүден жанып келген. Эмди агазы немецтерле жуулажып жат. Айылдаг кем де письмо бичибейт... Байла, төрөлин коруурга ол ок чылап, түнн-түжилен иштегилеп турган болор. Ленинградта ремесленный училищеде өткүргөн баштапкы айлар, онын кийининде слесарный цехте иштегени сагыжына кирди.

Ончозы ого жарап, ончозы жакшы өдүп туратан, онын колдору десе нени эдетенин жакару жогынан, бойлору билип тургандый. Ол ишти сүреен сүүп турган. Эткеп детальдарын көрүп, бойы да кайкап туратан. Бу мыны мен бойым эттим деп, оморкоп жүрөтөн. Кезик нөкөрлөри заводты таштап, жаңылай берген, ол десе заводты таштап, деревнеде айылы жаар качан да барбас эди, өскө городко до барбас эди. Город сүреен жаап болгон, онын оромдорула канча да кире жүрзөп, кажы ла сайын жаңы неме көрөр аргалу болгон. Жуу башта-

лар тушта тўнде туралар кўйүп, бомбалар тўжүп, прожекторлор тенгерини жарыдып, зениткалар ўзүк жогынан кўркүрөп турганын ол, кинодо коркушту картинада чылап, көргөн. Ол жемирилген туралардын оодыктарынын алдынан улусты чыгарарга болужып туратан.

Ол уур ла жеткерлү иш болгон. Тимофей Скобелевке „Мен жүрүм ле“ деп саг башка ат адап берген мастер, жалакай Парфений Иванович, ол тушта Скобелевге кожо иштеген.

Керек мыңдый болгон. Парфений Иванович общежитиеге келеле, уулдарла олордын жүрүм керегинде куучындашкан. Тимофей десе кезикте ойинен өткүрө кемзинип, сөстөрдү тескери айдып туратан. „Же, кандый жадырын?“—деп, Парфений Иванович онон сураарда, Тимофей „жакшы жадырым“ деп айдар ордына, булгала береле: „Мен жүрүм ле“ деп айткан. Ончолоры каткырышкан. Онын кийининде Тимофей ле Парфений Иванович нажы улус боло бердилер. Парфений Иванович Тимофейге келгенде: „Мен жүрүм ле“ деген кижы тирү бе?“—деп сурайтан.—„Тирү“—деп, уулдар каруузын берип, Тимофейди ого јединип экелетендер.

Тимофей јайылып келген јаскы садтың одожында, јажыл өңдү тактада отурып, ончозын эске алынды. Кышкыда ток божой берген, завод иштебей барган. Ол күрт кардын ортозыла суу тажып, столовыйдан хрен јип, тере тонынын алдында уйуктап, эски ағаш тураларды одун эдерге бузуп туратан. Онон завод база ла иштей берген, Тимофейдин айда таныла болзо, фронтко „јажытту немелер“ эдиј турар болгон. Тимофей канайып чыдажып, тирү артканын бойы да билбес. Соок то болгон, курсак та јок болгон, је ол бу кату өйлөрдө сүрекеј јакшы чыдажып жүрген, јастың јылузы јытанып келерде, ол чей өңдөңө берген.

— Же, керек кандый? Жүрүм ле бе, карындаш? — деп, колында малталу Парфений Иванович кышкыда Тимофейден сурап туратан.

— Жүрүм ле, алдырышпай жүрүм ле!—деп, соокко тунуп калган ўниле Тимофей каруузын беретен.

— Чыдаш, чыдаш, казак, атаман болорың!—деп, Парфений Иванович айдатан.

Је Тимофей атаман да болбозо, слесарный цехтин эң билгир ишмекчизи боло берген, ондо болушчылар да бар болгон.

Тимофей јажыл тактаның ўстине отурала, бу керектерди

ончозын эске алынды. Мынча кирези јүзүн-јүүр көп керектер санаазына кирерде, Тимофей чылай берди. Ол сананбай барала, агаштар јаар, суу јаар, ары-бери өдүп турган улус јаар көрүп тура берди. Јүрүм кандый да сан банка болгон. Ол бойын ајыктап көрди. Ару кийимдү, ару-чек, сүреен кичеенип иштеп, кезикте эки күнге улай цехтен чыкпай турган уулчак бойын ырысту кижиге деп бодогон, је городтон бир канча километр јерде немецтер отургандар, кейде каруул самолёттор күүлөшкөн, эмесе кенетийин снарядтар түргөн-түргөн түжүп туратан.

Тимофейдин јанынча јаскы кийимдү улус өткүлөйт, кандый да уулчак балык кармактап, бир де балык тудуп болбой отурды. Тимофей ол уулчакты ајыктай берди.

Уулчак куу чырайлу, сүүри тумчукту, боро курткалу болгон. Тимофей озо баштап балыкчы јаар керексибей көрүп отурган, је оной, уулчак өрө турала, кармагын ийинине салып, сыгырып, јажыл такта јаар басып ийерде, Тимофейди кабыргазына кем де түртүп ийгендий болды. Уулчак ого јууктап келеткен сайын, Тимофей онын јаагында күрөң өңдү јаан темдекти там ла јарт көрүп турды.

Уулчак онын јанынча өдүп барадарда, Тимофей айтты:

— Эй, уул, бир минутка турзан.

Уулчак кайра бурулып, Тимофейди бажынан ала буттарына јетире ајыктап көрөлө, сурады:

— Сеге не керек?

— Мендебей турган болзон, бир минутка коштой отурзан...—деп, Тимофей айтты.

— Јок, мен мендебей турум — деп айдала, уулчак тактага отурып алды. Тимофей унчукпай оны ајыктап отурды. Мынайып унчукпай отурганы уулчактын күүнине тийе берди.

— Мен сеге не, јурук па? Айдатан эрмегин бар болзо, айт, јок болзо, мен барадым...—деп, уулчак айтты.

— Кандый бачым кижиге эдин, мен дезе табынча сананатан кижиге—деп, Тимофей айтты.

— Сен эмеш түргөн санан.

Уулчак каткырып ийерде, Тимофей сурады:

— Сен кышкыда кайда јаттын?

— Кайда јаткам?—деп айдала, уулчак сыгырып ийди.—Менин јаткан јеримде энди бир чычкан да јок. Бистин ту-

раны алары жок эдип бомбалап салгандар. Мен бойым да арай ла өлбөгөм.

— Же, же, мен шак оны сурап турум ине, балкондорлу, төрт этажту тура, туку ол толукта турган...—деп, Тимофей сүйүнчилү айтты.

— Чын. Сен база ондо жаткан ба? Эмезе ондо жаткан кичини билетен бе?

— Мен ондо жатпагам. Сенин адын кем, а?—деп, Тимофей сурады.

— Шура Никитин...

— Шура, сен эмди нени эдип турун, үренип турун ба эмезе өскө нени-нени эдип жадын ба?

— Энем жада калган, адам фронтто, мен эжемде жадырым. Иштеер күүним бар, же кайда иштейтенин билбей жадым, мен кичинек...

— Сен канча жашту?

— Удабас он беш жашту болорым...

— Кичинек турун ба, сен кичинек эмес. Мен сени ишке кийдирип салайын ба?

— Сен бе?—деп, Шура Тимофейди лаптап көрүп, бүтней сурады.

— Мен эмей база. Мен сеге бичик бичип берейин, сен оны алганча бир кижиге бар—деп, Тимофей оморкоп айтты.

— Сен бойун кандый иште турун?

— Мен слесарь болуп иштеп турум, карындаш, сен де слесарь болорун. Эмди кичининг жажына көрбө. Сен жакшы кыштап чыктын ба?

— Кем жок, жылу боло берерде, жүгүрер де боло ердим...

— Же, ондый болзо, иштееринг. Күрдинг жанындагы заводты билеринг бе?

— Билерим.

— Мен ондо иштеп жадым. Сеге эмди ле бичик бичип берерим.

Ол бойынын сүрекей оморкоп алып жүргөн записной книжаны карманынан чыгарып, карандашты үлүштейле, жаан түсукваларла бичиди: „Кару Парфений Иванович. Никитин Шураны менле кожо иштеерге алар керек. Ненин учун, ончозын мен слерге кийининде куучындап берерим. Ол бойы да куучындап берер“.

Бичиген бичигин Шурага туд берди, Шура көрөлө, кай-кап айтты:

— Сен мында канайда кол салган: „Мен жүрүм ле“. Онызы не дегени?

— Онызы жакытту неме. Парфений Ивановичте ле менде ондый жакытту керек бар. Коркуба, жаман этпезим. Мен сеге куучындап берерим. Же, кыйалта жогынан кел. Келеринг бе? Мекелебезинг бе?

— Мен не мекелейтем! Келерим. Мени адам слесарный керекке эмеш үрөткөн. Сен мени не керек токтоттың, меге айдарың ба? Сен мени билетенг бе?..

— Эмеш билетем, мен мында ыраак жок жадырым, сени көп катап көргөм...—деп, Тимофей, кенетийин кемзинип, айтты.

— Сен меге база таныш болгодыйың. Чын ла таныш, же сени кайда көргөнүм санаама кирбейт—деп, Шура айтты.— жерге бастырган кийининде менин бажым жаантайын оорыйт. Сени дезе мен кайда да көргөм, чын, чын...

— Байла, көргөн, жуук жаткан улус көрүшкөн турубыс. Же, кел, уул, келбей калдың!.. — деп, Тимофей бултартып айтты.

Парфений Ивановичти кайдан таап алатанын Тимофей Шурага айдып берди.

— Келерим—деп, Шура айдала, кармагыла жаньш, жараттай барган оромло жүрүп ийди.

Тимофей оны ээчий көрүп, Шурага ол керектин жартын баштап ла тарыйын ненин учун айдып бербегенин бойы да билип болбой турды. Тимофей озо баштап бу уулчакты таныш болбой, аланзып турган, же онын жаагындагы темдегин көрөлө, адын угала, ондо жань бүдүмчиленген.

Бир кышкы түнде, карлу уур булуттарла бүркөлгөн карангуй теңериден бомбалар анчадала калапту түжүп турарда, Тимофейдин иштеп турган командазын жань ла жемирилген тура жаар алдыргандар. Бомба туранын чике ортозына түшкөн эмтир. Жемирилип калган жаан тура карангуйда аайы-бажы жок чогулып калган немедий көрүнгөн. Фонарьларлу улус чөп-чөлгөнү казып, бастырган улусты бедиреп турган.

Озо баштап Тимофей чогулып калган кирпичтердин үстинде иштеген, же ошон оны төмөн алдыргандар, районный штабтын комиссары „летучая мышь“ деп фонарьдын жарыгына Тимофейди аяктап көрөлө, алтыгы этакта бастырган

уулчакты казып чыгарарга барарын ба деп, сураган. Олор акү кара тежиктин јанына базып келдилер, ононг уулчактын араай онтузы угулып турган. Ол тежикке јаан кижиге батпас болгон. Тимофей каска кийеле, колкирее, маска, толото, малта ла карманда алып јүретен электрический фонарь алган.

Тимофей тежик јаар кирген. Уулчакты казып алаала, ойто чыгып келерим деп, Тимофей бек иженип турган, је өрө арткан улус јаан иженбей тургандар. Тежиктин үстиндеги чогунты там ла јабызай берди. Чогунтынын үстинде иштеп турган улусты комиссар токтодып ийди, улус кара тежиктин јанына јуулышты. Олор тежиктин јанынча ары-бери базып, араай эрмектежип турды, олордын буттарынын алдында кар кыјыраган, јангыс ла комиссар кезикте тежик јаар кыйгырып турды.

Кандый да эмиктерге, кадуларга, курч кирпичтерге сыйра соктырып, Тимофей тапчы тежикле үч частын туркунына јылып барган. Тимофей уулчакка једин, чалкойто јадып алаала, оны базырып турган кирпичтерди кодорып, бир колын когузадып ийеле, суулу фляжказын ого берди. Тимофейдин кучи торт чыга берген. Уулчактын јаткан јерин ундубаска, Тимофей фонарьла эбиреде јарыдып турды. Ончозын көрүп алаала, ойто чыкты. Ол тежиктен чыгып келерде, терлегениненг бастыра бойы көк үлүш болгон.

Тимофей эмен тыныш алынып алаала, уулчакты казып чыгарарга база катап тежик јаар кирди. Ол ондо база алты частын туркунына иштейле, уулчакты казып алган. Уулчакты чыгарып экелерде, Тимофей арыганынан эрмектенип те болбой турган. Тимофейге јүк ле эбиреде турган улустын күүлеген үндери угулып турган. Кем де оны јардына таптап, айтты:

— Сен бөкө лө эмтирин, уул! Эр эмтирин!

Уулчакты Никитин Шура деп адагылап турганын Тимофей база укты. Уулчакты больницага апарарга носилкага салгылап турарда, эмен амырап алган Тимофей базып келе-ле, фонарьдын јарыгына Шуранын жаагында јаан күрен темдекти, куу јүзин көрүп ийди. Онызып ол ундубаган. Је онын кийининде арткан улусты аргадап аларга база иштесер керек болгон, Тимофейге Шура керегинде сананарга бопс јок болгон.

Бүгүн дезе кармак тудунып алган су-кадык Никитин Шу-

ра онын жанынча өдүп барадарда, Тимофей оны токтотпоско чыдашпады.

... Бир канча күндөр өткөн. Тыштанар өйдө Тимофейди цехтинг конторазына алдырдылар. Эжиктен кирген ле бойынча, Парфений Ивановичти көрүп ийди. Бойы орогон жоон папирос тиштенип алган Парфений Иванович Тимофейди көрөлө, кару күлүмзиренип, айтты:

— Жүрүң ле бе, нажы! Жаңгы келген кижини ишке ал.

— Быйан болзын, Парфений Иванович. Мен жүрүм ле, онызы чын. Келген кижини ишке аларым—деп, Тимофей айтты.

Конторага толгон улустын көзинче Шура айтты:

— Сен адыгды меге не айтпадың? Сени Скобелев деп мен таныбагам. Чын таныбагам! Акту сөзим айдып турум! Кыштан бери бис экү сүрекей кубулып калганыс. Сен мени танып ийген, мен дезе сени таныбагам. Сен мени канайып таныдың?

Же Тимофей оны жаагындагы жаан күрөң темдегинен таныдым деп айдарга уйалды. Ол булгалып, каруузына нени де кимиренип айдала, цехтинг конторазынан чыкты. Оны ээчий Шура ла Парфений Иванович бардылар.

Олор металл жаркындалып, жалтырап турган серүүн, жарык цехке кирип келдилер. Тимофей Шурага айтты:

— Болгон керектер өдүп калган. Эмди, карындаш, бис экү иштенерибис!—Тимофей цехтинг ээзи, уе кижжи болуп турганына оморкоп, бойынын бек, кичинек колын болот станоктын үстине салып алган турды.

Сурактар.

1. Город курчуда болор тушта Ленинградтынгу улузы кандый айалгаларда жаткан?

2. Тимофей Скобелевтинг жүрүми кандый болгон, ол канайып иштеген?

3. Бир катап городты өштүлөр бомбалап турарда, Тимофейле кандый учурал болды?

4. Тимофей аргадап алган уулчакка кандый айалгаларда жолукты?

5. Тимофей уулчакка база катап канайып болушты?

6. Олор неден улам жаан нажылар боло бердилер?

Лениннин планы аайынча.

I.

Балдар, слер улам ла электричествоны тузаланарга теми-гип калганыгар. Туранын ичи карангуй боло берзе, слер включательди эбирип ийедигер—электричествонын оды тура-нын ичин жарыдып ийет. Чай ичерге сананзагар—электриче-ство слерге суу түрген кайнадып берет; платье түзедип аларга сананзагар, электрический утюгла слер оны жеңил ле түрген эдип ийеригер.

Je электричество биске жангыс ла айыл-јурт ичинде болу-жып турган эмес. Ол бистинг фабрикаларда ла заводтордо ма-шиналарды иштедиң турат, ол машиналардын болужыла де-зе металлды казып алып, јарандыра иштеп, бде согуп, ва-гондорго кош салып, суу агызып турадылар. Электричество трамвайларды ла троллейбустарды, поездтерди ле керептерди јылдырып јат. Бирүзи бирүзинен бир канча мунг километр јерде турган городторды электрический телеграф ла теле-фон бириктирет.

Электричествонын күчи алтап јүрер экскаваторлорды, јер казар машиналарды иштедиң турат, олардын күчиле бис бүткүл тууларды бир јерден бир јерге јылдырып јадыбыс.

II.

Je электричествонын кайкамчыгу күчине мындый бай бол-гоныстанг бери сүреен де көп ой өтпөди.

Революциядан озо Россияда электрический станциялар сүреен ас болгон.

Совет јаннын баштапкы ла күндеринде В. И. Ленин јаан орус учёныйларды јууыла, Россияны электрифицировать әдер бирлик государственный план тургуссын деп јакыган. Москвада Советтердин VIII Бастыраоссийский съезди јуул-ган. Бу керек 1920 јылда декабрь айда болгон. Јуукта ла гражданский јуу божогон. Бастыра ороон түрөп калган. Фаб-рикалардын ла заводтордын көп сабазы иштебей турган: сырьё до, одуру да јок болгон. Поездтер торт јүрбеген деп айдарга келижер. Городтордо улус торолоп турган. Айыл-ларда от то, одун да јок болгон.

Докладты В. И. Ленин әдетениң съездтин делегаттары

билип, башчыныг куучын айдарып сүрекей јилбиркеп сакы-
гандар.

Түренгиден айрылып, советский ороонды бай, күчтү әдер-
ге ле коммунизмди тударга биске јүк ле электричество бо-
лужар деп, Ленин бойыныг куучынында айткан.

Сценада бистинг орооннын сүреен јаан картазы турган.
Оны јүзүн-јүзүр өндү оттор јарыдып ийген. Јарык күйген
одус электрический лампочка келер өйдө болотон одус элект-
ростанциянын јерин көргүзип турган.

III.

1935 јылда бис электричествонын күчин, планла темдек-
телгенине көрө, үч катаптан ажыра алганые.

Бу јенгү јенгил једишпеди. Јаан ла кичинек электрический
станцияларды эдин аларга советский улус сүреен көп күчин
салган. Коммунистический партиянын баштаганыла совет-
ский улус сүреен уур айалгаларды јенгип чыккан.

Электростанциялардын тоозы јылдын сайын өзөр болды.
Бистинг орооннын көп тоолу јерлеринде электрический оттор
јарый берди. Эмди бистинг Төрөлибис электрический стан-
цияларга эн бай ороси.

Лениннин јакылтазын ак-чек бүдүрип, Коммунистический
партия советский албатынын алдына там ла тидимдү, там
ла улу-кеен задачалар тургузып јат.

Коммунистический партиянын XIX съезди СССР-динг ал-
баты хозяйствозын өскүрер јангы бешјылдык планы шүүш-
кен. Бу план аайыпча электростанциялардын ийде-күчи там
тынгыр.

Электричествонын кайкамчылу күчи кижиге болужын ка-
жы ла јерде јетирер. Лениннин улу планы јүрүмде онойып
бүдүп јат.

Сурактар ла јакылталар.

1. Электричество айыл-јурт ичинде кандый иш бүдүрет?
2. Электричество јол ижинде ле промышленностьто кан-
дый иш бүдүрет?
3. Революциядан озо ло революциянын кийининде Россия-
дагы электричество керегинде не айдылган?
4. Совет јангын баштапкы јылдарында электрический стан-
цияларды тударга албатыны кем көдүрген?

5. Кычырыгар:

а) электричество керегинде В. И. Ленин нени айткан;

б) В. И. Лениннин планы аайынча электростанцияларды тударында болгон уур айалгаларды советский улус кемнин баштаганыла жеңип чыккан?

Күүнзеген амаду.

А. Мусатов.

(„С то жарлар“ деп повесттен.)

Кайыңнын жанында база эмеш турала, үредүчи балдарла кожо Стожарлар¹ жаар барды.

Олор төнгө чыгала, кенетийин токтой түштилер. Ару кейде ле кўннин жаркынду чогында бўктер, кыралар, агаштар, оморды жаан байрамга кееркедип койгондый, ап-ару ла жараш болуп көрўнди.

Суунын жанында барбак карыган талдар салкынга шуулаган, омордын жалбырактарынын мўнўндий жаркынына кижинин көзи кылбыгат.

Бирде яблонянын чечектў будактарына, бирде ак төштў кууларга бўдўштеш апагаш булуттар телкем тенгериле жылыжат.

Суунын ол жанында өлбгин чаап салган бўк сўреен койу, жулукту жажанла бўркелип калган, ол жажанды уйлар ла бозулар канайып та отозо, бўк бойынын ногон-жажыл бгин жылыйтпай турган.

Жалангдардан мот лө база кандый да тату жараш жыт жытанат. Улустын буттарынын алдынан аспандар секирип чыккылайт. Айландыра жүзўн-жўўр курт-конгустар табыштангылайт.

— Кандый жакшы!—деп, Маша айтканын бойы да билбей калды.

— Не жакшы?—деп, Зина Колесова, аайлабай, сурады.

— Жаланг да, өлбг дө—ончозы... Бистинг бўк те, агаш та, суу да. Тенгеридеги булуттар да. Мынайда ла барар ла барар эдим... Жердин ўстинде бистинг Стожарлардан жакшы жер табылбас деп сананадым.

¹ Стожарлар—мында: деревненин ады.

— Булуттар, жаланг... Мында кижги кайкаар не бар!—деп, Сёмушкин каткырынды.—Сен жердин үстинде географический жанынан сан башка жерлер барын билбезинг де. Субтропиктерде бир эменш журтайтан болзом! Бистин Стожарлары-бысты десе кем де билбес.

— Бистин Стожарлар незиле жаман?—деп, Андрей Иванович айтты.—Фронтто болорымда, мен кезикте көстөрүмди жумуп алгамда, Стожарлар бу ла турган бойынча алдыма тура беретен. Суу чайбалып агат, жалангды кечире орук жол агарып жадат, аштын жыды жытанат. Эмесе түнде бажыгды айас тенгери жаар көдүрүп алар болзон, ондо булут та жок, туман да жок, жаңгыс ла жаан ла оок жылдыстар көрүнип турар, омордын жаражын кайкап көрөрин. Тенгеринын жаражын айдар сөс тө таппазын. Мындый көп жылдыстардын ортозынан Стожарлар деп кичинек бөлүк жылдыстарды таап аларын. „Э-э, сен жогынан неме болбогон турбай!“—деп санарын. Ол жылдыстар кажы тушта турганын ундубадыгар ба, нажыларым?

— Ундубаганыс, Андрей Иванович. Бис оморды жаантайын көрүп турадыс—деп, Маша айтты.

— Бистин Стожарлар деп журтыбыс база ондый ок—деп, үредүчи куучынын онон ары көндүктирди.—Бистин журтыбыс жаан төрөл жерибисте жылыып калгандый, ол өскө жаан ла кичинек журттарла кожо бистин төрөлис болуп жат.

— Андрей Иванович!—деп айдала, Маша, өлгөндү тиштеп, жылдыстар жок то болзо, тенгери жаар көрди.—Билеригер бе, мен нени күйүзөп турум? Бистин Стожарлар ончо жылдыстардан чокум жаркындалзын... сыраңгай Жети Каан чылап эмесе Алтын Казык чылап. Бисти ончо улус ыраактан көрзин деп. Талайла да жүзүп жүрген улус, Москвада да журтап жаткан улус—ончозы оны көрүп тургадый болзын. Улус жылдыстарлу тенгери жаар көрөлө: „Ондо мынайып жаркынду, өчпөй күйүп турган не болотон? Ондо кандый жаңы жылдыс табылган?“—деп кайкажып турзын. „Ол жаңы жылдыс эмес, ол азыйгы ла Стожарлар. Онын онойып тын жаркындалганынын шылтагын бис бойыбыс та билбей турубыс“—деп, жылдыстар тоолойтон астрономдор айдыжар.

— Онын шылтагы десе Стожарларда мындый жакшынак балдар журтап жатканында эмтир... — деп, үредүчи күлүмзиренип айтты.

— Онызы чын эмес пе, Андрей Иванович!—деп айдала, Маша кызара берди.—Бис эмеш ле чыдап алзабыс, колхозко нени этпес эдибис! Мен үренерге барарым. Агроном болорым. Үренип алала, колхозыма жанып келерим. Үч айры мажакту буудай өскүрерим. Бир катап үрендейле, тўжўмин үч беш-жылдыктын туркунына жууп туратан алп өскүрип аларым. Ол буудай сооктонг до, изўденг де, мўндўрденг де коркубас болзын. Оны „Стожарлардын өлбөс буудайы“ деп адаарым. Ол буудай керегинде кажы ла үредў бичикте бичиирлер. Жок, акыраар... Мен онын ордына садта иштеерим. Сарайлардын ары жанында виноград өскүрерим. Яблоколор. Бирўзин ле жийле, кижжи тойо бергедий жаан яблоколор өскүрерим.

— Кандый ачап кыс! Ончозын ла сен эдетенг бе?—деп Санька, уулдар жаар кылчас эди, кўлўмзиренди. — Биске кандый иш артатан?

— Слерге бе?—деп, Маша санана берди.—Иш ончогорго једижер. Сен кўннинг аайын башкарарын. Сырангай ла булуттардын алдында кабинетте отурып алала, улустын не ле жакылтазын радио ажыра угуп, бўдўреринг. „Алло, алло, кўннинг аайын башкарып турган дежурный угуп туру. Кем куучындайт?“—„Пушкиннинг адыла адалган колхоз“.—„Кандый жакылта бар?“—„Тўртўн беш минутка жанмыр керек“.—„Кандый жанмыр? Ээ, оок жанмыр. Јарт. Жакылтаны уктым. Белетенип алыгар“—деп айдала, сен тўртўн беш минутка жанмыр жаадырып ийеринг.

— Кўннинг аайын башкарары—сўреен неме!—деп, Сёмушкин сўўне берди.—Меге кандый иш болор?

Јалакай Маша ишти ончозына да ўлеп берер эди, је Колесова Зина Машанын куучынын качан да бўдўрер арга жок, тегин ле кей сагыш деп айда салды.

— Грядада ла өспўй турган неме—сеге ончозы кей сагыш болотон!—деп, Маша тарына берди.—Акыр, жуу божозын..., Бистинг бастыра јерибис тузалу, јараш боло берер... Чын ба, Андрей Иванович?

— Мен база онойып сананып турум—деп, үредўчи каруузын берди.—Кижжи кандый бир немеге једип аларга тын кўўнзеп турган болзо, ондо кўўнзеген жаан амаду бар болзо, ол качан да оны бўдўрип алар. Анчадала бистинг јерде кижжи кандый ла амадузына једип алат.

Сурактар ла жакылталар.

1. Стожарлар дегени не?
2. Ӱредӱчи Андрей Иванович фронтто болордо, Стожарлар керегинде нени сананган?
3. Стожарларда ар-бӱткен кандый?
4. Маша тӱрӱл журтына кандый кӱӱндӱ болгон? Машанын амадузы кандый?
5. Машанын амадузын Зина Колесова ла Андрей Иванович канайда кӱрдилер?
6. Олордын кажызынын шӱӱлтези чын, ненин учун?
Машанын кӱӱнзеген амадузы керегинде айдылган жерди таап алала, бичип алыгар.

Биске амыр-ӱнчӱ керек.

Н. Телешов.

Биске амыр-ӱнчӱ керек, жуу эмес! Жангы культурный жедимдерге жедерге, жангы гидроэлектростанциялар ла суактар ӱдерге ле жемиди жок чӱлдӱр лӱ ӱӱн чӱлдӱр ӱлдем аш бергедий кыра жерлер ле фруктовый садтар боло берзин деп, биске амыр-ӱнчӱ керек. Ар-бӱткенди ишкӱчиле жаткандардын ырысту жадын-жӱрӱмине болуп кубултарга, биске амыр-ӱнчӱ керек. Биске амыр-ӱнчӱ коммунизмди тӱзӱп бӱдӱрерге керектӱ.

Амыр-ӱнчӱ учун тартыжары, телекейдин ӱстинде амыр-ӱнчӱни корулап алары—бастыра ак-чек кӱӱндӱ улустын ӱн баштапкы ла кыйалта жок бӱдӱрер задачазы. Ондый улустын тоозы ӱмди бастыра телекейдин ӱстинде, бастыра ороондордо ло госуударстволордо жӱстер миллионго жеде берди.

Кижиге кӱӱни жок олжочылардан жангыс ла бойынын жерин эмес, же ӱскӱ дӱ албатылардын жерин жайымдаган Советский Союз бастыра телекейдин ӱстинде амыр-ӱнчӱ учун тартыжып турган улусты баштап жат.

Бастыра телекейде амыр-ӱнчӱ учун Советский Союз бек турган, туруп та жат, турар да. Бу амыр-ӱнчӱ бистин орооннын албатыларынын ырызына, олордын сӱӱнчилӱ жадын-жӱрӱмине керектӱ.

Бастыра ороондордын ла бастыра албатылардын жүстер
миллион улузы жуу баштаачыларга турумкай удурлажат.

Улустын дузазына, оlorдын ырызына ла жайымына бас-
тыра телекей үстинде амыр-энчү эзендик болзын!

Биске амыр-энчү керек!

В. Кучияк.

Албатынын канын буржуй керексийт,
Доллардын ээлери жуу белетейт.
Je амыр-энчүни коруур тартыжу
Jер-телекейде күнүн ле элбейт.

Амырды сүүген бастыра улустар:
— Жуу керек жок!—дей тын айдыжат.
Оlorдын күчтү, иштемкей колдоры
Телекей үстинде амырды тындыдат.

Оlorдын колдорында мылтык эмес,
Ишке керектү маска ла серп.
Астамга болуп жуу баштаарга
Оlor өштүгө качап да бербес.

Бисти чыдаткан ада-энелер
Балдары учуп кунукпай жүрзин деп,
Жииттер жыргалду, ырысту өссин деп,
Биске амыр-энчү керек!

Амыр-энчүнинг бек шибеези—
Улу иштер орооныста бүдет.
Коммунизмге күнүн ле ичкери
Ада-Төрөлис көндүгет.

Найылар болуп коштой барарга
Бастыра жүректен албатылар күүнзейт.
Анзыраган ийттердин сүмезин бузарга
Ийделү стройго оlor биригет.

Амырды коруган бу черү алдында
Бистин төрөл орооныс барат.
Албатылар күүнзеген амыр жадынга
Улу партиябыс бисти баштайт.

Амыр-энчүнин бүктөлбөс куйагын
Калжуурган јутпалар оодып болбос,
Ырыска ууланган албатылар базыдын
Кандый да мекеле токтодып болбос.

Амыр-энчү—ол күүнзеген санаа.

Ол—бистин амаду бүдери.

Ол—ырыска элбек јолдор ачат.

Ол—коммунизмге јенгүлү кирери.

Б А Ж А Л Ы К Т А Р

Бистинг Төрөлсө. <i>М. Ильин</i>	3
Төрөл керегинде сөс. <i>М. Исаковский</i>	4
Линг жорыкчылар, слерди уткуп турум! <i>С. Вавилов</i>	5

Жай

Төрөшканын таадазы. <i>С. Косов</i>	5
Пионерлердинг одузы. <i>В. Кучияк</i>	9
Түн. <i>И. Никитин</i>	—
Темей коркуйтаны канайып өдүн калат. <i>А. Герцен</i>	10
Крестьян балдар. <i>Н. Некрасов</i>	12
Некрасовтын бала тужы. <i>К. Чуковский</i>	20
Волгада. <i>Н. Некрасов</i>	22
Кадын. <i>П. Кучияк</i>	23

Күс

Күс. <i>А. Пушкин</i>	25
Агаш ортозында күски күн. <i>И. Тургеневтин</i> бичигени аайынча	26
Турналар учкулайт. <i>И. Тургеневтин</i> бичигени аайынча	27
Жорукчы бака. <i>В. Гаршин</i>	—

Чөрчөктөр, баснялар

Талай жаказында жажыл дуб. <i>А. Пушкин</i>	33
Пушкиннинг жүрүминең	34
Салтан каан керегинде чөрчөк. <i>А. Пушкин</i>	38
Эмелчи-Мерген. <i>Н. Улагашев</i>	56
Өскүзек ле Алтын-Чач. (А л т а й а л б а т ы н ы н ч ө р ч ө г и .)	60
СССР-динг албатыларынынг кеп сөстөри	77
Изү таш. <i>А. Гайдар</i>	78
Түбекке түшкен крестьянин. <i>Н. Крылов</i>	83
Күүк ле Пөтүк. <i>Н. Крылов</i>	81
Каргаа ла Түлкү. <i>Н. Крылов</i>	86
Каргаа ла Торчык. <i>С. Суразаков</i>	87

Биле, балдар керегинде куучындар

✓	Энеме. <i>Э. Палкин</i>	89
✓	Эне. <i>Л. Кокышев</i>	90
	Лангы биледе. <i>Л. Воронкова</i>	96
	Лаан кайыг. <i>П. Артюхова</i>	101
	Ванька. <i>А. Чехов</i>	105
	Чертёжникте үредүде. <i>П. Груздов</i>	111
	Горький книгаларды канайып кычырган. <i>М. Горькийдин</i> бичигени аайынча	115
	Куштар тудуп жүргени. <i>М. Горькийдин</i> бичигени аайынча	117
✓	Улу писательдин жогына. <i>П. Кучияк</i>	118
✓	Адыжок. <i>П. Кучияк</i>	120
	Кучыйак. <i>Н. Тургенев</i>	132
	Чындык нажылар. <i>Р. Фраерман</i>	134
	Менин нажым. <i>С. Михалков</i>	134
	Нажылык. <i>В. Короленко</i>	135
	Муму. <i>Н. Тургеневтин</i> бичигени аайынча	140
	Гимназияда. <i>Д. Ульянов</i>	142
	Гаврош. <i>В. Гюго</i>	144

Кыш

	Сооктор тызырайт. <i>А. Пушкин</i>	161
	Кыш. <i>А. Пушкин</i>	162
	Кышкы таң. <i>А. Пушкин</i>	163
✓	Кыш. <i>А. Саруева</i>	—
	Агаш ортозында конгоны. <i>П. Мельников-Печерский</i>	164
	Тайгала тартышканы. <i>В. Ажасев</i>	166

Жас

	Жас. <i>А. Пушкин</i>	169
✓	Жас. <i>Ч. Чунисеков</i>	170
	Жаскыда. <i>А. Чехов</i>	171
	Суунын тожы түшкени. <i>С. Аксиков</i>	—
	Москва май айда. <i>В. Лебедев-Кумач</i>	172
✓	Алтайга жас келди. <i>В. Кучияк</i>	173

Бистинг төрөлибистинг озогы жүрүминен

	Ээл толкулар жаратында. <i>А. Пушкин</i>	173
	Михаил Васильевич Ломоносов	174
	Полководец Суворов. <i>С. Григорьев</i>	180
	Кавказта олжого алдырган киж. <i>Л. Толстой</i>	187
	Илья Ефимович Репин	212

Совет орооннын улустары керегинде

Ленин Смольный јаар барганы. <i>Л. Савельев</i>	217
Смольныйда. <i>Л. Савельев</i>	219
Телефонный станцияны колго алганы. <i>Л. Савельев</i>	220
Таня. <i>П. Лидов</i>	222
Серёжа Тюленин. <i>А. Фадеев</i>	226
Уулым керегинде куучын. <i>Е. Кошечая</i>	231
„Мен јүрүм ле“. <i>Н. Тихонов</i>	235
Лениннинг планы аайынча	243
Күүнзеген амаду. <i>А. Мусатов</i>	245
Биске амыр-энчү керек. <i>Н. Телешов</i>	248
Биске амыр-энчү керек! <i>В. Кучияк</i>	249

Евдокия Николаевна Плеханова.

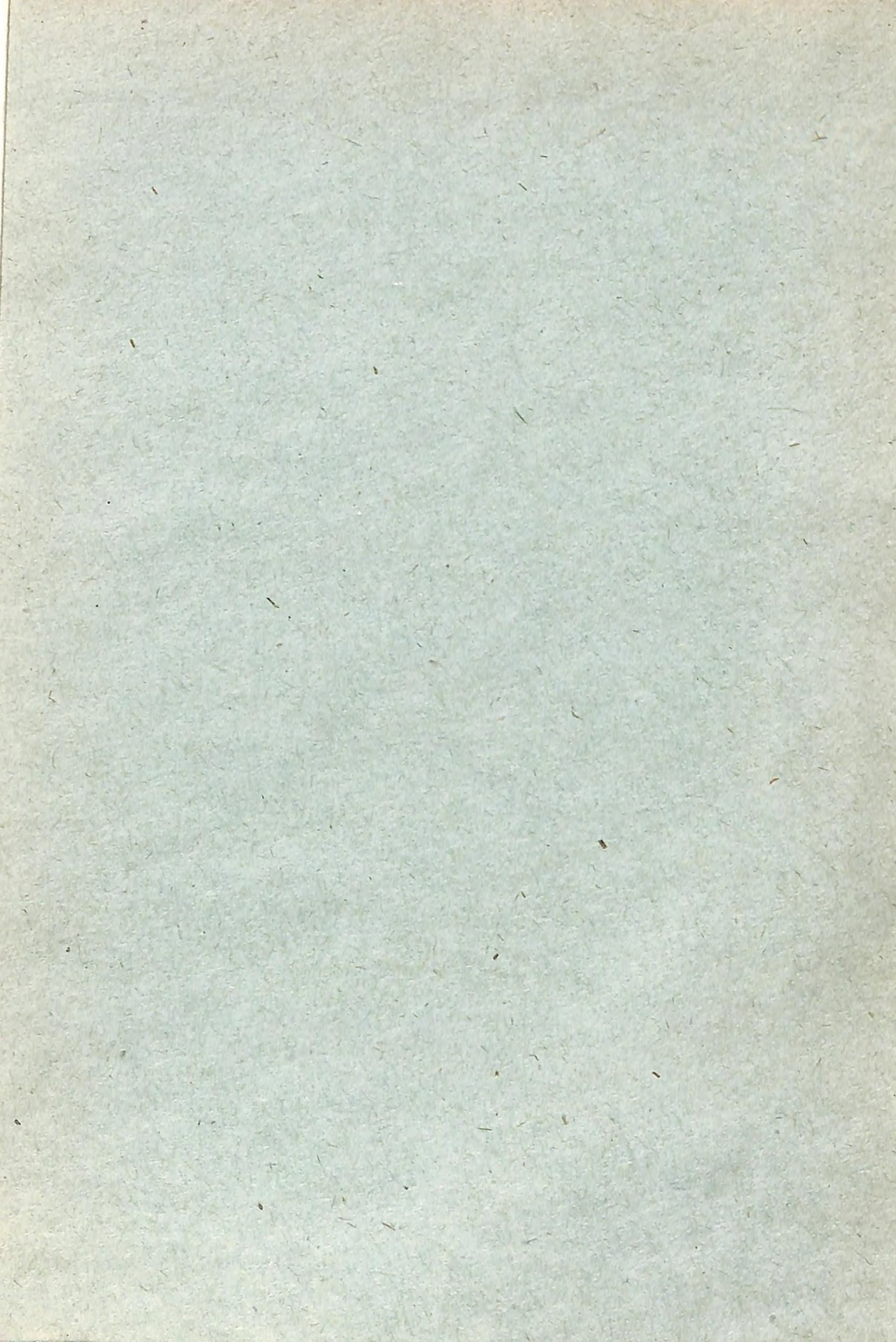
Книга для чтения в IV классе начальной школы. На алтайском языке.

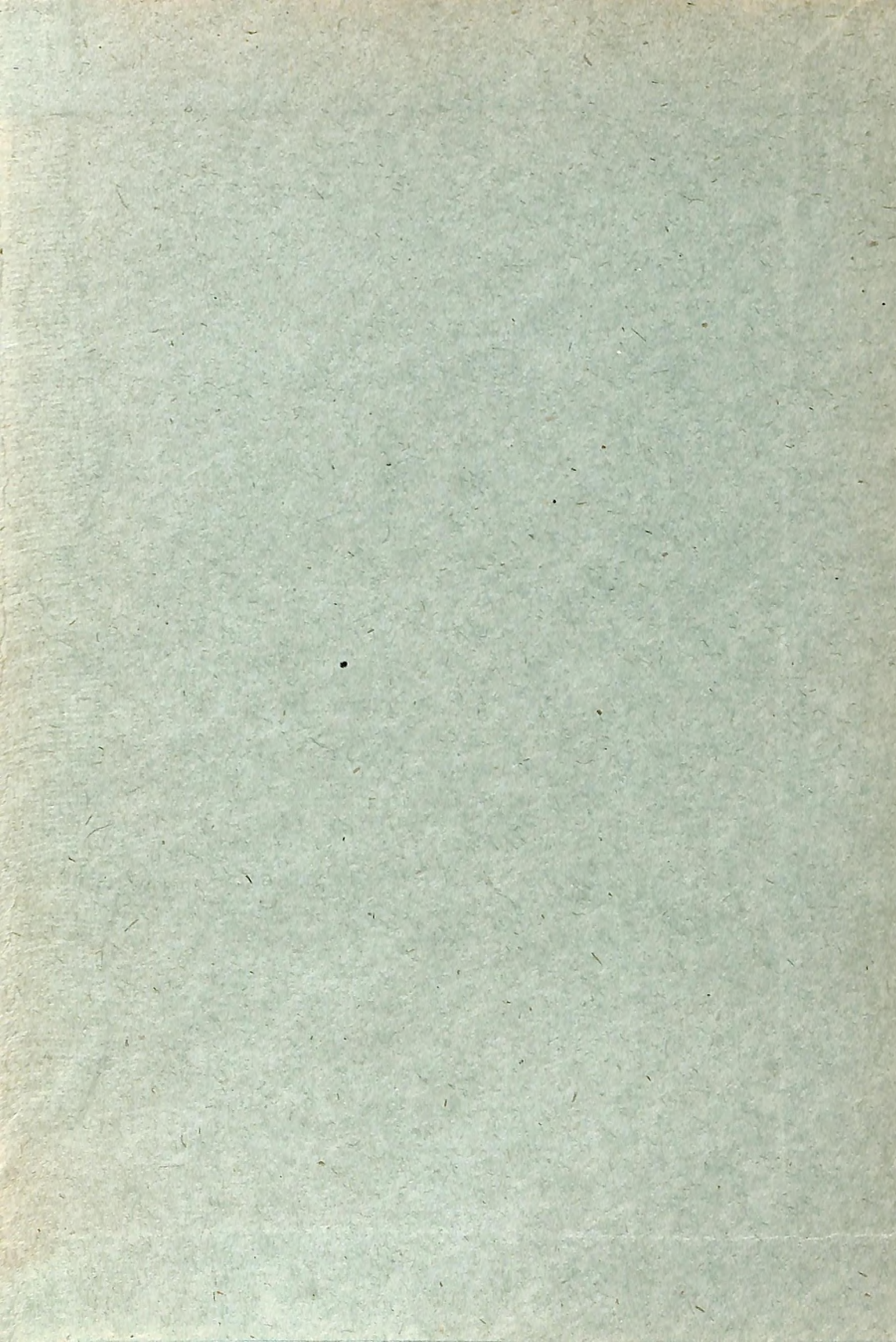
Редактор *Н. П. Еручияж*, художествен-
ный редактор *В. С. Федоров*,
технич. редактор *М. И. Тихтиев*,
корректор *С. С. Сабашкина*.

Сдано в набор 7/III—1956 г. Подписано к печати 24/V—1956 г. Формат 60×92¹/₁₆. Печ. л. 15,8. Уч. изд. л. 13,2. Тираж 1000 экз. АН 08585. Заказ № 657. Цена без переплета 1 руб. 35 коп. Переплет 50 коп.

Горно-Алтайское книжное издательство
г. Горно-Алтайск, Дом Советов.

Типография № 15, Крайполиграфиздата,
г. Горно-Алтайск, проспект им. Сталина, 17.

Баазы 1 сал. 85 акча
Цена руб коп.

40381

6